

ƏBÜLFƏZ RƏCƏBLİ

**QƏDİM TÜRK YAZISI
ABİDƏLƏRİ**

4 cilddə

II cild

GÖYTÜRK YAZISI ABİDƏLƏRİ

II hissə

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin
İcra Aparatı
PREZİDENTİN İCRA APARATI

Bakı – «Nurlan» – 2009

6609

Elmi redaktoru: Nərmin Əliyeva
filologiya elmləri namizədi

Əbülfəz Əjdər oğlu Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələri. 4 cildə. II cild. Göytürk yazısı abidələri. II hissə, Bakı: «Nurlan», 2009, 464 s.

Kitabda Orxon çayı vadisində və Şərqi Türküstanda (Turfanda) tapılmış göytürk əlifbası ilə yazılmış kitabələr toplanmışdır. Kitabın əvvəlində bu daş kitabələri tarixə yadigar qoyub getmiş qədim türk xalqlarının tarixi haqqında qısa məlumat verilir, sonra daş kitabələrin kəşfi, oxunması, kitabələrin özlərinin və onların dilinin araşdırılması tarixi nəzərdən keçirilir. Daha sonra Orxon və Turfan abidələri – kitabələrin faksimilesi, transkripsiyası və tərcüməsi, habelə kitabələr haqqında qısa qeydlər təqdim edilir. Lüğət əsərin II hissəsinə daxil edilmişdir.

Əsər bütün türklər, o cümlədən ilk növbədə bütün azərbaycanlılar, habelə türk xalqlarının və dillərinin keçmişi ilə maraqlanan bütün əcnəbilər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

R $\frac{4602000000 - 322}{N - 098 - 2009}$ qrifli nəşri

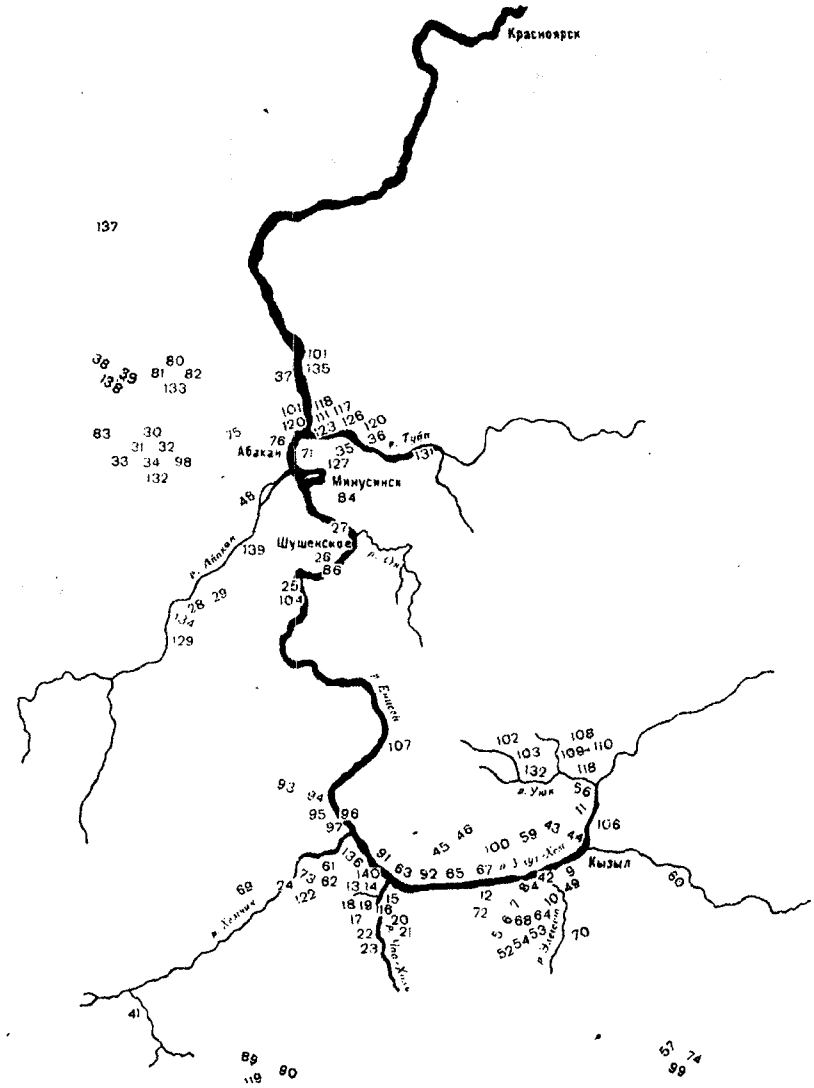
© «Nurlan», 2009

**YENİSEY
ABİDƏLƏRİ**

Bu abidələrin əksəriyyəti Yenisey çayı hövzəsində tapıldığı üçün bunlara bir yerdə Yenisey abidələri deyilir. Mütəxəssislərin böyük əksəriyyəti bu fikirdədir ki, Orxon abidələrinə nisbətən Yenisey abidələri daha qədimdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu fikrin əksini söyləyənlər də vardır. Mən bu fikirdəyəm ki, Yenisey abidələrinə nisbətən Orxon abidələri xeyli cavandır. Fikrimcə, Orxon abidələrinə nisbətən Yenisey abidələrinin dil baxımından bəsitliyi bunu sübut edir. Mən Orxon abidələrində hərflərin daha mükəmməl, daha qaydalı, Yenisey abidələrində isə, necə deyərlər, bir az qaba yazıldığını fikrimi təsdiq etmək üçün şahid çəkmək istəməzdim, çünki mən Orxon abidələrinin yazılışında dövlət siyasətini, dövlətin material və mənəvi qüdrətini görəəm, Yenisey abidələrinin sahibləri və müəllifləri isə, nə qədər varlı olsalar da, hər halda dövlətin, xaqanın qüdrətinə çata bilməzdilər. Buna görə də mən yeganə meyar kimi Yenisey abidələrində, Orxon abidələrinə nisbətən, dilin bəsitliyi məsələsini irəli sürürəm.

Yenisey abidələrinin varlığı haqqında avropalılara ilk məlumatı Niderlandın Amsterdam şəhərinin burqomisrtri Nikolay Vidzen vermişdir. O, 1692-ci ildə Verxoturye çayı sahilində qayalarda şəkillərin və naməlum hərflərlə yazıların olmasını yazırdı.

İ.F.T.Strenberqin yazdığına görə, Yenisey abidələrindən ilk tapılanı III Uybat abidəsidir. Onu Dansiq (indiki Qdansk-Polşadadır) şəhərindən olan gənc təbiətşünas Daniel Qotlib Messerşmidt kəşf etmişdir. Birinci Pyotrun tapşırığı ilə Messerşmidt 1720-ci ildən 1727-ci ilədək Sibirə səyahət etmişdir. O, 1721-ci ildə Tomsk şəhərindən çıxmış, Abakan çayına tökülən Uybat çayı sahilində bir qəbiristana təsadüf etmişdir. Dağlar arasında yerləşən bu qəbiristanı yerlilər Suburqan adlandırırlar. Messerşmidt Uybatın qolu Bey çayına tərəf hərəkət etdikdə bir təpə üzərində sonralar III Uybat abidəsi adlandırılmış kitabəni kəşf etmişdir. Messerşmidt müşayiət edən gənc bir İsveç zabiti abidənin surətini cızmışdır, ancaq sonralar bu surət itmişdir. O zaman bu abidənin hündürlüyü 305 sm, eni 39 sm, qalınlığı isə 5 sm olmuşdur.

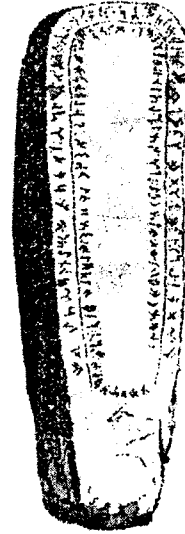
Yenisey kitabələrinin tapıldığı ərazi

Uybat-Bəydə məzarlar

Messersmidt Abakanda (Xakasiya) dostu İohann-Filipp Tabbet Stralenberqə rast gəlir. Stralenberq 1709-cu ildə Poltava döyüşündə ruslara əsir düşmüş və Birinci Pyotr tərəfindən Sibirə sürgün edilmişdi. O, 13 il voqullar, ostryaklar, samoyedler, yaqutlar, tatarlar və monqollar arasında yaşamış, Sibirin keçmişi və indisi haqqında tədqiqat aparmış, 1722-ci il Niştadt sülhünə görə azad edilmiş və İsveçə qayıtmışdır. 1730-cu ildə o, «*Das Nord und Östliche Theil von Europa und Asia*» adlı əsər nəşr etmişdir. Bu kitabda o, ilk dəfə göytürk əlifbası ilə yazılmış bir neçə abidənin şəklini çap etmişdir.

1721-ci ilin qışında yerlilərdən bir nəfər Messersmidtə Tes yanında yazılı daş olduğunu söyləyir. Messersmidt Stralenberqə bir xidmətçi, bir bələdçi və 15 yaşlı isveçli Karl Şulmanı qoşub həmin abidəni axtarmağa göndərir. 1722-ci il 24 yanvarda Stralenberqin dəstəsi Yeniseyin qolu Tes çayının sahilində, çaydan 1,5 km aralı qəbiristanda üzü şərçə doğru olan bir qocanın heykəlini tapır. Abidənin hündürlüyü 110 sm, aşağıdan eni 39 sm, ortasında eni 30 sm idi. Heykəlin qərbə olan arxasında göytürk əlifbası ilə yazı vardı, lakin yazının çox hissəsi aşınmışdı. K.Şulman 3,5 saata abidənin surətini (heykəli də, yazını da) çıxarmışdı.

Altın göl abidəsi

Messersmidt 1727-ci ildə səyahətini bitirib Peterburqa qayıdır və topladığı rəsmləri Elmlər Akademiyasına təqdim edir. Akademiya 1729-cu ildə həmin rəsmləri nəşr edir. 1734-44-cü illər arasında İrkutsk general-qubernatoru general Yakobi bir zabıtə göytürk əlifbası ilə yazılmış beş daşın surətini çıxartdırmış və imperatoriçəyə təqdim etmişdir; akademik P.S.Pallas onları nəşr etmişdir. Həmin abidələr bunlardar: Birinci abidə Yenisey çayının sol sahilində, çaydan təxminən 8 km aralı Sayan torpaq istehkammın cənub-qərbindədir, cənub üzündə üç, kiçik üzündə iki uzun və iki qısa sətir vardır. İkinci abidə Uybatın sol sahilində tapılmış başdaşdır. Üçüncü abidə də ikincinin yaxınlığında tapılmışdır. Dördüncü abidə Yeniseyin sol sahilində, Tuba çayının Yeniseyə tökülüyü yerdə tapılmış baş daşdır. Beşinci abidə Kamışta dərəsinin sağ tərəfində tapılan bir daşdır. Tapılmış və nəşr edilmiş abidələr, onların yazıldığı əlifba haqqında həmin dövrdə P.S.Pallas, Olaf Cerard Tişsen, T.S.Bayer və İ.F.T.Stralenberq müxtəlif rəylər irəli sürürlər. 1818-ci ildə Qriqori Spasski də «Sibirski vestnik» jurnalında bu abidələr haqqında məqalə yazır: məqaləyə iki yeni abidənin surəti də əlavə edilmişdir. Birinci abidədə bir diş keyik şəkli çəkilmiş və 56 işarədən (hərfdən) ibarət üç sətir yazı yazılmışdır. Q.Spaskinin yazdığına görə, bu abidə Çarış və Popereçni çaylarının sol sahilində qaya üzərindədir. İkinci abidə uzunluğu 234 sm, eni 100 sm olan daşdır; daşın üzərində 13 hərfdən ibarət olan yazı vardır.

1824-cü ildə Klaprot nəşr etdirdiyi əsərdə o vaxtadək məlum olmayan Uybat çayı hövzəsindəki bir heykəldən bəhs edir.

Təfərrüatına varmadan belə bir faktı qeyd etməyi lazım bilirdim ki, sonralar Orxon-Yenisey abidələri adlandırılan bu abidələrdən az-çox bəhs etmiş bütün tədqiqatçılar, o cümlədən P.S.Pallas, O.C.Tişsen, T.S.Bayer, İ.F.T.Stralenberq, Q.Spaski, Abel Remüzə, Klaprot onları müxtəlif xalqlara aid etsələr də onların türklərə mənsub olması haqqında bir söz belə deməmişlər.

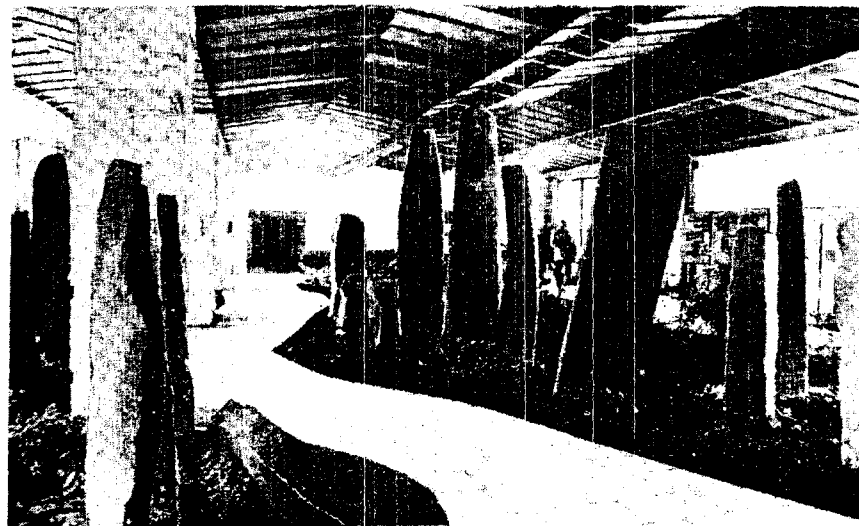
Yenisey çayı hövzəsində tapılan bu sirli yazılara maraq sönməyə başlayır. Məhz bu zaman fin alimi M.A.Kastren Sibirə səyahətə çıxır, 1847-ci ildə Uybat çayı hövzəsində Pallas və Spasskinin nəşr etdikləri abidələri axtarmağa başlayır. O, kənd-kənd, oymaq-oymaq gəzərək abidələri axtarır və bir dəfə Uybatın sağ sahilində bir kənddən çıxıb başqa kəndə gərkən yol üstündə Oznaçennaya abidəsini kəşf edir. Bu abidə Uybatın mənsəbindən 12 km məsafədə, çayın sağında, sahilindən 4 km aralı Qara-kurqanın ətəyində yerləşmişdi. Kastren bu abidəni Şuşa kəndinə göndərir. Avqust aynda yenidən Qara-kurqana döən Kastren burada Tuba abidəsini tapır. Bir qədər sonra Rus Arxeoloji Cəmiyyəti Oya abidəsinin surətini əldə edir. Oya abidəsi uzunluğu 32 sm, eni 23 sm, qalınlığı 18 sm olan dördguşəli daşdır: onun iki tərəfi dərin qazılmış hərflərlə örtülüdür. Bundan sonra Abakan çayının sol sahilində Açura kəndinin 20 kilometrliyində Koybal çölündə daha bir abidə – Açura abidəsi kəşf edilir. Kastrenin göstərişinə əsasən bu abidəni Şuşa kəndinə göndərirlər.

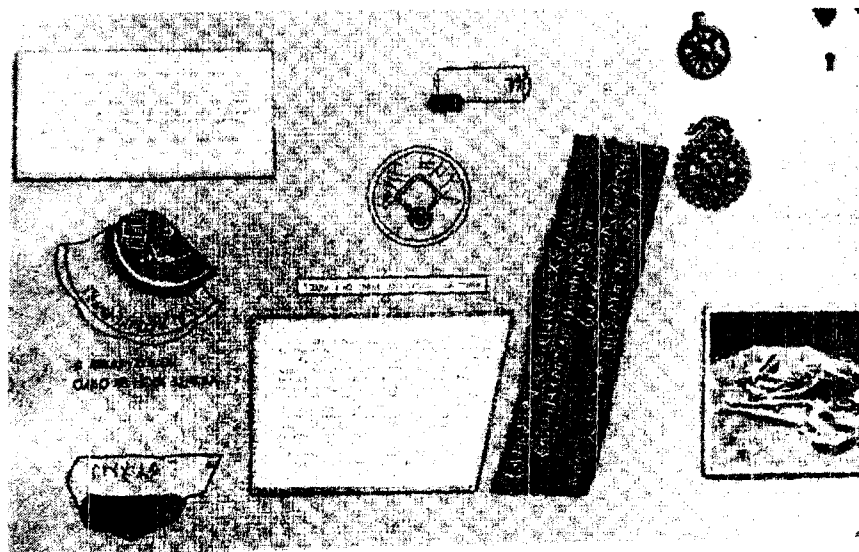
Uybat.
Baş daşı

Kəşf edilən abidələrin sayının çoxalması ilə əlaqədar olaraq 1877-ci ildə Minusin şəhərində bir muzey təşkil edilir və tapılan abidələr həmin muzeydə toplanır.

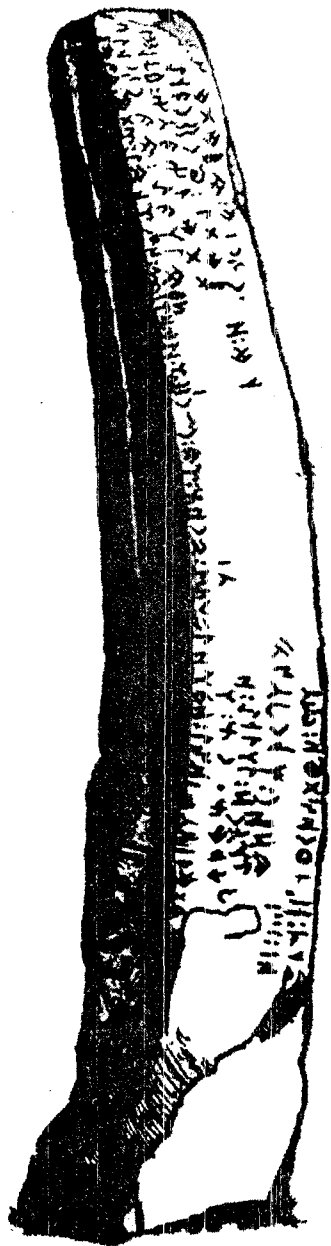
Minusin muzeyi açıldıqdan bir qədər sonra Yudinaya kəndindən olan Korçakov adlı bir kəndli oraya iki abidə gətirir (Altun-köl abidələri). Abidələr Altun-göl adlı kiçik bir gölün sahilində tapılmışdı. İki daşdan daha yaxşı qorunmuşu yıxılı vəziyyətdə olmuşdu: yazılı üzü torpağın içində olmuşdur. Daşın birinin uzununu 138 sm, eni 43 sm, qalınlığı 18 sm, digərinin uzunluğu 195 sm, eni 40-60 sm, qalınlığı 18 sm-dir.

Munisin muzeyindəki abidələr

Munisin muzeyindəki abidələrin ekspozisiyası

Uybat. Çirkov abidəsi

Kamışta. Baş daşı

1881-ci ildə gənc təbiətşünas Aleksandr Adrianov Sayan dağlarının cənubunda bir abidə tapmışdır. Adrianov Rus Coğrafiya Cəmiyyətinin göstərişi ilə Altay yaylasından Kemçik çayının mənbəyində gəlmiş, ancaq soyotların düşməncəsinə hərəkətləri üzündən geri qayıtmağa məcbur olmuş və geri qayıdarkən Qaya-başında olan abidənin surətini çıxarmışdı. Bu abidə Kemçik çayının sağ sahilində yerləşirdi. Adrianov abidənin surətini Peterburqa göndərmiş, N.M.Yadrinsev onu nəşr etmişdir. Həmin ildə (1881) İ.P.Kuznetsov Uybat çayının sağ sahilində II Uybat abidəsini aşkara çıxarır. Kuznetsov bir il sonra (1882) Uybat çayının sol sahilindən bir kilometr aralı, çöldə bir təpəciyin üzərində Messerşmidtin hələ 1721-ci ildə tapdığı III Uybat abidəsinin (yenidən) kəşf edir, həmin ili o, çayın sağ sahilində əvvəlkinə bənzəyən və yıxılmış vəziyyətdə olan daha bir yazılı daş – I Uybat abidəsini tapır. Kuznetsov hər üç daşı Minusin muzeyinə göndərir.

Fin alimləri Minusin muzeyindəki abidələrin surətini çıxarmaq üçün oraya ekspedisiya göndərir və ekspedisiya abidələrin yaxşı hazırlanmış surətini çıxarır. Finlər Sibirə hələ öyrənilməmiş çoxlu abidənin mövcud olması qənaətinə gələrək 1888-ci ildə Sibirə ikinci bir ekspedisiya təşkil edirlər. Ekspedisiya Spasskinin tapdığı əsərləri axtarmaq üçün Altaya doğru hərəkət etmiş və Kemçik çayı hövzəsində əvvəllər Adrianovun üzünü çıxardığı, Yadrinsevin isə nəşr etdiyi abidələrin surətlərini çıxarmışdı. Sonra ekspedisiya Çakul çayı sahillərinə gəlmiş, əvvəlcə II və VI Çakul abidələrini, sonra VII Çakul abidəsini kəşf və tədqiq etmişdi. Ekspedisiyanın verdiyi məlumata görə, soyotlar bu daşları müqəddəs hesab edir və onların qarşısında ibadətlərini yerinə yetirirdilər, buna görə də onlar yadların bu daşları öyrənməsinə mane olurdular. Tatarlar isə əksinə, abidələri tapmaqda ekspedisiya üzvlərinə kömək edirlər. Məhz bir nəfər tatarın köməyi ilə ekspedisiya soyotların qarşısında dik vəziyyətdə olan iki yazılı daş – IX və X Çakul abidələrini kəşf edir. Elə bu abidələrin yanında V və XI Çakul abidələri, onlardan 150 metr şimal-qərbdə yerə yıxılmış və sınımış vəziyyətdə olan düz, nazik və uzun bir yazılı daş – IV Çakul abidəsi tapılır. Ekspedisiya bütün bu abidələrin surətini çıxardıqdan sonra Ulu-kem-Kuli-kem abidəsini kəşf və tədqiq edir, surətini çıxarır. Ekspedisiya Ulu-kem vadisində Çakul yolu ilə hərəkət edərək Ottok-taş (güman ki, Otluq-daş, ya da Otlu-daş deməkdir) deyilən bir dağın ətəyinə gəlir və burada dik durmuş üç daşa rast gəlir; bu daşlardan biri – Ottok-taş abidəsi qısa yazılı mətnlə örtülmüşdü.

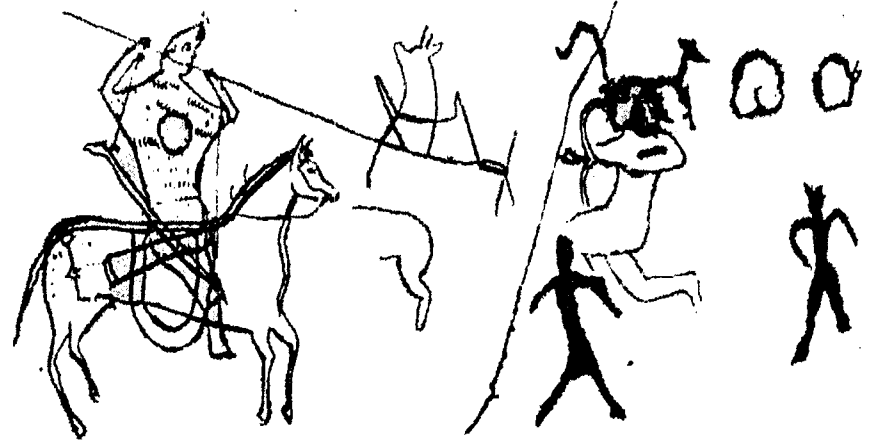

Qara-yüs abidəsi

Qara-yüs. Baş daşı.

Bu düşərgədən və üçüncü abidədən 3 km məsafədə yolun kənarında Elegeş çayının sahilindən 2 km aralı Elegeş abidəsi kəşf edilir. Bu, Yenisey abidələrinin ən uzunudur: onun uzunluğu 3 m 20 sm, ortada eni 66 sm-dir. Ekspedisiya yoluna davam edərək Qarasu çayının Ulu-kem çayına töküldüyü yerdən 10 km yuxarıda Ulu-kem – Qarasu abidəsini tapır. Ulu-kemin şimalında dağ yolunun 80 kilometrliyində Sisterlik, Vaynqol, Berge və Tok çaylarının

Qara-yüs. Qaya şəkli

hövzəsində də bir neçə daş vardır. Turan çayının civarında Uyuğ çayından 4 km məsafədə çayın sağ sahilindən beş metr aralı üzərində keyik şəkli və yazısı olan daha bir daş tapılır. Uyuğun 2 kilometrliyində, sol sahilə daha yaxşı mühafizə edilmiş və dik vəziyyətdə olan daha bir daş – Uyuğ-Arxan abidəsi tapılmışdır. Abidənin üzərində keyik və qaban şəkilləri, habelə göytürk yazısı vardır. Daşın cənubunda böyük bir təpəcik vardır, soyotlar onun üstünə cadır çəkib burada dini mərasimlərini yerinə yetirirlər.

Ekspedisiya Tarlıkda daha bir abidə tapır.

Tuba çayı yanında Tes kəndindən böyük Kinia kəndinə gedən yolun 3 kilometrliyində yolun şərqində iki böyük təpəcik vardır. Onların şimalında Tes kəndinə daha yaxın məsafədə dikinə durmuş bir yazılı daş vardır. Elə orada Tuba çayının sağ sahilində qaya üzərinə həkk edilmiş daha bir yazı mövcuddur. Fin ekspedisiyası bir tələbə tərəfindən Uybat yaxınlığında tapılmış bir abidəni tədqiq etdikdən sonra özü də Uybat çayının 15 kilometr qərbində qısa yazısı olan iki abidə tapır. Sonra ekspedisiya Ak-yüz çayının sağ sahilində indi bu adla tanınan abidəni kəşf edir. Finlər bütün bu abidələrin surətlərini çıxarır və bununla da elm aləminə, türkologiyaya mühüm xidmət göstərmiş olurlar. 1889-cu ildə fin alimlərindən Aspelin bu abidələrin surətlərindən ibarət atlas, Otto Donner isə 1892-ci ildə abidələrin lüğətcəsini nəşr edir. 1892-ci ildə rus alimi V.V.Radlov rusların bu abidələrin öyrənmək üçün Sibirə təşkil etdikləri ekspedisiya nəticəsində hazırladıqları surətlərin atlasını nəşr edir.

V.V.Radlovun təhriki ilə rus alimləri də Yenisey abidələrinin tədqiqi ilə ciddi şəkildə məşğul olmuşlar. 1891-ci ildə Klements Yenisey hövzəsinə səfər edərək tapdığı abidələrin surətlərini çıxarmaqla yanaşı, hələ o zamana qədər elm aləminə məlum olmayan bir neçə abidə də tapmışdır. 1892-ci ildə Oşurkov Yenisey hövzəsindəki abidələrin tədqiqi ilə məşğul olmuş, sonra Yevstifeyev və Martinov bu abidələrin surətlərini çıxarmışlar. Rus alimlərindən N.Popov (o, 1874-cü ildə bu yazıların qot mənşəli olması haqqında nəzəriyyə irəli sürmüşdü) və İ.S.Boqolyubski də Yenisey abidələrinin tədqiqi ilə məşğul olmuşdur.

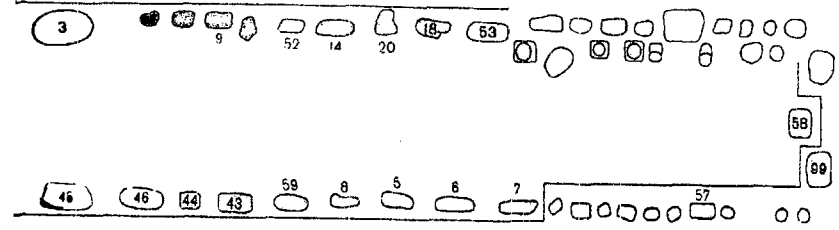
Uyuq-Arxan. Baş daşı

Ak-yüs. Baş daşı

Bey. Baş daşı

Tuva muzeyindəki abidələrin sxemi

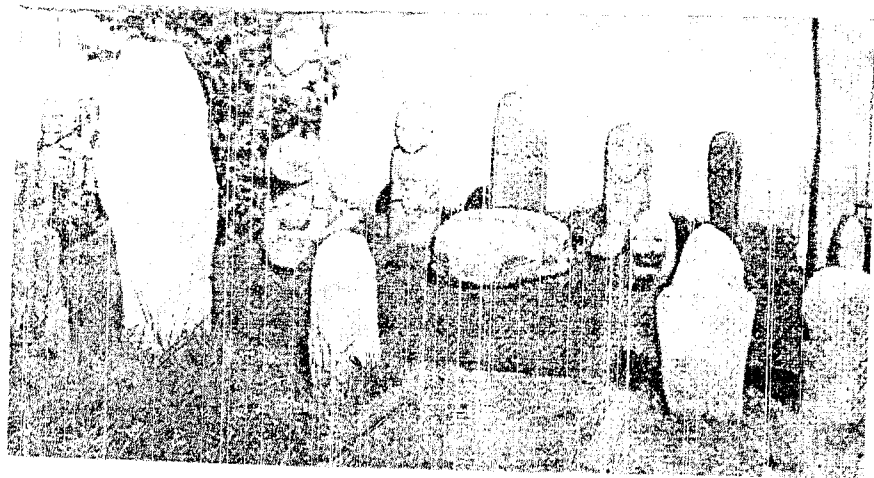
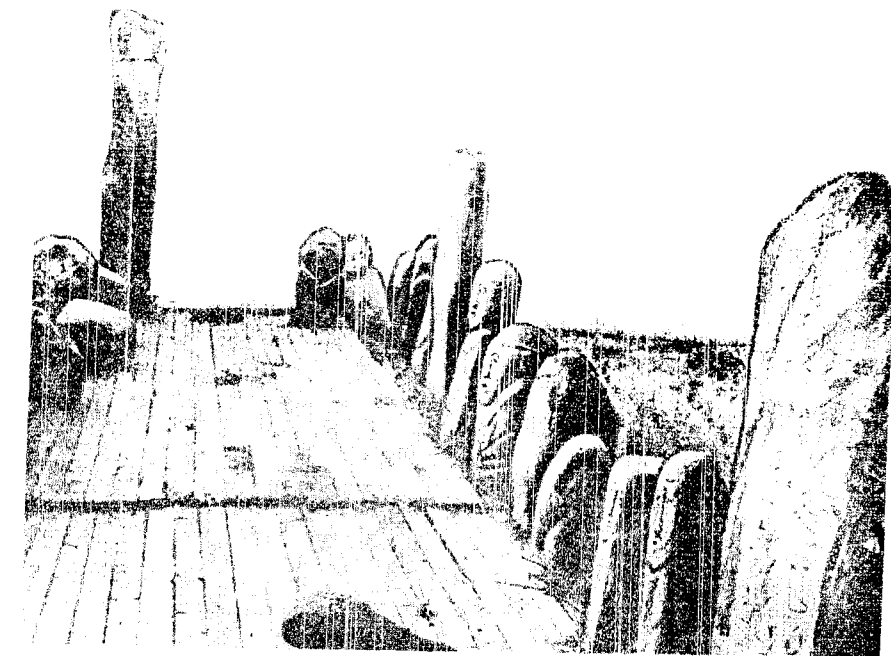
Tuva muzeyinə son zaman gətirilmiş abidələr

Sonralar da Yenisey abidələrinin tapılması, oxunması, tərcüməsi və nəşri ilə intensiv şəkildə məşğul olmuşlar. Bu sahədə S.Y.Malovun, İ.A.Batmanovun, L.R.Kızlasovun, H.N.Orkunun xidmətləri xüsusi qeyd edilməlidir. 1983-cü ildə D.D.Vasilyev Yenisey abidələrinin korpusunu nəşr etmişdir.

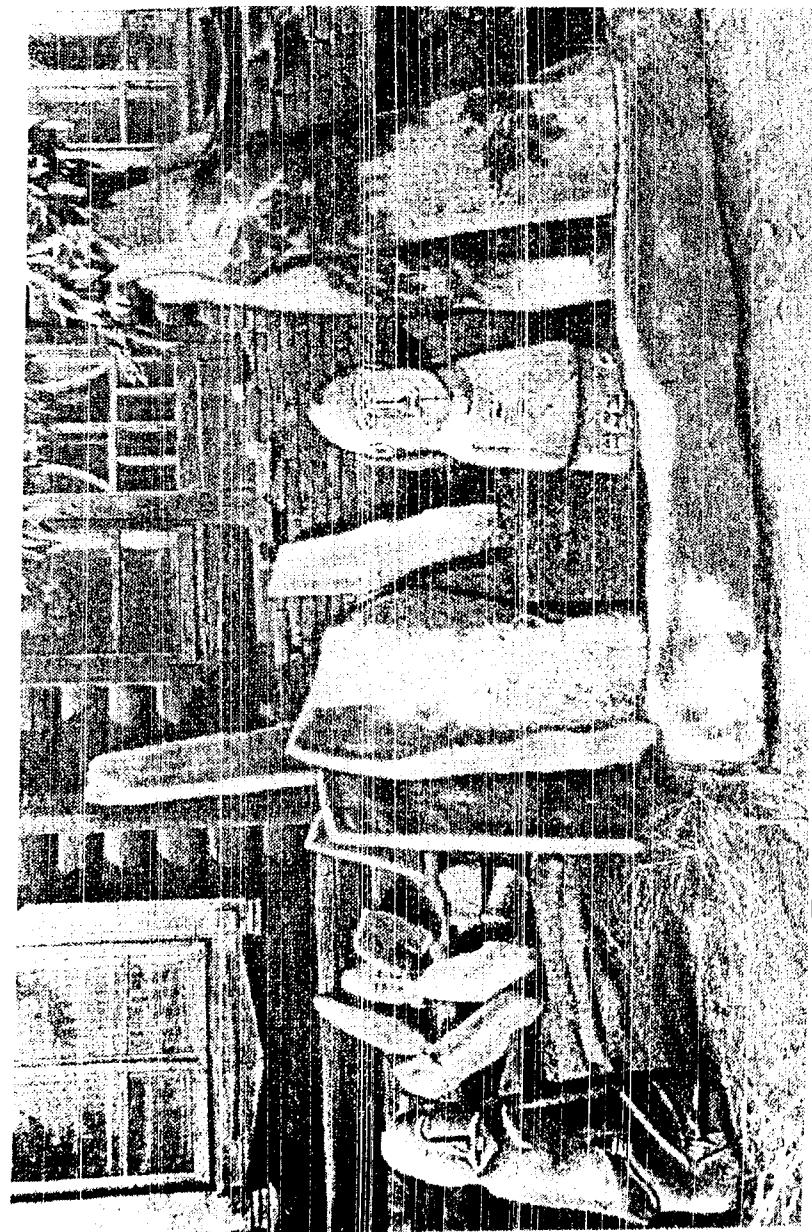
İndiyədək Yenisey çayı hövzəsində 160-a yaxın kitabə tapılmışdır.

Mən bu abidələri nəşrə hazırlayarkən S.Y.Malovun «Енисейская письменность тюрков» (M.-L.1952), H.N.Orkunun «*Es-ki türk yazıtları*» (1987) və İ.A.Batmanov və A.Ç.Kunaanın «Памятники древнетюркской письменности Тувы» (Kızıl, I buraxılış, 1963; II buraxılış, 1963; III buraxılış, 1965) adlı əsərlərindəki mətnlərdən, habelə D.D.Vasilyevin «Корпус тюркских ру-кических памятников бассейна Енисея» kitabından istifadə etmişəm.

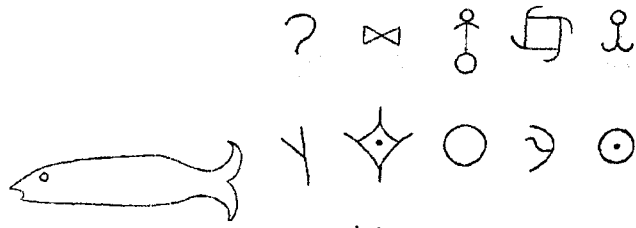
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

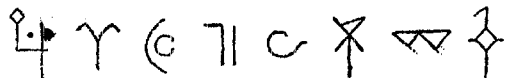
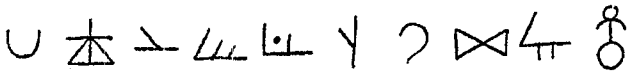
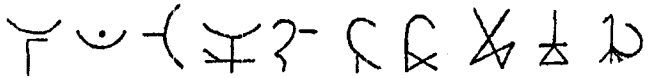
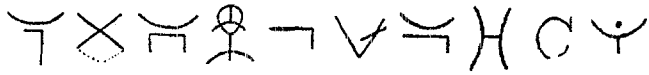
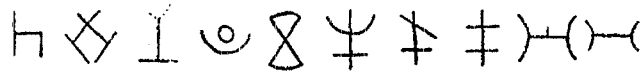
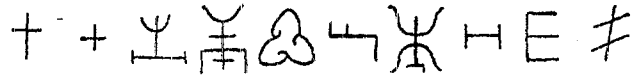
Tuva muzeyindeki abidələr

Tuva muzeyinə yeni gətirilmiş abidələr

Qayalarda çəkilmiş damğalar

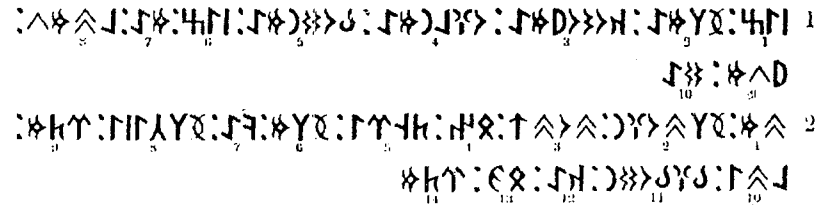

Yenisey kitabələrində ən çox işlənən damğalar

UYUK-TARLIK ABİDƏSİ

Bu abidə fin ekspedisiyası tərəfindən Uluğ Kem çayının qolu Uyuk-Tarlık çayı sahilində Mixaylovo kəndinin 3 kilometrliyində tapılmışdır. Boz slants daş üzərində yazılmış iki sətirdən ibarətdir. Abidənin ətraflı təsvirini D.A.Klements vermişdir. Abidə bir sıra türkoloqlar, o cümlədən V.V.Radlov, H.N.Orkun, S.Y.Malov, İ.A.Batmanov və b. tərəfindən tərcümə və nəşr edilmişdir. Daşın yuxarı hissəsində damğa işarəsi vardır.

Mətn

Transkripsiya

1. Siz elimə kunçuyuma oğlanıma bodunıma sizimə altmış yaşında (adırdıldım).
2. Atım El Toğan tutuk. Bən teñri elimkə elçisi ertim, altı bağ bodunka bəğ ertim.

Tərcümə

1. Sizdən elimdən, xanımımndan, oğullarımdan, xalqımdan, sizdən altmış yazımda (ayrıldım).
2. Adım – El Doğan tutuk. Mən müqəddəs elimə elçi idim, altı qəbiləli xalqa bəy idim.

Qeydlər

1. *Kunçuy* sözünü S.Y.Malov *госпожа* (принцесса), H.N. Orkun *prenses* kimi tərcümə edir. Məncə, *xanım* kimi tərcüməsi daha uyğundur.

2. Abidədə olmasa da sətir *adırdım* «ayrıldım» sözü ilə bitməlidir.
3. *Teşri* «tanrı, göylər, allah» sözünü türkoloqlar ilahi (Malov), səmavi (Orkun) və s. kimi tərcümə edirlər. Düzdür, göytürk abidələrinin dilində müqəddəs məfhumunu ifadə etmək üçün *ıduk* sözü işlənir, amma hər halda mən *el* sözündən əvvəl hər yerdə *teşri* sözünü Azərbaycan dilində *müqəddəs* sözü ilə tərcümə edəcəyəm.
4. El Toğan tutuk şəxs adındakı *tutuk* sözünü ona görə kiçik hərflə yazdım ki, bu söz vəzifə adı bildirir: *tutuk* «işğal edilmiş əraziyə təyin edilən rəis» deməkdir.
5. H.N.Orkun *bağ* sözünü müttəfiq kimi tərcümə edir, ancaq bu sözü «hissə, soy, tayfa, qəbilə» kimi tərcümə etmək daha doğru olardı.

UYUK-ARXAN ABİDƏSİ

Bu abidə Uyük çayının sol sahilindən 2 kilometr aralıda tapılmışdır. Abidə çay daşından ibarətdir. Göytürk əlifbası ilə yazılmış beş sətirlik yazının üstündə maral və qaban şəkilləri vardır. Uyük-Arxan abidəsi qədim türk run abidələrini tədqiq edənlərin bir çoxu tərəfindən tərcümə və nəşr edilmişdir.

Mətn

⚡⚡^4⚡Γ..⚡^X 1

⚡:⚡xH^A⚡Y 2

4Γ⚡X ⚡ΩxTT 3

)TT⚡ΩxTT:H^X⚡AΓ 4

H^XWH^A⚡Γ^TT 5

Transkripsiya

1. Eşim, marımız, şadım.
2. elim esindim, ad(ırılıtm)
3. ər ərdənim ebimiz
4. açad bən ər ərdənim akun...
5. Ər atım Yaş Ak Baş bən.

Tərcümə

1. Dostum, ustadımız, şadım
2. elim öyrəndim, ayrıldım
3. İgidlik, rəşadətım, evimiz
4. ... mən. İgidlik rəşadətım, hücum...
5. İgid adım – (mən) Yaş (gənc) Ak (ağ) Başam.

Qeydlər

1. Dördüncü sətirdə H.N.Orkun *açden*, S.Y.Malov *açda ben oxuyur*. Orkunun oxusunu heç cür qəbul etmək olmaz: 1. Göytürk abidələri dilində saitlərin damaq ahəngi heç bir istisnaya dözmür. Buna görə də bir sözün tərkibində qalın [a] və incə [e] saitləri ola bilməz. 2. Mən göytürk əlifbası ilə yazılmış mətnədə qalın d hərfindən sonra b incə hərfini, sonra isə incə n hərfini görürəm. Malovun oxusu ilə ona görə razılaşmaq olmaz ki, göytürk abidələrinin orfoqrafiya qanunlarına görə a səsi sözün sonunda işlənirsə, özünün qrafik əksini tapmalıdır. Göytürk əlifbası ilə yazılmış mətnədə mən a səsini ifadə edən hərfi görmürəm. Bütün bunlara görə mən bu sözü *açadbən* (*bən* şəxs şəkilçisi «am-əm» funksiyasında) kimi transkripsiya edib tərcüməsini hələlik açıq saxlayıram.
2. H.N.Orkun kimi, mən də *eçindim* (2-ci sətir) oxuyuram və *doymaq* (həyatdan doymaq) məfhumunu ifadə edən *öyrəndim* sözü ilə tərcümə edirəm.

UYUK-TURAN ABİDƏSİ

Abidə Uyük çayının sol qolu Turan çayının sağ sahilində Turan kəndinin yaxınlığında Minusin taciri Nikolay Byakovun kontoru və dəyirmanından 2 kilometr aşağıda tapılmışdır. Abidə tünd qəhvəyi rəngli əhəng daşmdan ibarətdir. Daşın hündürlüyü 255 sm, eni 33 sm, qalınlığı 25 sm-dir. Daşın iki enli üzü göytürk əlifbası ilə yazılmışdır: hər üzdə üç sətir yazı vardır. Daşın şimal tərəfə olan üzündə heyvan şəkli vardır: güman ki, qaban şəklidir. Həmin üzdə xaç şəkli, şəklın altında yarım dairə vardır; güman ki, damğa şəklidir. Daşın o biri üzündə dərin qazılmış xaç şəkli vardır. Qədim türklər xaçpərəst olmadıqları üçün güman edirəm ki, bunlar ya damğadır, ya da sonralar xaçpərəstlər bu yerlərə gəldikdə onlar tərəfindən qazılmışdır.

Mətn

Ön tərəf

: * x * B R : J ^ D : J * S I : J ^ D : * J ' > : F x H Q : * D > N : J > D > H 1
 * ^ J H : J ^ D : * ^ > N : * H N Q : * ^ J H
 : * x * B R J Q : * Y Q T T H : * ^ D : J H Y Q : E ^ Q : E Y > ^ J 2
 J ^ D : J * H I
 : H Q : E Y * Q : J H : * Y Q : J T H : H Q : E T H : E Y N Q : H I A N 3

1. Kuyda kunçuyım, sizdə, oğlım, yıta (bəzi tədqiqatçılar, o cümlədən V.Tomsen və H.N.Orkun *ayita* «deyəmək» oxuyurlar), sizimə, yıta, bökmədim, adırıltım. Künim, kadaşım, yıta, adırıltım.
2. Altun əlig keşig belimtə bantım. Tənri elimkə bökmədim. Sizimə yıta.
3. Üçin Külig tirig bən. Tənri elimtə yemlig bən.

Tərcümə

1. Sarayda xanımım, sizdən, oğlum, əfsus, sizdən əfsus, doymadım, ayrıldım. Arxadaşlarım, yoldaşlarım, əfsus, ayrıldım.
2. Əlli qızıl pullu kəməri belimə bağladım. Müqəddəs elimdən doymadım. Sizdən əfsus.
3. Üçün Külük (məşhur) Tirikəm (diriyəm). Müqəddəs elimdə (yaxud elimdən) qurbanlığam.

Qeydlər

4. *Kuy* sözünü «saray» kimi tərcümə etməyi lazım bildim (bax: türkçə *köy* «ev»).
5. *Yıta* sözünü Orkun *ayıt*a «söyleye» kimi verir. Mən bu sözü nida (*əfsus*) hesab edirəm.
6. *Künim* – hərfən «ardınca gələn» deməkdir. Azərbaycan dilində ikinci (ümumiyyətlə, birinci arvadın sonra gələn) arvad günü adlanır.
7. *Altun əlig keşig* - türk dillərinin qrammatik quruluşu üçün düzgün olmayan söz sırasıdır: qanunauyğun hal əvvəlcə sayın, sonra sifətin işlənməsidir. H.N.Orkun bunu «altunluq keşik» kimi oxuyur. Lakin *altun* sözündən sonra gələn işarə *ıncə* *ı* səsini bildirir, sonda isə *ğ* deyil, *g* işarəsi durur. Buna görə də həmin oxunu qəbul etmək olmaz.
8. *Yemlig* sözünü S.Y.Malov *udel* «pay», H.N.Orkun *yemlik* kimi tərcümə edir. Məncə, *qurbanlıq* daha doğru tərcümədir.

Arxa tərəf

* ^ J H * : J F * T 9 :) > ^ H B C : * ^ J H * : J H * ^ D : ^ * H : X 9 A N 4
 * ^) > D : F F * ^ J : * J * : H > N : * J * : * H * H : J F * Y X : F T H 5
 : T * Y Y : J * F I : * ^ * H : E Y N 9 :) * > J : J H H : F T X Y N H : *) H 6
 * X * B X : * T Y H Y 9 : * H : * T Y N (X N 9 : T) J * : T Y B N

Transkripsiya

4. Üç yetmiş yaşımka adırılıtım. Əgük katun yerimkə adırılıtım.
5. Teñri elimkə, kızgakım, oğlim, öuz oğlim, altı biñ yontım.

6. Kanım tülberi, kara bodun, külüg kadaşım, sizimə, el eşim ər, üküş ər, oğlan ər, küdəgülərim, kız-kəlinlərim, bökmədim.

Tərcümə

4. Altmış üç yaşımda ayrıldım. Əgük xatun yerimdən ayrıldım.
5. Müqəddəs elimdən, qızlarımdan, oğlumdan, öz oğlumdan, altı min ilxımdan.
6. Xanımın ... qara camaatdan, məşhur dostumdan, sizdən, el dostum ərden, çoxlu igidlərdən, oğlan igiddən, kürəkənlərimdən, qız-gəlinlərimdən doymadım.

Qeydlər

1. *Katun* – Sibirdə çoxlu çay adı bu sözlə ifadə edilir (bax: Ob çayının qollarından biri də belə adlanır)
2. *Kızgakım* sözü mənə şübhəli görünür. Orkun bunu *övladlıq qızım* kimi tərcümə edir. Yumşaq desək, qəribə ifadədir; adamın başqa cür də qızı olur? Malov «*moux doçepeñ*» kimi tərcümə edir. Mən də *qızlarım* kimi tərcümə etsəm də qeyd etməyi lazım bilərəm ki, nə sözün oxunması, nə də tərcüməsi məni təmin etmir.
3. *Öuz oğlim* – türk dillərinin qrammatik quruluşuna görə öuz sözü ola bilməz. Bundan başqa, göytürk əlifbası ilə olan mətndə *ö* işarəsindən sonra açıq şəkildə *ol* səsini ifadə edən işarənin yazıldığı göstərilir.
4. *Tülberi* – S.Y.Malov «daç» kimi tərcümə edir, H.N.Orkun isə xüsusi isim, xanın arvadının adı kimi qəbul edir, hər iki fikirle razılaşmaq olmaz. Malovla iki səbəbdən razı olmaq olmaz: 1) Qədim türklər əkinçilik, xüsusən bağçılıqla məşğul olmamışlar. Buna görə də onların bağı ola bilməzdi; 2) Bağdan doymaq ifadəsinin qəribə səslənməsi bir tərəfə qalsın, məntiq qanunlarına əsasən bağ xalqdan, dostlardan, igidlərdən, kürəkənlərdən, qız-gəlinlərdən əvvəl sadalana bilməz. Orkunla ona görə razılaşmaq olmaz ki, xanın arvadından doymamağı bu şəkildə xatırlatmaq, dünyaya car çəkmək, yumşaq desək, türkə xas xasiyyət deyildir.

Tərcümə

1. Sarayda xanımım, sizdən, oğlum, əfsus, sizdən əfsus, doymadım, ayrıldım. Arxadaşlarım, yoldaşlarım, əfsus, ayrıldım.
2. Əlli qızıl pullu kəməri belimə bağladım. Müqəddəs elimdən doymadım. Sizdən əfsus.
3. Üçin Külük (məşhur) Tirikəm (diriyəm). Müqəddəs elimdə (yaxud elimdən) qurbanlığam.

Qeydlər

4. *Kuy* sözünü «saray» kimi tərcümə etməyi lazım bildim (bax: türkcə *köy* «ev»).
5. *Yıta* sözünü Orkun *ayıta* «söyleye» kimi verir. Mən bu sözü nida (*əfsus*) hesab edirəm.
6. *Künim* – hərfən «ardımca gələn» deməkdir. Azərbaycan dilində ikinci (ümumiyyətlə, birinci arvadın sonra gələn) arvad günü adlanır.
7. *Altun əlig keşig* - türk dillərinin qrammatik quruluşu üçün düzgün olmayan söz sırasıdır: qanunauyğun hal əvvəlcə saym, sonra sifətin işlənməsidir. H.N.Orkun bunu «altunluq keşik» kimi oxuyur. Lakin *altun* sözündən sonra gələn işarə incə *l* səsinə bildirir, sonda isə *ğ* deyil, *g* işarəsi durur. Buna görə də həmin oxunu qəbul etmək olmaz.
8. *Yemlig* sözünü S.Y.Malov *udel* «pay», H.N.Orkun *yemlik* kimi tərcümə edir. Məncə, *qurbanlıq* daha doğru tərcümədir.

Arxa tərəf

* ^ J43 : J7# T9 :) > ^ HBC : * ^ J43 : JH# ^ D : ^ # H : Q9AN 4
 : * ^) > D : H R T ^ J : * J Y : H) N : * J Y : * H Y H H : J7# Y Q : T T H 5
 : T # Y Y : J # S T : * ^ # H : E Y N 7 :) # > J : J H H : T T Q Y N H : *) H 6
 * x # B Q : * T Y H Y Q : S T H : * T Y N E X N 7 : T) J Y : T Y B N

Transkripsiya

4. Üç yetmiş yaşımka adırılıtm. Əgük katun yerimkə adırılıtm.
5. Teñri elimkə, kızgakım, oğlım, öz oğlım, altı biñ yontum.

6. Kanım tülberi, kara bodun, külüg kadaşım, sizimə, el eşim ər, üküş ər, oğlan ər, küdəgölərim, kız-kəlinlərim, bökmədim.

Tərcümə

4. Altmış üç yaşında ayrıldım. Əgük xatun yerimdən ayrıldım.
5. Müqəddəs elimdən, qızlarımdan, oğlumdan, öz oğlumdan, altı min ilxımdan.
6. Xanımın ... qara camaatdan, məşhur dostumdan, sizdən, el dostum ərden, çoxlu igidlərdən, oğlan igiddən, kürəkənlərimdən, qız-gəlinlərimdən doymadım.

Qeydlər

1. *Katun* – Sibirdə çoxlu çay adı bu sözlə ifadə edilir (bax: Ob çayının qollarından biri də belə adlanır)
2. *Kızgakım* sözü mənə şübhəli görünür. Orkun bunu *övladlıq qızım* kimi tərcümə edir. Yumşaq desək, qəribə ifadədir; adamın başqa cür də qızı olur? Malov «*moux doçepeü*» kimi tərcümə edir. Mən də *qızlarım* kimi tərcümə etsəm də qeyd etməyi lazım bilərəm ki, nə sözün oxunması, nə də tərcüməsi məni təmin etmir.
3. *Öz oğlum* – türk dillərinin qrammatik quruluşuna görə *öz* sözü ola bilməz. Bundan başqa, göytürk əlifbası ilə olan mətndə *ö* işarəsindən sonra açıq şəkildə *o/y* səslərini ifadə edən işarənin yazıldığı göstərilir.
4. *Tülberi* – S.Y.Malov «daç» kimi tərcümə edir, H.N.Orkun isə xüsusi isim, xanın arvadının adı kimi qəbul edir, hər iki fikirle razılaşmaq olmaz. Malovla iki səbəbdən razı olmaq olmaz: 1) Qədim türklər əkinçilik, xüsusən bağçılıqla məşğul olmuşlar. Buna görə də onların bağı ola bilməzdi; 2) Bağdan doymaq ifadəsinin qəribə səslənməsi bir tərəfə qalsın, məntiq qanunlarına əsasən bağ xalqdan, dostlardan, igidlərdən, kürəkənlərdən, qız-gəlinlərdən əvvəl sadalana bilməz. Orkunla ona görə razılaşmaq olmaz ki, xanın arvadından doymamağı bu şəkildə xatırlatmaq, dünyaya car çəkmək, yumşaq desək, türkə xas xasiyyət deyildir.

OTTUK – TAŞ ABİDƏSİ

Abidə Uluğ Kem çayının yanında Ottuk-taş adlanan dağın ətrafında Oşurkov tərəfindən tapılmışdır. Daşın uzunluğu 86 – 87 sm-dir. İlk dəfə V.V.Rədlöv tərəfindən nəşr edilmiş, sonralar da bir sıra nəşrlərə (rus atlasına, fin atlasına, H.N.Orkunun və S.Y.Malovun əsərlərinə) salınmışdır.

Mətn

ԻՅՏԱՐ ՉՂԸՆ ԱՆԳ
1 2 3

Transkripsiya

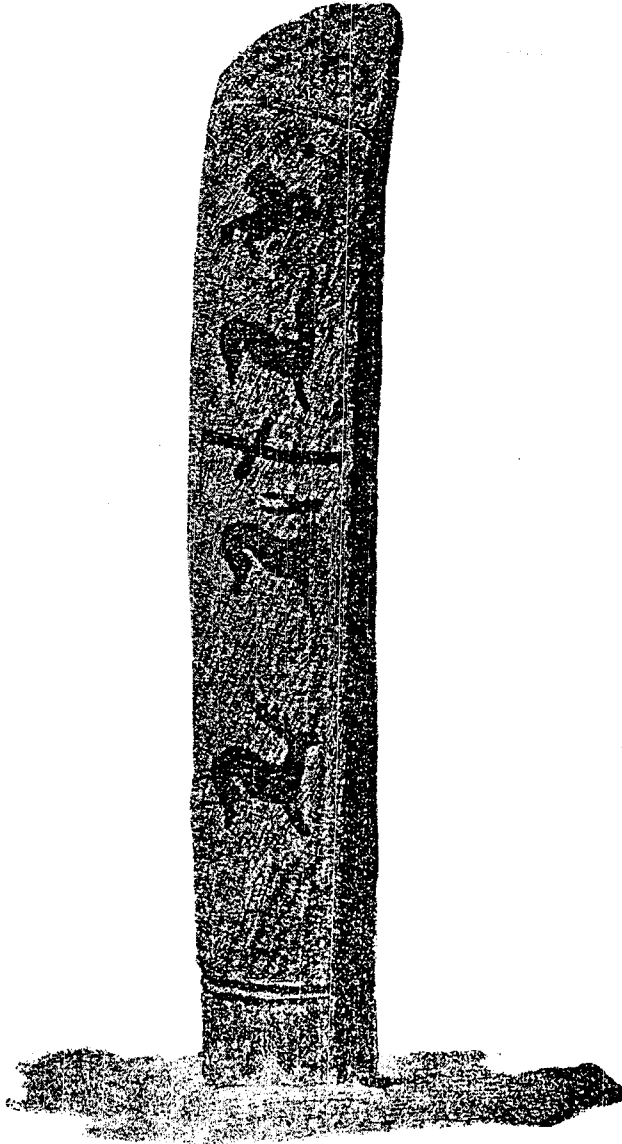
Küç Kıyağan içrəki.

Tərcümə

Güc Qıyağan (yəni: doğrayan – qıymaq «doğramaq») içrəki.

Ottuk-taş yazısı**Qeyd**

İçrəki – sarayın (yaxud dövlətin) daxili işlərini idarə edən məmur deməkdir. Müqayisə et: Qarabağ xanlığında M.P.Vaqif eşik ağası, yəni xarici işlər naziri idi.

Turan çayı sahilində bir abidə

5
BİRİNCİ BARLIQ ABİDƏSİ

Abidə Barlıq çayı sahilində D.A.Klements tərəfindən tapılmışdır (Barlıq çayı Eleqəşdən 60 km aşağıda Ulu Kem çayına tökülür). İlk dəfə V.V.Radlov tərəfindən nəşr edilmişdir.

Abidə hündürlüyü 171 sm, eni 56 sm, qalınlığı 9,5 sm olan qırmızı qum daşının şərq tərəfindən yazılmış üç sətir yazıdan ibarətdir.

Mətn

(P₁H₁N₁ΛN) Γ₁*X₁Y₁:*₁Ζ₁Δ₁:*₁Γ₁^₁:Γ₁*X₁Y₁Y₁ 1
Γ₁*Y₁Γ₁ϵ₁γ₁ΛN 2₁Ζ₁Δ₁Ζ₁Δ₁ S₁Y₁> Γ₁^₁Δ₁:)₁Y₁>^₁Δ₁Γ₁^₁H₁ϵ₁Γ₁ρ S₁N 2
*₁Ζ₁Δ₁Y₁Δ₁ (N₁H₁*₁Y₁D)
*₁Ζ₁Δ₁Y₁Δ₁:N₁*₁S₁I: 2₁H₁Y₁ϵ₁ρ 3

Transkripsiya

1. Ər ərədəmi atım tapdım ərədəmi ... (üçün)
2. Öz Yigin Alp Turan altı bağ bodunda üç yegirmi (yaşımka) adırıldım.
3. Bəg erkimə sizisə adırıldım.

Tərcümə

1. İgidlər igidi admı tapdım (qazandım). İgidliyi ... (üçün)
2. Öz Yigin Alp Turan altı qəbiləli xalqdan on üç yaşında ayrıldım.
3. Bəy olmağımdan sizdən ayrıldım.

Qeyd

İkinci sətirdəki *bağ* sözünü V.V.Radlov, onun ardınca H.N.Orkun *oğuz* kimi oxuyur. Orkunun verdiyi şəkildə nə *bağ*, nə də *oğuz* sözləri vardır: şəkildə *altı* sözündən sonra *o* / *y* səslərini bildirən işarə, sonra incə n və incə m işarələri görünür.

Bağ sözü cümlənin mənasına daha uyğun gəlidiyi üçün mənə də həmin sözü qəbul etməyi lazım bildim.

6
İKİNCİ BARLIQ ABİDƏSİ

Abidə Barlıq çayı sahilində D.A.Klements tərəfindən tapılmışdır. O, hündürlüyü 140 sm, eni 56 sm olan qırmızı qum daşından ibarətdir. Abidə göytürk əlifbası ilə yazılmış dörd sətir yazıdan ibarətdir. Yazıdan aşağıda Yenisey abidələrinin əksəriyyəti üçün səciyyəvi olan yarımdayrə və ona bitişdirilmiş xaç şəklidir. İlk dəfə V.V.Radlov tərəfindən nəşr edilmişdir.

Mətn

*₁Ζ₁Δ₁Y₁Δ₁:H₁Γ₁Y₁Θ₁H: N₁Ζ₁*₁H₁^₁D₁ΛN: ϵ₁Y₁Γ₁H₁Γ₁H₁N₁ρ
Γ₁Ζ₁Δ₁Γ₁H:Γ₁^₁Γ₁ρ:*₁H₁Γ₁:Δ₁^₁>₁^₁:ϵ₁N₁Y₁N₁ρ
[*₁]X₁Y₁:H₁*₁:N₁X₁Y₁:H₁>₁Y₁>₁Θ₁Y₁Δ₁
N₁*₁H₁Ζ₁*₁Y₁Δ₁:N₁Y₁*₁D₁>>₁H:Γ₁H₁N₁Ζ₁Δ₁>₁H

Transkripsiya

1. Küni tirig üç yaşında kaşsız boldım.
2. Külüg tutuk içim kişi kıldı.
3. Buşusuz ərədə bən ərədim.
4. Kuydakı kunçuyımğa adırıldım. Apama.

Tərcümə

1. Küni Diri üç yaşında atasız oldum,
2. Böyük qardaşım Külüg (məşhur) tutuk (məni) adam etdi.
3. Kədərsiz igidlər arasında mən də (bir) igiddim.
4. Saraydakı xanımımdan ayrıldım. Böyük bacıma...

ÜÇÜNCÜ BARLIQ ABİDƏSİ

Barlıq çayı sahilində D.A.Klements tərəfindən tapılmışdır: hündürlüyü 140 sm, eni 56 sm olan qırmızı qum daşının bir tərəfindən dörd sətir run yazısı, yazının aşağısında yarım dairə və ona bitişdirilmiş xaç şəkli vardır. Bu, güman ki, damğadır. Abidə ilk dəfə V.V.Radlov tərəfindən nəşr edilmişdir.

Mətn

4>ΛENYNF: ΓJY>:)>OYJDDJ 1
 ^*TYJDO>J: *^ JYJ>: >Y>O>J 2
 *X*BX: JF*YQ: ΓF*YQ: JF*YQ: ΓF*YQ 3
 *>>JH>>: JH*JY>: J>>YN: JHJY*DO>>H: J>>D>H 4

Transkripsiya

1. Bayna Sanun oğlu Külüg Çor
2. Buñusuz ulğatım. Buñ, bu ermiş;
3. Teñridəki künkə, yerdəki elimkə bökmədim.
4. Kuyda kunçuyımğaka, özdə oğlımka adırıldım.

Tərcümə

1. Bayna Sanun oğlu Külüg Çor.
2. Dərdsiz böyüdüm. Dərd bu imiş:
3. Göydəki gündən, yerdəki elimdən doymadım.
4. Saraydakı xanımdan, cəsur oğlumdan ayrıldım.

Qeydlər

1. Üçüncü sətirdə *teñri* sözünü burada «göy, səma» kimi tərcümə etməyi lazım bildim.

2. Dördüncü sətirdə *özdə* sözünü S.Y.Malov «собствен-ный», H.N.Orkun *vadidə* kimi tərcümə etmişdir. Hansı bir intuisiya isə mənə deyir ki, hər iki tərcümə doğru deyildir. Sözün kökü nə isə başqa mənəni ifadə edir: güman ki, Azərbaycan dilindəki *özək* sözünün kökü *özdə* bu sözdən törəmişdir; göytürk abidələri dilindəki *özlək* sözü də həmin kökdən yaranmışdır. Birinci Barlıq abidəsindəki Öz Yigin Alp Turan xüsusi ismindəki *öz* sözü də bunun *öz* şəxs əvəzliyi ilə bağlı olmadığını göstərir. Bu sözdə nə isə bir igidlik, cəsurluq, əyilməzlik, məğrurluq məfumu hiss edirəm, hələlik həmin sözün dəqiq mənasını deyə bilmərəm. Buna görə də onu hələlik (yenə deyirəm: hələlik) *cəsur* sözü ilə verməyi üstün tutdum.

DÖRDÜNCÜ BARLIQ ABİDƏSİ

Bu abidə də Barlıq çayı sahilində D.A.Klements tərəfindən tapılmışdır. Daşın hündürlüyü 92 sm, eni 68 sm-dir. Daş çox aşınmışdır. Göytürk əlifbası ilə yazılmış mətn olan səthin uzunluğu 75 sm, eni 41 sm-dir. Abidədə bəzi yerləri pozulmuş cəmi üç sətir vardır. Abidə ilk dəfə V.V.Radlov tərəfindən nəşr edilmişdir.

Mətn

✱X✱B✱ : 57✱Y✱1
 ✱33J433 : 5H✱D33H : 533D[>N].2
 ✱3333 : HY○[N].3

Transkripsiya

1. (Kanımkə), elimkə bökmədim.
2. (Ku)yda kunçuyımka adırıldım.
3. (K)anşız (kaldım)

Tərcümə

1. (Xanımdan), elimdən doymadım
2. Sarayda xanımdan ayrıldım.
3. Atasız (qaldım).

I Barlık

II Barlık

ULU KEM-QARASU ABİDƏSİ

D.A.Klementsın yazdığına görə, bu daş Qarasu çayının axdığı vadidedir. Qarasu çayı Elegeş çayının Ulu Kem çayına töküldüyü yerdən təxminən 2 km aralı sağdan Ulu Kemə qovuşur. Qarasu boyunca yuxarı getdikdə vadinin bir dağ vasitəsilə iki yerə ayrıldığı yerdə – Saik adlanan yerdə dağın qərb tərəfində yarısı torpaqda olan əyilmiş bir daş vardır. Daşın hündürlüyü 152 sm, dairəsi 91 sm-dir. Həmin daşın şərq üzündə yarısı aşınmış iki sətir, qərb üzündə yenə də yarısı aşınmış üç sətir göytürk əlifbası ilə yazılmış mətn vardır. Oşurkov abidənin estampajını çıxarıb V.V.Radlov göndərmişdir. Klementsın retuşladığı variant isə ciddi səhvlərlə doludur.

Abidə ilk dəfə V.V.Radlov tərəfindən nəşr edilmişdir.

Mətn

Şərq tərəf

✻✻J4✻✻ J✻S1 J✻)..... 1

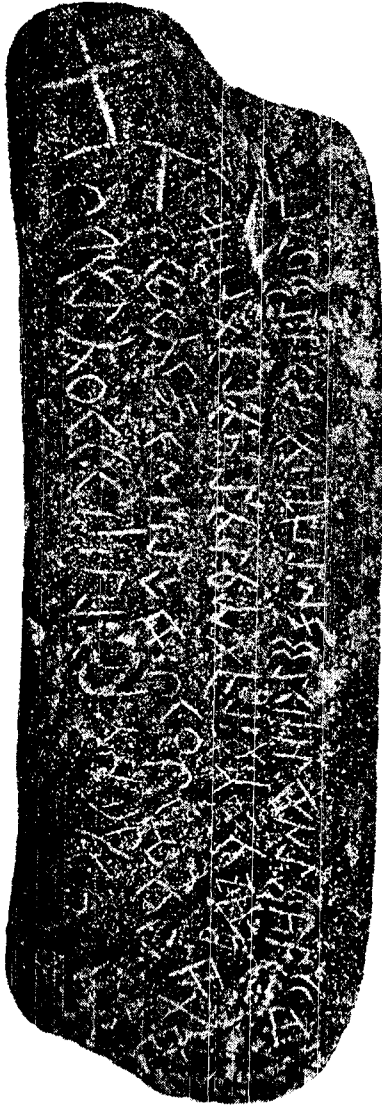
J✻✻✻Y>h.....2

Transkripsiya

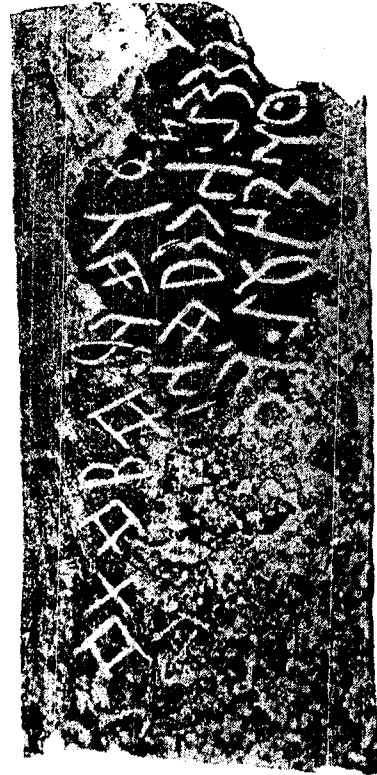
1. (oğla)nıma, sizimə adırıldım.
2. t oğdım bən

Tərcümə

- 1..... oğlanlarımdan, sizdən ayrıldım.
- Nəslə artırdım (yaxud: yüksəltdim). Mən

III Barlık

IV Barlık

𐌆𐌖𐌗: 𐌆𐌆𐌔 𐌆 }

𐌗𐌖𐌖𐌎𐌑 𐌐𐌆𐌆 𐌒𐌆𐌖𐌖𐌆𐌆

𐌆𐌆𐌎 𐌖𐌆𐌎

𐌆 𐌆𐌖

Transkripsiya

- 3. M..... da Bej üsü yox ermiş yılınd(a) yüz əligd(ə)
- 4.kmi.....üzə
- 5.ərm.....a

Tərcümə

- 3. Abidəsi yox imiş. İləndə yüz əllidə....
- 4.
- 5.

Qeyd

H.N.Orkun və S.Y.Malov şərq tərəfindəki ikinci sətri *toğ-dım ben* kimi oxuyurlar. Mətnəndən aydın görünür ki, 𐌐 işarəsindən əvvəl incə 𐌖 işarəsi işlənir. Buna görə də həmin 𐌖 sonra gələn sözə birləşə bilməz, sonra gələn söz şühudi keçmiş zaman birinci şəxsdə işlənən *oğ* felidir; bu felin mənası mənə qaranlıq olduğu üçün təxmini mənada tərcümə etdim.

ELEGEŞ ABİDƏSİ

Elegeş abidəsi hündürlüyü 3 m 20 sm, eni aşağıdan 66 sm, yuxarıda 15 sm olan qırmızımtraq qum daşından ibarətdir. Daşda yuxarıdan aşağıya doğru qalın çatlaqlar vardır. Daşda əvvəlcə şəkillər çəkilmiş, sonra göytürk əlifbası ilə 12 sətir yazı yazılmışdır. Daşın bir tərəfində eninə dərin sırım vardır, onun üstündə xaç şəkli çəkilmişdir.

Fin atlasmdakı şəkə, habelə Klements və Oşurkovun estampajlarına əsasən Elegeş abidəsinə ilk dəfə V.V.Radlov oxumuşdur. Sonralar onu V.Tomsen, H.N.Orkun, S.Y.Malov da tədqiq etmişlər.

Mətn

𐌆𐌕 𐌆𐌔𐌆: 𐌆𐌆)𐌆𐌆𐌆: 𐌆𐌆𐌎: 𐌆 𐌆𐌆𐌆𐌆: 𐌆𐌆 𐌆𐌆𐌆: 𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆: 𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆 12
: 𐌆 𐌆𐌆𐌆

𐌆𐌆𐌆: 𐌆𐌆𐌆: 𐌆𐌆𐌆𐌆: 𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆: 𐌆𐌆𐌆𐌆: 𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆 11
: 𐌆𐌆𐌆𐌆: 𐌆 𐌆𐌆𐌆: 𐌆𐌆𐌆𐌆: 𐌆𐌆𐌆𐌆 (𐌆VEYA) 𐌆𐌆: 𐌆𐌆𐌆: 𐌆𐌆𐌆 10
𐌆𐌆𐌆𐌆

.. 𐌆 𐌆 𐌆 𐌆𐌆𐌆𐌆 𐌆 . . 𐌆 . . 𐌆𐌆𐌆𐌆: 𐌆𐌆𐌆𐌆: . . . : 𐌆𐌆𐌆𐌆: 𐌆𐌆𐌆 . . 9

𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆: 𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆: 𐌆𐌆𐌆𐌆: 𐌆𐌆: 𐌆 𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆: 𐌆𐌆𐌆 8
𐌆𐌆𐌆𐌆: 𐌆𐌆𐌆: 𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆

𐌆𐌆𐌆: 𐌆𐌆𐌆𐌆: 𐌆 𐌆𐌆𐌆: 𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆: 𐌆𐌆𐌆𐌆: 𐌆𐌆𐌆𐌆: 𐌆𐌆𐌆𐌆: 𐌆𐌆𐌆𐌆 7

:HΛN: *XΓ: EΞ: *ΦH: JYΓTKHCNΞ↓Λ: EYHΓ: >ΦH> 6
 ;..... T H X
 : *YΞ: JXYR: *Λ)J H E I Γ: Y J D > Λ J: >ΦH> J.) H Y H T H Γ 5
 *YD: H Y H: H H > Λ
 : J Λ Γ D: J *Y Ξ (H): *X *B R: J Λ Γ D: J *H I: J *Y Ξ: *H 4
 *Λ J H >>
 *Λ J H >>: J *H I: J Λ Γ D: * >> H J D H H Γ: J X Γ T J H B H Γ 3
 : H Λ N B X Γ H: H H Γ H N: E Y: H T H N Γ: H Λ N:) H D >: *Y >> H: T H H Γ 2
 *Λ J H >>: J *H I: * J Y: J X H N: J Λ D: J *H I: J *D >> H: J >> D > H 1

Transkripsiya

1. Kuyda kunçuyıma sizə, yıtə, özde oğlım, sizimə, adırılıtm.
2. Yüz ər kadaşım uyarın üçün yüz ərən (ə)lig öküzdün təgdük üçün adırılıtm
3. Kök tenridə gün, ay azıdım, yerimə, yıtə, sizimə adırılıtm.
4. Kanım (a) elimə sizimə bökmədim... (kanım (a), elim(ə) yıtə adırılıtm.
5. Kört el kan al(p) uruğu altunluğ keşig belimkə bantım. Yerdə elim tokuz kırk yaşım(ta).
6. Urunu, külig Tok Böğü(t) ərkiyə kaşım bəg erdəm üçün bən ər(ki) bardım.
7. Kara bodunım, katığlanıq. El törüsü ıdmış (?ıdman), yıtə sizə, elim, kanım.
8. Elim uğrunta sü bolup ərlerim edküm yok çəlig (Aç əlig)də (Orkun:bildikdə) bir təgmə (Orkun-bertigimə) səkiz ər ərđəm (Orkun: erdim).
9. mn bəriyə kılunu adırılıtmayın un.... b ...ş yıtə ər...

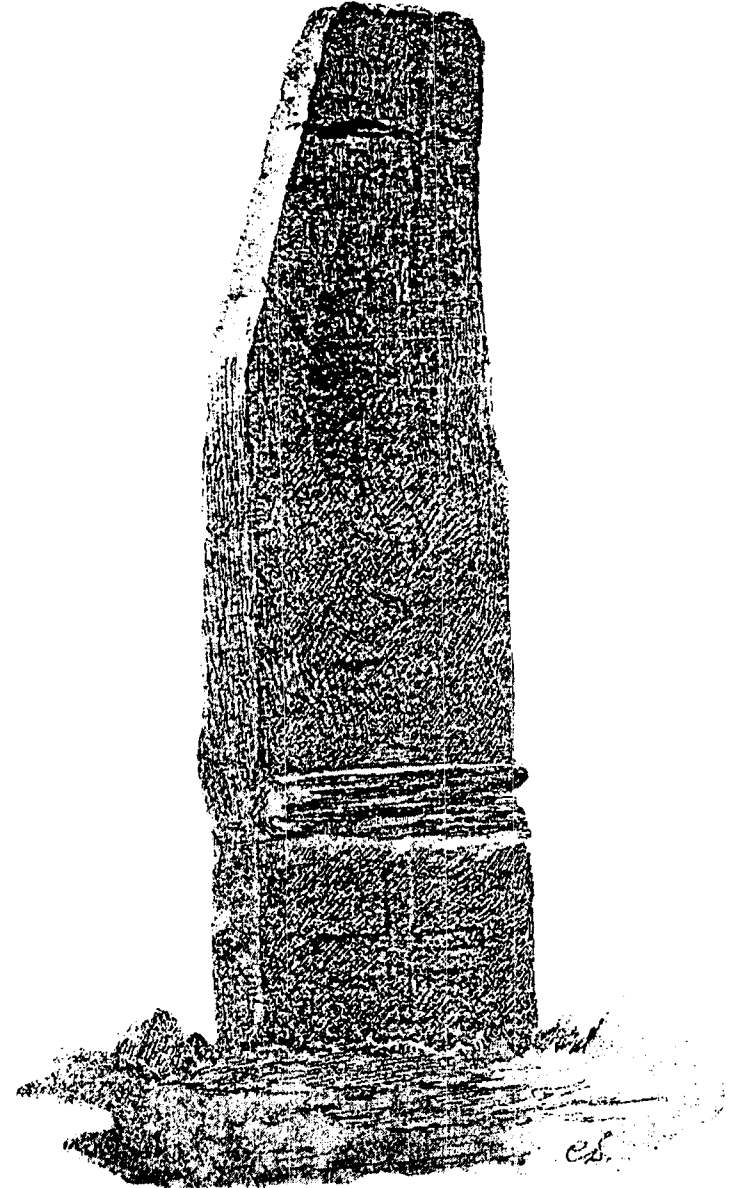
10. buş başa bat ermış, öldim, yıtə, sizimə yolukayın.
11. Tört adak(lıg) yılmım, səkkiz adaklıg barımım buşım yok erdim.
12. Kadaşım, keşimə, adak(lıg) atımə, yıtə, kara bodunımə adırılıtm, yıtə, mən.

Tərcümə

1. Sarayda xanımımından, sizdən, əfsus, cəsur oğlumdan, sizdən ayrıldım.
2. Yüz igid dostum güclü (olduğu) üçün, yüz ərən əlli öküze hücum etdiyi üçün ayrıldım.
3. Mavi göylərdə günü, ayı itirdim (görmədim), yerimdən, əfsus, sizdən ayrıldım.
4. Xanımdan, elimdən, sizdən doymadım... xanımdan, elimdən əfsus, yarıldım.
5. Qalib elin, xanın məğrur bayrağını qızıllı kəmərimi belimə bağladım. Yerdəki elimdən otuz doqquz yaşımında.
6. Bayrağı məşhur Tok Bökü tərkinə atası bəy cəsur (olduğu) üçün mən ər...
7. Qara xalqım, məhkəmlənin. El qanununu dağıtmış, əfsus, siz, elim...
8. Elim uğruna qoşun olub döyüşçülərim, bəxtim yok. Bir döyüşdə səkkiz döyüşçü igidliyi
9. Cənuba.... edərək ayrılmayın. Bars ilində igid...
10. Kədər mənə batmış (qalib gəlmiş), öldüm, əfsus, sizi, yoluxaq.
11. Dörd ayaqlı ilxım, səkkiz ayaqlı dövlətim (olduğu üçün) dərdim yox idi.
12. Dostlarımdan, kəmərimdən, ayaqlı (sürətli) atlarımdan, əfsus, qara xalqımdan (camaatımdan) ayrıldım, əfsus, mən.

Qeydlər

1. İkinci sətirdə yüz ərinin əlli öküzlə döyüşməsi inandırıcı deyildir. Bu, mühabirə səhnəsinə oxşamır. Bu, torredo da deyildir, çünki torredoda bir öküzlə bir adam mübarizə edir. Bir sözlə, mən bu ifadənin yazılışından da, tərcüməsindən də şübhələnirəm. Daha doğrusu, yazılışma inanmıram, tərcümə isə məcburiyyət üzündəndir.
2. Beşinci sətirdə *Kört el kan alp uruğu* ifadəsi məndə şübhə oyadır. S.Y.Malov *kört* sözünü *körklə, körtlə* «qəşəng, rəngarəng» sözləri ilə müqayisə edir. *Uruğ* «bayraq» deməkdirsə, onda əvvəl *alp* sözünü işlətmək mənasızdır. Buna görə də S.Y.Malov bu sözün əvəzinə *al* «qırmızı» sözünü işlədir; «*Красивое алое знамя государстве*». Onda bəs *kan* «xan» sözü necə olsun?
3. V.V.Radlov və S.Y.Malov altıncı sətirdə *Tök Böküt* deyə oxuyurlar. H.N.Orkunun ardınca mən də *ı* hərfini sonrakı sözə aid edib *Tok Bökü* kimi oxuyuram.
4. Səkkizinci sətir çox qarışıq olduğundan tərcümə də diqqəti cəlb edən alınmadı.
5. Onuncu sətirdə *səkkiz adaklığ barım* «səkkiz ayaqlı dövlətim» qəribə səslənir. Lakin S.Y.Malovun verdiyi məlumata görə qırğızlarda *altı ayaktu ala at* «altı ayaqlı ala at» və *ceti ayaktu cerep at* «yeddi ayaqlı kəhər at» ifadələri vardır. Bunu nəzərə alsaq, onda qədim türk qəbilələrinin dilində *səkkiz ayaqlı at* ifadəsinin işlənməsini güman etmək olar.

Elegeş abidəsinin sol (yazılı) tərəfi

BERQE ABİDƏSİ

Bu abidəni Oşurkovun estampağı əsasında ilk dəfə V.V.Radlov oxumuşdur. Abidənin uzunluğu 152 sm-dir, bundan 133 sm yazı ilə örtülüdür. Daşın bütün dörd tərəfi yazılıdır. V.V.Radlovun yazdığına görə, işarələr çox dərin qazılmışdır və aydın oxunur.

Qabaq tərəfi

Mətn

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20
 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40
 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60

Transkripsiya

1. Tör apa içrəki bən. Beş yegirmi yaşda alınmışam. Kunçuyıma buña adırıldım. Sizimə gün, ay azıdım.
2. Üç oğluma adırıldım, yata, bökmədim, katığlanğul!

Tərcümə

1. Tör apa içrəkiyəm. On beş yaşda alınmışam. Xanımımndan kədərlə ayrıldım. Sizi, günü, ayı görmədim.
2. Üç oğlumdan ayrıldım, əfsus, doymadım, möhkəmlən!

Qeydlər

1. H.N.Orkun sətirlərin yerini tərsinə – 1-cini 2-ci, 2-cini 1-ci oxuyur.
2. Berqe abidəsində sözləri bir-birindən ayırmaq üçün ⚡ işarəsi işlədilir, bəzən bu işarənin yanında bir nöqtə işarəsi də qoyulur. Başqa abidələrdə sözləri bir-birindən ayırmaq üçün bəzən üst-üstə iki nöqtə (:), bəzən isə ⚡ işarəsi qoyulur.

3. V.V.Radlov və H.N.Orkun *alınmışım* sözünü *inim*, *eçim* kimi oxuyurlar. S.Y.Malovun oxusu düzdür, çünki, əvvələn, abidədə incə n deyil, qalın n işarəsi işlənir, ikincisi, on beş yaşında olan adamın arvadı, hələ üstəlik üç oğlu da ola bilməzdi.

Sol tərəf

Mətn

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20
 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40

Transkripsiya

3. Səkkiz adaklığ barımığ üçün yıldı tükəti bardım, anta bökmədim, yata, örünümig, karamığ azıdım a.

Tərcümə

3. Səkkiz ayaqlı dövlətim üçün ilxı tükənənə qədər getdim, orada doymadım, əfsusu, işığı, qaranlığı görmürəm.

Qeydlər

1. Daşın sol tərəfində iki sətir görünə də əslində bir sətirdir: yazı daşın aşağısından başlayır, yuxarıya çatdıqdan sonra əyilib aşağıya doğru gəlir.
2. *Örünümig, karamığ, azıdım* ifadəsini H.N.Orkun *iyi ruh (?)*, *fəna ruh (?) azdım*, S.Y.Malov isə *менерь я глух (и слеп) к moum cmadam* kimi tərcümə edir. Mənə elə gəlir ki, burada *örün, kara* sözləri işığa, qaranlığa aiddir. Mən tərcümədə *ışığı* və *qara* sözləri ilə verdim, ancaq bir az sərbəst tərcümə etsə idim, *gündüz* (günün işıqlı hissəsi) və *gecə* (günün qaranlıq hissəsi) sözləri ilə verərdim: *gündüzü, gecəni görmədim*. Bu cümləni Yenisey kitabələrində tez-tez təsadüf edilən və bu abidənin də birinci sətirində işlədilən *gün, ay azıdım* «günü, ayı görmədim» cümləsi ilə müqayisə etsək, bu, mənim fikrimi bir daha təsdiq edir: gün (günəş, səhər) – örün, (ışığı), ay (gecə) – kara.

Arxa tərəf

Mətn

:J AFD : J*SI J OYD (J)*JH : J*DY : J AFD : J*TY 4
 (J)*XBR : *JH : J*YH J*HN J*)J 5
 (J)*S (J)*HGH ENETR : *XBR J*CH J*Y 6
 *JH : J*YHN J*AD 7
 *JH : J*ANEX J*SI J*(YJ 8

Transkripsiya

4. Yerimə, yita, subıma adırıldım, buña, sizimə, yita
5. Bodunıma, kunimə, kadaşıma adırıldım, bökmədim.
6. Elimə, kanıma bökmədim. Yaşım yeti yetmiş azıdım.
7. Yatda tün ürümə adırıldım.
8. Anta aliğ adaşıma, anta sizimə, edgü eşimə adırıldım.

Tərcümə

4. Yerimdən, əfsus, suyumdan ayrıldım, kədərlə, sizdən əfsus
5. Xalqımdan, ardıcılardan, dostlarımdan ayrıldım, doymadım.
6. Elimdən, xanımdan doymadım. Altmış yeddi yaşında gözümü yumdum.
7. Yadda qohumlarımdan ayrıldım.
8. Onda süd qardaşımdan, onda sizdən, yaxşı dostlarımdan ayrıldım.

Qeydlər

1. V.V.Radlov, ondan sonra H.N.Orkun və İ.A.Batmanov altıncı sətirdə *yeti yetmiş* əvəzinə *benğü tikdim* oxuyurlar. Mən S.Y.Malov kimi oxumağı üstün tuturam.
2. V.V.Radlov, H.N.Orkun və İ.A.Batmanov yeddinci sətirdəki *tünür* sözünü (şaman) baraban, təbil kimi tərcümə edirlər.

Sağ tərəf

Mətn

:H AN : *XTY (J)*JH : JYCHYD : J*YD : J*TY 9
 (J)*S(YH : JAN : J*Y : RHTE : E^HN : OAJ : OJ
 (J)*XTYN : EYB : YYD (J)*XTYN : TYN : JH 10

Transkripsiya

9. Beş yegirmi yaşında tabğac kanka bardım. Ər ərđənim üçün, alpun üçün altun kümüşiğ əgritəb eldə küçi kazğandım a.
10. Yeti börü öldürdüm a barsığ, kökməkiğ ölmədim a.

Tərcümə

9. On beş yaşında Tabğaç xanının (yanına) getdim. İgidliyim üçün, alp olduğum üçün qızıl-gümüş, xal-xalçanı, eldə gücü qazandım.
10. Yeddi canavar öldürdüm, bars, xallı maral öldürmədim.

Qeydlər

1. Abidenin doqquzuncu sətirdəki *küçi* sözünü S.Y.Malov və İ.A.Batmanov *kisi* kimi oxuyurlar.
2. Onuncu sətirdəki *kökmək* (xallı maral) sözünü H.N.Orkun *yükmək* (yüklik?) kimi oxuyur.

Berqə abidəsi

Berqə abidəsi

ALDI-BEL ABİDƏSİ

Bu abidənin təsvirini D.A.Klements vermişdir. Abidə hündürlüyü 138 sm olan kvars damarlı yaşıl slans daşdır. Epitafinin hərfləri pis mühafizə edilmişdir.

İ.A.Batmanovun yazdığına görə, bu abidə iki daşdan ibarətdir. Birinci daş Yenisey çayının sağ tərəfində Eylik-Xemdən bir neçə kilometr aşağıdadır. Onun ölçüləri 175x27x37 sm-dir. İkinci daş birincidən 5 m qərbdədir. Bu daşın ölçüləri 95x29x13x18 sm-dir.

Mətn

⊃⊃⊙Υ:ΓΥΝϞ:↑Λ>Λ 1

⊃Υ⊃Λ^:⊃⊃^N:⊃⊃... 2

.....M:⊃⊃Λ^⊃... 3

xΥD...⊃⊃^N:⊃⊃(N) 4

Transkripsiya

1. Çoçuk Böri Sağun
2. un katun tarlağım
3. m tarlağ r
4. əkəm, katunum yurd

Tərcümə

1. Çoçuk Böri Sənün
2. xatun tarlam
3. tarla.....
4. xalam, xatunum

Qeydlər

1. Tədqiqatçılar (məsələn S.Y.Malov, H.N.Orkun) ikinci sətirdəki *katun* və *tarlağım* sözlərini bir-birindən ayırırlar. S.Y.Malov *katun* sözündən sonra nöqtə qoyub yeni cümləni *tarlağım* sözü ilə başlayır, H.N.Orkun isə bu sözlərin arasında vergül qoyub onları həmcins üzv kimi qəbul edir. Mən bu fikirdəyəm ki, *katun* «xatun» sözü *tarlağ* «tarla» sözünün təyiniidir. *Xatun* sözü yaraşığı, istəkli, sevimli məfhumlarını da ifadə edir. Məsələn, Azərbaycan dilində *xatun-xanım arvad* ifadəsi. Güman ki, *katun tarlağım* ifadəsində də *xatun* sözü göstərdiyim mənələrdən birini ifadə edir.

2. V.V.Radlov və H.N.Orkun dördüncü sətirdəki *əkəm* sözünü *öküm* «anam» kimi oxuyurlar. Sonralar V.V.Radlov ilk oxudan əl çəkmiş və sözü *akam* kimi oxumuşdur. H.N.Orkun isə fikrini dəyişməmişdir. Həmin sözü *öküm* kimi («ana» mənasında) oxumaq səhvdir, çünki qədim türklərin dilində ana məfumu *ög* (anam – ögim) sözü ilə ifadə edilir.

3. İ.A.Batmanovun oxu və tərcüməsi əvvəlki tədqiqatçılardan fərqlənir.

I daş
Mətn

⊃ Υ > > ⊃⊃^N ⊃Υ
⊃⊃⊙Υ ΓΥΝϞ:↑Λ>Λ

Transkripsiya

1. Əkəm, katım..... y....y....ər....g
2. Çoçı Böri sağun.

Tərcümə

1. Xalam, qaynatam..... igid
2. Çoçı Böri sanun

II daş
Mətn

> D T ʔ (4 T X
 > ʔ ʔ ʔ 4 ^) > ^ X ʔ > X

Transkripsiya

1. Kırıq ıyü....
2. çu ş katun tarlağım

Tərcümə

1. Çöl, əfsus.....
2. Xanım tarlam.

BİRİNCİ ÇAXÖL ABİDƏSİ

Bu abidəni Oşurkov tapmışdır. Abidə ən möhkəm slans daşdan ibarətdir, hündürlüyü 152 sm, ən qalın yerində eni 21 sm-dir. İki enli və bir dar, habelə, böyür tərəfi göytürk əlifbası ilə yazılmış mətnlə örtülüdür. Daşda kobud çəkilmiş insan şəkli də vardır. İlk dəfə V.V.Radlov tərəfindən tədqiq edilmişdir.

Qabaq tərəfi

Mətn

: * ʔ ʔ > 4 ʔ : * ʔ ʔ ʔ 4 ʔ : * ʔ D ʔ ʔ ʔ : ʔ ʔ ʔ D ʔ ʔ : > D T : * ʔ ʔ ʔ ʔ ʔ : * ^ ʔ ʔ ʔ ʔ 1
 > D T : * ʔ ʔ ʔ ʔ ʔ ʔ
 : * ^ ʔ ʔ ʔ : * ʔ ʔ ʔ ʔ : * ʔ ʔ N : ʔ ʔ ʔ Y ʔ : * ʔ ʔ ʔ ʔ : ʔ ʔ ʔ ... * ... 2
 : * ʔ ʔ ʔ ʔ : * ʔ ʔ ʔ ʔ

Transkripsiya

1. Kadaşım adırıldım, ıyü kuyda kunçuyım adırıldım, səkiz oğlum adırıldım, ıyü.
2. m....kanım, elimkə tapdım, bilgə ögəm tapdım, kadaşım, tapdım, ərdəmim.

Tərcümə

1. Dostumdan ayrıldım, heyhat, sarayda xanımdan ayrıldım, səkkiz oğlumdan ayrıldım, heyhat.
2. xanıma, elimə xidmət etdim, müdrük öyüdverənimə xidmət etdim, dostuma xidmət etdim, igidliyimə.

ÜÇÜNCÜ ÇAXÖL ABİDƏSİ

Üçüncü Çaxöl daşı Çaxölün axarı istiqamətində 8 kilometr yuxarıda, çayın sol sahilində tapılmışdır. Abidə hündürlüyü 193 sm, eni 21 sm olan tünd qırmızı qum daşından ibarətdir. İlk dəfə V.V.Radlov tərəfindən nəşr edilmişdir.

Mətn

1. 𐀀𐀁𐀂 𐀃𐀄𐀅𐀆𐀇 𐀈𐀉𐀊 𐀋𐀌𐀍𐀎𐀏𐀐 𐀑𐀒𐀓 1
 2. 𐀔𐀕𐀖𐀗𐀘𐀙𐀚𐀛𐀜𐀝𐀞𐀟𐀠𐀡𐀢𐀣𐀤𐀥𐀦𐀧𐀨𐀩 2
 3. 𐀪𐀫𐀬𐀭𐀮𐀯𐀰𐀱𐀲𐀳𐀴𐀵𐀶𐀷𐀸𐀹𐀺𐀻𐀼𐀽𐀾𐀿 3

Transkripsiya

1. Ər atım Yaruk tigin. Bən bir otuz yaşında sizimə
2. kitim. Bələ Tuğma erdi, oğlu bən. Edgügə bökmədim. Sizə.
3. Bodun ara bolmış üçün əlig uyamğa adırılımtım, esni.

Tərcümə

1. İgir adım-Yaruk tigin. Mən iyirmi bir yaşından sizdən
2. getdim. Bələ Tuğma vardı, oğlu mən (mən onun oğluyam) (həyatın) nemətlərindən (yaxşıdan) doymadım. Sizə.
3. xalq arasında olduğu üçün əlli qohumumdan ayrıldım...

DÖRDÜNCÜ ÇAXÖL ABİDƏSİ

İlk dəfə V.V.Radlov tərəfindən Helsingfors (indiki Helsinki) şəhərində olan muzeydəki estampaj əsasında nəşr edilmişdir.

Mətn

1. 𐀀𐀁𐀂𐀃𐀄𐀅𐀆𐀇𐀈𐀉𐀊𐀋𐀌𐀍𐀎𐀏𐀐𐀑𐀒𐀓𐀔𐀕 1
 2. 𐀖𐀗𐀘𐀙𐀚𐀛𐀜𐀝𐀞𐀟𐀠𐀡𐀢𐀣𐀤𐀥𐀦𐀧𐀨𐀩𐀪 2
 3. 𐀬𐀭𐀮𐀯𐀰𐀱𐀲𐀳𐀴𐀵𐀶𐀷𐀸𐀹𐀺𐀻𐀼𐀽𐀾𐀿 3
 (𐀀𐀁)𐀂𐀃𐀄𐀅𐀆𐀇𐀈𐀉𐀊𐀋𐀌𐀍𐀎𐀏𐀐𐀑𐀒𐀓𐀔𐀕𐀖𐀗𐀘𐀙𐀚𐀛𐀜𐀝𐀞𐀟𐀠𐀡𐀢𐀣𐀤𐀥𐀦𐀧𐀨𐀩𐀪𐀫𐀬𐀭𐀮𐀯𐀰𐀱𐀲𐀳𐀴𐀵𐀶𐀷𐀸𐀹𐀺𐀻𐀼𐀽𐀾𐀿

Transkripsiya

1. Alp uruğu tutuk bən. Kuyda kunçuyım, eki oğlanıma, sizimə, yaşus kızıma.
2. Yiş eçi işim kadaşlarıma adıralu bardım. Kazan ərimə bökmədim.
3. Teñri elimkə başda (yaxud yaşda) bəgimkə bökmədim, sizimə kırk yaşında kaçdım.

Tərcümə

1. Alp (igid) bayraq tutukam. Sarayda xanımdan, iki oğlanımdan, sizdən, yalnız (təkcə) qızımdan.
2. Səzsiz böyük dostlarımdan, yoldaşlarımdan ayrılaraq getdim (öldüm). Kazan igidimdən doymadım.
3. Müqəddəs elimdən başda bəyim (olmaqla) doymadım. Sizdən qırk yaşında kaçdım (öldüm).

1. S.Y.Malov birinci sətirdəki *alp* «igid, nəhəng» sözünün *p* hərfini mötərizəyə alıb *al* «al» kimi oxuyur və *Я тумук алозо знамени* «Mən al bayrağın tutukuyam» kimi tərcümə edir. Lakin söz *al* şəklində olsa idi, yəni sifət olsa idi, onda *uruş* sözü mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edə bilməzdi və birləşmə *al uruş* «al bayraq» olardı. *Uruş* sözünə əlavə edilən *u* üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi göstərir ki, ondan əvvəl gələn söz sifət deyil, isimdir: *alp uruşu* «alp(in) bayrağı». Məncə, qədim türk *al* sözünü elə *al* da yazardı, izafi zəhmət çəkib əlavə bir işarə – *p* işarəsini yazmağa ehtiyac yox idi. Buna görə də mən həmin sözü olduğu kimi saxlayıb *alp* oxuyuram.

Alp uruşu ifadəsini isə belə izah etmək olar: qədim türk qəbilələrinin dilində çox vaxt isimlər cəm şəkilçisiz (ümumiyyətlə, şəkilçilərin ixtisarı göytürk abidələrinin dili üçün səciyyəvidir) yazılır, ancaq cəm nəzərdə tutulur. Burada da *alp uruşu* «alpları (nəhənglərin, igidlərin) bayrağı» deməkdir. *Alp uruşu tutuk bən* «Alpları bayrağını tutanam», «Alpları bayraqdarıyam» deməkdir. Bayraqdar həm də qabaqda gedən deməkdir. Buna görə də belə də demək olar: *Alpları qabağında gedənəm: İgidlər igidiyəm* və s.

2. V.V.Radlovun nəşrinə görə həmin ifadəni *Alp uruşu* oxusundan əlavə *Alp uruşu* və *Alp urundu* kimi də oxumaq olar.

3. V.V.Radlov ikinci sətirdəki *ərimə* sözünün əvvəlinə *y* artırıb *Kazan yerimə* kimi oxuyur.

4. H.N.Orkun ikinci sətirdəki *Kazan* sözünü *kızın* kimi oxuyur. Bu, iki səbəbdən doğru deyil: əvvələn, *kızın* olsa idi, onda *k* və *z* işarələri arasında *ı* səsini göstərən işarə də yazılmalı idi, halbuki mətnə həmin işarə yoxdur: ikincisi *kızın* sözü mənaca da o biri sözlərə qovuşmur – *kızın igidimdən doymadım* nə deməkdir?

5. S.Y.Malov *Kazan* sözünü toponim (yer adı) hesab edir. mən belə hesab edirəm ki, bu antroponimdir (şəxs adıdır) və şəxs adı kimi də tərcümə edirəm.

BEŞİNCİ ÇAXÖL ABİDƏSİ

Bu abidə dağ silsiləsinin cənubunda Soyon aulunun qarşısında. V.V.Radlov fin atlası və Helsinki muzeyindəki estampaja əsasən nəşr etmişdir.

Mətn

ЕYНЭ:YHJANЭ:DJYH 1
D:JH*AJ>D: *ΓAJ: J^FD: *XЭN: H^AΦ)»HHD> 2
^JY»: JH^»HHD>: *^JY»: JΦΓEЭHD> 3

Transkripsiya

1. Tüz Bay Küç Bars külüg
2. Uyar kadınım üçün ükdüm yıta içim yurçımka y...
3. Uyar bəgimkə adırılıtm, uyar kadaşımka adırılıtm.

Tərcümə

1. Düz Bay Küç Bars məşhur
2. Məşhur arvadıma görə (mətnə: arvadım üçün) varlandı, əfsus, böyük qardaşımdan, qaynımdan...
3. Məşhur bəyimdən ayrıldım, məşhur dostumdan ayrıldım.

Qeydlər

1. S.Y.Malov ikinci sətirdəki *kadınım* sözünü *qaynatam* kimi tərcümə edir, mən «qadın, arvad» mənasını (elə sözün öz həqiqi mənasıdır) saxlamağı üstün tuturam.
2. İkinci sətirdəki son sözü V.V.Radlov *yurçımka* kimi oxuyub tərcüməsiz saxlayır. H.N.Orkun *ayun acamka* kimi oxuyub «söyləyib ablama söyle» kimi tərcümə edir. Mahmud Kaşğaridə *yurç* «arvadın kiçik qardaşı» (yəni, kiçik qayın) kimi izah edilir. Mətnə uyğun gəlidiyi üçün mən də *yurçım* oxudum.

ALTINCI ÇAXÖL ABİDƏSİ

İlk dəfə V.V.Radlov tərəfindən Oşurkovun estampajı əsasında tərcümə və nəşr edilmişdir. Epitafinin birinci üç sətiri əks qaydada (güzgü üsulu) yazılmışdır. Axırınıca dəfə İ.A.Batmanov tərəfindən nəşr edilmişdir. Müəllif yazır: «Çox pis mühafizə edilmişdir. Sətirlərin çoxu görünür, hərflər əks qaydada düzülmüşdür». İ.A.Batmanovun estampajdan verdiyi şəkildə cəmi üç sətir görünür: müəllif iki sətirin transkripsiyasını və tərcüməsini vermişdir.

Mətn

- 1 ... ^ A < H : T L Y T P H < H
 - 2 T H * A * D T ^ L : * H L < P H * * H D T ^ L
 - 3 H < D * * L T T ^ * L D T ^ L : * H L < P H * * H
- J * ^ ... Y > ... J << T D * ^ * * H * Y T O J 4
- J ^ T D : *) J Y > : J * * O J 5

Transkripsiya

1. t Çor apası barur.
2. itim, eçim yita adırılı bardımız yita.
3. Kuyda kişimə yita adıralu bardımız.
4. Buñı eşim, kadaşım yita, Oğ(hm) ...tma
5. buñda oğlanım yita.

1. Çor atası gedir (ölür)
2. kiçik qardaşım, böyük qardaşım, əfsus, ayrılaraq getdik (öldük), əfsus.
3. Sarayda arvadımdan, əfsus, ayrılaraq getdik (öldük)
4. Dərdi: dostumdan, yoldaşımdan, əfsus Oğlumdan.
5. Dərdə oğlanım, əfsus.

Qeydlər

1. Birinci dəfədir ki, *kuyda kişim* (üçüncü sətir) ifadəsinə rast gəlinir, adətən, *kuyda kunçuyım* tərəcəti işlənir. *Kişi* qədim türk qəbilələrinin dilində adam deməkdir. Lakin S.Y.Malovun ardınca mən də arvadım kimi tərcümə etdim.
2. Beşinci sətirdəki *buñda* sözünü H.N.Orkun *orada* kimi oxuyur. Qeyd etməyi lazım bilirəm ki, göytürk abidələri mətnlərində heç yerdə *ora*, *bura* əvəzlilikləri və onların törəmələri işlənmişdir.
3. V.V.Radlov dördüncü və beşinci sətirlərdəki *buñı* və *buñda* sözlərini *baş* və *başda* kimi oxuyur.

DOQQUZUNCU ÇAXÖL ABİDƏSİ

İlk dəfə V.V.Radlov tərəfindən fin atlasındaki surət və Helsinki muzeyindəki estampaj əsasında tərcümə və nəşr edilmişdir.

Mətn

✱X✱N✱: JH✱^ZZH

✱X✱N✱:✱^D:CYTΓ:J✱ 2

....✱B✱:J✱HΓ.... 3

Transkripsiya

1. Kadaşım da bökmədim
2. ml eki əlig yaşım(da) bökmədim.
3. sizimə bökmədim.

Tərcümə

1. Yoldaşımdan doymadım.
2. qırx iki yaşım da doymadım
3. sizdən doymadım.

ONUNCU ÇAXÖL ABİDƏSİ

İlk dəfə V.V.Radlov tərəfindən Helsinki muzeyindəki estampaj əsasında tərcümə və nəşr edilmişdir.

Mətn

✱JY> 4H:✱D>>>H:J >>D>H:.. 1

(✱X)✱N✱:JH✱^ZZH:JΓ✱C✱ 2

(H)✱ (✱ZZ)JHZZ:✱^D:CYTN 3

4✱ JYH>>O)(Γ).. 4

Transkripsiya

1. kuyda kunçuyım, kız oğlım.
2. bəgimkə, kadaşımka bökmə(dim)
3. üç əlig yaşım adırıl(dım) b(en)
4. İnan Uğraç bən.

Tərcümə

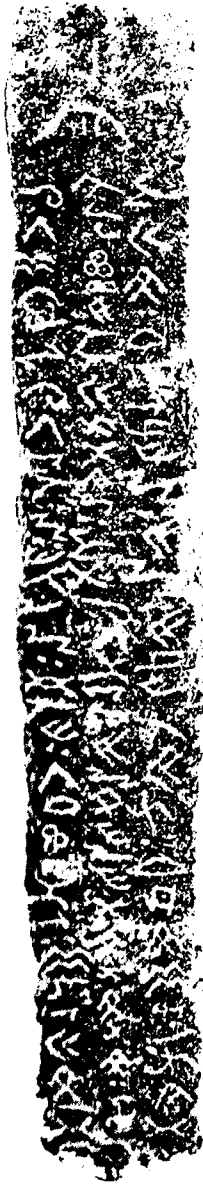
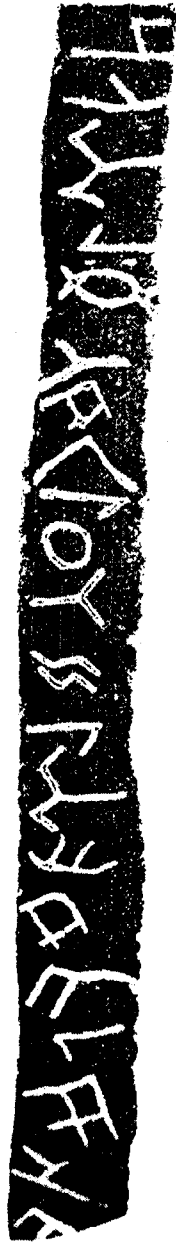
1.sarayda xanımım, qızım.
2. bəyimdən, yoldaşımdan doymadım.
3. Qırx üç yaşım(da) ayrıldım. Mən.
4. İnan Uğraçam.

Qeydlər

1. Qədim türklər *oğul* deyəndən həm ümumiyyətlə övladı (cinsiz), həm də kişi cinsindən olan övladı nəzərdə tuturlar. Qadın cinsindən olan övladı kişi cinsindən olan övladdan ayırmaq üçün *oğul* sözündən əvvəl *kız* «qız» sözü işlədilir: *kız oğul* «qız».
2. V.V.Radlov dördüncü sətirin son sözünü *biz* kimi oxuyur.

II Çaxöl abidəsi

III Çaxöl abidəsi

VII Çaxöl abidəsi

VIII Çaxöl abidəsi

Çaxöl abidələri

KEMÇİK-QAYABAŞI ABİDƏSİ

Qaya Kemçikin sol qolu İşkem çayının Kemçikə töküldüyü yerdə Kemçik çayının sağ sahilində yerləşir. Qaya qırmızı gil şifer-slansdan ibarətdir. Digər Yenisey kitabələrindən fərqli olaraq Kimçik Qayabaşı abidəsi baş daşı deyildir.

1-ci, 2-ci və 5-ci sətirlər əks istiqamətdə yazılmışdır.

Abidə Klementsın çıxardığı surət və fin atlasmdakı şəkil əsasında ilk dəfə V.V.Radlov tərəfindən tərcümə və nəşr edilmişdir.

Mətn

1 xəvqış 2 <JH(Ş ƏYŞİ ƏTƏYİİ HHLİİT(HL)
 FH(T)HİO) : FYE(Şİ) 3 XİT TİHİΛŞ 4
 ETLY: TİHİ: JYH
 5 T<<ƏYƏ: ΛTƏΛT: ƏƏ: TTXŞŞYΛHŞ: TYİJYHŞ: NYƏT
 JΛJY: ƏΛXŞX: ƏY: 9ƏTXŞŞJY: HYLİTTE:
 9TYXŞ: <<<H: ΛEΛT: İF... H... ŞL
 İTY: TİHİJ: EƏ: TΛ: H ŞXNŞ: >>Y: JE(YƏ) >>Eİ9 6
1098 HİTΛTŞHİT: T)HİH... 7

Transkripsiya

1. edgüniz.....
2. Ol kanım elimin bəngüsi Kara Sənjir(tə)
3. Anı bitigli Annın e(r)ti.
4. Kişi arası isid Kara Sənjir elçig.
5. İnançu Külüg Çigşi bəg ər ərdəmim üçün (Kara Sənjirdə) ölkəni altı bağ, Kəşdimdə bən. Yəg erdügim ol erinç Kara Sənjirig yerlədim. Udur Çigşi sək(iz) kı(rk yaş)da

6. yig on bilgə Sağun Bodb...n tutuk bəg arki yeri
7. (Kır)kız kamı bitimişin
8. (Tuğrak bən)
9. (Yol apa....)
10.

Tərcümə

1. yaxşınız.....
2. O xanım elimin əbədi abidəsi Qara Sənjirdə
3. Onu yazan Annın idi.
4. Adamlar arasında eşit: Qara Sənjir elçisini
5. İnançu məşhur Çigşi bəy ər igidliyim üçün (Qara Sənjirdə) ölkəni altı tayfanı Kəşdimdəyəm. Yaxşılıq etdiyim budur. Qara Sənjiri məskunlaşdırdım. Udur Çigşi otuz səkkiz yaşda
6. yaxşısı on müdrik Sağun Bodb Tutuk bəy arxi yeri
7. (Qır)qız xanı yazdığımın
8. (Tuğrakam)
9. Yol Apa
10.

Qeyd

1. Beşinci sətirdəki *ölkəni* sözünü tərcümə etməkdə çətinlik çəkdiyim üçün eyni ilə saxlayıram.
2. Altıncı sətirdə *arkı* sözünü *arxi* kimi tərcümə etməyi lazım bildim.

OZNAÇENNI ABİDƏSİ

Abidə Yenisey çayının sol sahilində yerləşən Oznaçenni kəndi yaxınlığında 1847-ci ildə M.Kastren tərəfindən tapılmış, sonra Şuşa kəndinə (indi rayon mərkəzidir) gətirilmişdir.

Epitafını ilk dəfə V.V.Radlov fin atlasındakı surət və Helsinki muzeyindəki estampaj əsasında tərcümə və nəşr etmişdir.

Qabaq tərəf

Mətn

✱Xʸʸʸ: ʸʸʸʸʸ: ʸʸʸʸ: ✱^ʸʸ ✱^ʸʸʸ: ✱Dʸʸʸ 1
 ✱ʸʸʸʸʸ ʸʸʸʸʸ: †^ʸʸ: ʸʸʸʸʸ: NB 2
 ✱ʸʸʸʸʸ: ^ʸʸʸ: ʸʸʸʸʸ: ✱ʸʸʸʸʸ: ✱ʸʸʸʸʸ: ✱ʸʸʸ 3

Transkripsiya

1. Kunçuyım, kadaşım, adırılıtm, buña yağıka kirdim.
2. Küç Kül tutuk sizimə adırıldım.
3. Elim, kanım, sizimə adırıldım. Altun kəş adırıldım.

Tərcümə

1. Xanımmı, dostum (sizdən) ayrıldım. Xain yağıya girdim.
2. Güc Kül tutuk, sizdən ayrıldım.
3. Elim, xanım, sizdən ayrıldım. Qızıl kəmərdən ayrıldım.

Qeydlər

1. Birinci sətirdən *buña* sözü «dərd, kədər» deməkdir. Ancaq cümlənin məntiqinə uyğun olaraq «xain» kimi tərcümə etdim.
2. *Küç Kül tutuk* xüsusi adını Orkun Ögü (?) *Çökü Tutuk* kimi oxuyur

Kemçik Qayabaşı abidəsi

3. Üçüncü sətirdəki kəş sözünü V.V.Radlov kümüş kimi oxuyur: Altun, gümüş adırılıtm.

Yan tərəf

Mətn

(*)KṚ ◊DṚ .HṚH: ^QṚ

Transkripsiya

4. (Bən) beş kırk ər yaş ertim.

Tərcümə

4. Mən otuz beş il igid ömrü yaşadım.

Qeyd

Hərfi tərcüməsi belə olar: Mən otuz beş igid yaş idim.

Arxa tərəf

Mətn

ḌYṚ: ʔḌYṚ 1

ḌYṚH: 4ḌYṚH 4ḌYṚH: 4ḌYṚH 2

4ḌYṚH: 4ḌYṚH 3

Transkripsiya

5. El İnançı bilin
6. Kənişiz yoklayur, kadaş alpıñız, karğanur ünüñüz
7. Yağım ança ermiş, adırıldım.

Tərcümə

5. El İnançı tanman.
6. Xanınız yüksəlir (hərfən: yuxarılayır), dostluq igidliyiniz (dir), ucalır səsiniz
7. Yağım o qədər imiş, ayrıldım.

Qeydlər

1. Birinci sətirdəki *bilin* sözünü müxtəlif tədqiqatçılar müxtəlif cür oxuyur. Səbəb odur ki, bu sözdə həm incə, həm də qalın samit işarəsi işlədilir. Mənim oxum da şertidir.
2. İkinci sətiri hər tədqiqatçı özünə görə oxuyur və tərcümə edir. Mən *alp* sözünü «igid» kimi tərcümə etdim, amma əslində *alp* «güclü, nəhəng» deməkdir. İkinci sətirin bütövlükdə tərcüməsi də başqalarından fərqlənir.

Oznaçenni abidəsi

AÇURA ABİDƏSİ

Abidə 1857-ci ildə N.A.Kostrov tərəfinən Abakan çayının sol sahilində, Koybal çölündə, Açura kəndinin 20 kilometrliyində, Kala kəndinin 25 kilometrliyində və Abakan şəhərinin 30 kilometrliyində tapılmış, sonralar Şuşa kəndinə gətirilmişdir. İndi Miusin muzeyində saxlanılır. Abidə daşının hündürlüyü 122 sm-dir. Yazı çox aşınmışdır.

İlk dəfə V.V.Radlov tərəfindən tərcümə və nəşr edilmişdir.

Qabaq tərəf

Mətn

.....(ŞH)EYN:ETTE:ŞEYTR:XX)T:TIENYR... 1
(XX)Y>A:DJY>:TMYANQ:TA:TLJY>... 2
SNI:EQY>:HYA:SN:Y.....HT..... 3
 ...HNI:TAAD:D...N8N:XX)YHN:HNANHYTYR.J..... 4

Transkripsiya

1. il ögəsi İnançu bilgə irig ölük ara.....
2. oğlu atı Küç urı oğlan toğ(dı).....
3. ərən (küç alp?) ər siz atınız Urı bəg siz.....
4. a iliniz üçün kazğanu öz kuy yıta siz (adırlıdınız).

Tərcümə

1. el müdriki (bilicisi, ağsaqqalı) İnançu bilgə müvəqqətilər və ölümlər arasında.....
2. oğlunun adı Küç Urı (nəsli davam etdirən). Oğlan doğdu (doğuldu)

3. İgidlər igidisiniz. Adınız – Urı bəysiz
4. Eliniz üçün qazanaraq öz sarayından, əfsus, siz ayrıldınız.

Qeydlər

1. Birinci sətirdəki *irig* sözü məndə şübhə oyadır: *tirig* olsa idi, cümlə mənalı almardı: dirilər və ölümlər arasında.....
2. Dördüncü sətir tərsinə yazılmışdır.

Sol tərəf

Mətn

SHYN:XXT:JADRID:TXXT:TYEY:TH? 1
 EHDRLI SHH:THY:SNHY>S:TH:THON 2
 ...Y...HY>S:THJQ YJHFA:TYXTY..... 3
 THY:DJY>:YTRTHQ:TYH:NI:ATFAEh.....YD 4

Transkripsiya

5. yeti yegirmi ərđəmi yaşında ərđəm ölti
6. yerdəki tamkalıq yılki buşs(ız erti)
7. (ı) bakırı buşsız erti kara saçın təg
8. Yağıka təgmiş sü təni yeti biş oğlan erti.

Tərcümə

5. on yeddi igidlik yaşında igid öldü.
6. yerdəki damğalı (damğa vurulmuş) ilxı saysız idi.
7. pulu (dövləti, sərvəti) saysız idi qara saçların tək.
8. Yağıya hücum etmiş qoşunun sayı yeddi min oğlan idi.

Qeyd

Bu ağbidədəki və əvvəlki abidədəki yaşın göstərilmə üsulu qəribədir: *beş kırk ər yaş və yeti yegirmi ər dəmi yaşında*. Adətən göytürk abidələri mətnlərində sayla *yaş* sözü arasma heç bir söz girmir.

Sağ tərəf

Mətn

⋆ . . . ΓΥΗ: ƳΥΕΘ: Γ⋆ΥΘ: ΓΥΕΘ: Γ⋆ΝΘ: Γ⋆Ν . . . 9
. . . Γ: 4ΥΓΛ: ΗΓΥ⋆Ν: 4ΥΙΝΕΧ: ΓΕΥΓ: 4ΥΙ⋆: ΓΙΓ⋆ ⋆ Λ . . .
ΥΛΙ ⋆ΥΗΓΓ⋆ΥΝ: 4ΥΙΝΘ>: ΗΓΥ⋆Ν: 4ΥΥΘ: ⋆ΓΙ . . .
⋆ΗΝ⋆: . . . ⋆ΥΝ. . . . D: 4ΥΧ⋆ΗΓΓΝ

Transkripsiya

- 9. Yüz ər yüzi, bəglər bənizi, bəglik qaşı
- 10. altmış ər adasınız, ilig ər edgü esiniz özünü ininiz.
- 11. (sək)iz bağır gözünüsi, on kara gözünüsi
- 12. ökinmədiniz görmədiniz (bütmə) diniz.

Tərcümə

- 9. Yüz ər üzü, bəylər bənizi, bəylik qaşı
- 10. altmış igid yoldaşınız, əlli igid yaxşı dostunuz, özünüzün böyük qardaşınız, kiçik qardaşınız. . . .
- 11. səkkiz mis güzgüsü, on qara güzgüsü. . . .
- 12. qəmlənmədiniz görmədiniz, inanmadınız.

Arxa tərəf

Mətn

... ΝΥΥ 4> ⋆Υ 4⋆ΓΙ

Transkripsiya

13. Sizin ər at Ur(1). Elin öz

Tərcümə

13. Sizin igid adınız Urı(dır). Elin öz

OYA ABİDƏSİ

Abidəni N.A.Kostrov kəşf etmişdir. O, Yenisey çayının sol sahilində, Oya çayının mənsəbinin 20 kilometrliyində qəbir təpəsi üzərindədir. Abidənin hündürlüyü 32 sm, eni 23 sm, qalınlığı 18 sm-dir.

İlk dəfə V.V.Radlov tərəfindən tərcümə və nəşr edilmişdir.

Qabaq tərəf

Mətn

..... ПІ:НАУПІ 1

..... ДУУУН:УУДУУ 2

УУУПІ:УУУУУ 3

..... У:УУУ)УУУ:ПУП 4

Transkripsiya

1. Bıñ eçü si(z)....
2. Kuyda kunçuy(ımğa)....
3. adırıltım, sizimə.....
4. kişi kazğantım b(ən).....

Tərcümə

1. Mın böyük qardaşımız....
2. Sarayda xanımdan
3. ayrıldım. Sizdən....
4. adam qazandım mən.....

Açura abidəsi

Qeyd

Birinci sətrin tərcüməsi mənasız alınır: *min əmi siz*. Bu görə də *əmi* əvəzinə *böyük qardaş* kimi tərcümə etdim.

Arxa tərəf

Mətn

• ԿՄՏՐԻ: ԽՔԽԲՁ: ՆԳԽԿԻ 1

• ԿՆԿ: ՏՆՆ: ՆՏՏԻԿԿԿՏՏՏ 2

ԽՆՆԿՏ: ՆԽՏՏՏՏՏ: ԽՏՏ 3

^ԿԿԿՏՏ: ՆՆԿԿԿԿԿ 4

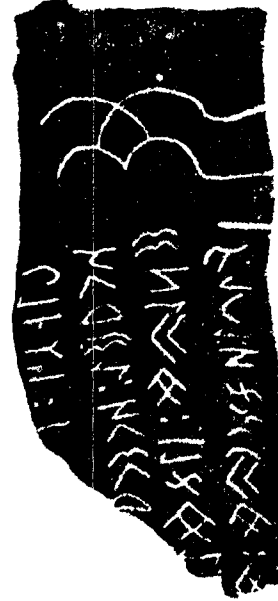
... ԿԿԿ: ՆՆՆ... 5

Transkripsiya

5. İlimkə bökmədim. Siz ilimə
6. Kadır yağıda otuz ər öl.....
7. Bağım bodunımka adırıltım.
8. Ər beŋgüsi bu ermiş
9. (on) yıtə Kül....

Tərcüməsi

5. Elimdən doymadım. Siz elimə
6. Xain düşməndən otuz döyüşçü öldürdüm.
7. Qəbiləmdən, xalqımdan ayrıldım.
8. İgid abidəsi bu imiş.
9. əfsus Kül....

Oya abidəsi

BİRİNCİ ALTIN-KÖL ABİDƏSİ

Abidə 1878-ci ildə Korçakov adlı bir kəndli tərəfindən Abakan çayının sağ sahilində, Yudina və Monok kəndlərindən bir az aralı, dağlar arasında Altın gölün bir kilometrliyində tapılmışdır: iki tünd qəhvəyi qum daşdır. Elə o vaxtı Minusin muzeyinə gətirilmişdir. Daşın biri zədələnmiş, digəri iki parçaya bölünmüşdür.

İlk dəfə V.V.Radlov tərəfindən tərcümə və nəşr edilmişdir.

Qabaq tərəf

Mətn

: *BƏ 1ƏEYƏXƧ : 1ƏEHƧAƧ : ƧƧXƧƧ
 : ƧƧNƏ EYHƧ ƧƧKƧ ANƏ ƧYƏ > HƧ ƧƧKƧ : 1ƧYƧƏ
 : >HƧDƏ ƧYƏ : YƧƧ ƧA>
 : ƧƧƏ ƧƧHƧHƧ : ƧHƧHƧN : Ƨ1Ƨ : ƧD>HƧƏ : Ə Ə DƏ > ƧƏ Ə>Ƨ
 : ƧƧN>ƧNƏ : ƧƧNANƏ : 1HƧD : ƧƧƏ Ƨ EƧAN : ƧHƧN ƏƧYƧHƧ
 ƧƏXƧ : NDƧ : NƏHƧYAN : 1Ə ƧYƏ

Transkripsiya

1. Yerdəki bar ertigimə, ərđəmligimə bökmə(dim).
2. Atsar alp ertiniz, utsar küç ertiniz, inilik böri uça bars adırılma itü.
3. Bu atımız Umay bəg biz, biz uya alp ər özin eləti kılma-dın özlək at özin üç ərığ almamın yita əzənçümə, közün-çümə adırılma iç əlinmü ıyu ərđəmmim.

Tərcümə

1. Yerdəki var olduğuma (mövcudluğuma), igidliyimə doymadım.
2. Ox atmaqda igid idiniz, güləşməkdə güclü idiniz. Kiçik qardaşlı canavar (yuvadan) qaçar, bars ayrılmaz, ley.
3. Bu, adımız – biz Umay bəyik. Biz məşhur igid döyüşçü özünü incitməyə qoymadı. Cins at özünün üç döyüşçünü almam, əfsus. Adətlərimdən, arzularımdan ayrılma.... Əfsus, igidliyin.

Sağ tərəf

Mətn

ƧHƧƏ : ƧƧHƧ : HƏNƏYƏ : HAN : ƧYD> : ƏAƏHƧ : HANƏYƧ 1
 ƧƏD : ƧƏYƏ : EYƏY : ƧHƧƏ : ƏHƧ : NƏYHƧ KƧNƏ 2
 : ƏYƧƧ : ƧƧANƏ Ə ƧY > Ə ƧYƏY : ƧƧƏY : ƏD ƧƏY : Ƨ>Ə Ƨ 3
 ƧHƧ : ƧƏYƧ > ƧYƏ

Transkripsiya

4. Ər ərđəm üçün, inim, eçim uyarın üçün bəngümin tikə berti.
5. Tört iniligü ertimi(z) bizni ərklig adırtı, yita.
6. Altun soña, yaş keyiki arıt, ığlat, uğlat udaçına barsım adırılu bardı, yita (Orkun: Altun suna, yaş keyiki artığlat, oğul (tat) eçinə barsım adırılı bardı, yita).

Tərcümə

4. Döyüşçü igidliyim üçün, kiçik qardaşım, böyük qardaşım məşhur olduğu üçün abidəmi qoydu (tikədi)
5. Dörd kiçik qardaşlı idik, bizi qüdrət ayırdı, əfsus.
6. Qızıl sona, cavan (körpə) keyikləri axtar, ağlat, hönkürt. Bacardığı üçün barsım ayrılaraq getdi (öldü), əfsus.

Sol tərəf

Mətn

:H# : HAN#XT : JF#YF : FKTYF : (J)#EN : FXKYF : D>>
(J)#XYTD
JHD : #JY# : H1EH :)#DH : JHY9 :)JH : JY#N : #YF
HYHT^Nk : #YF : FB9#EYH : JFHYAF : JFHYH#D

Transkripsiya

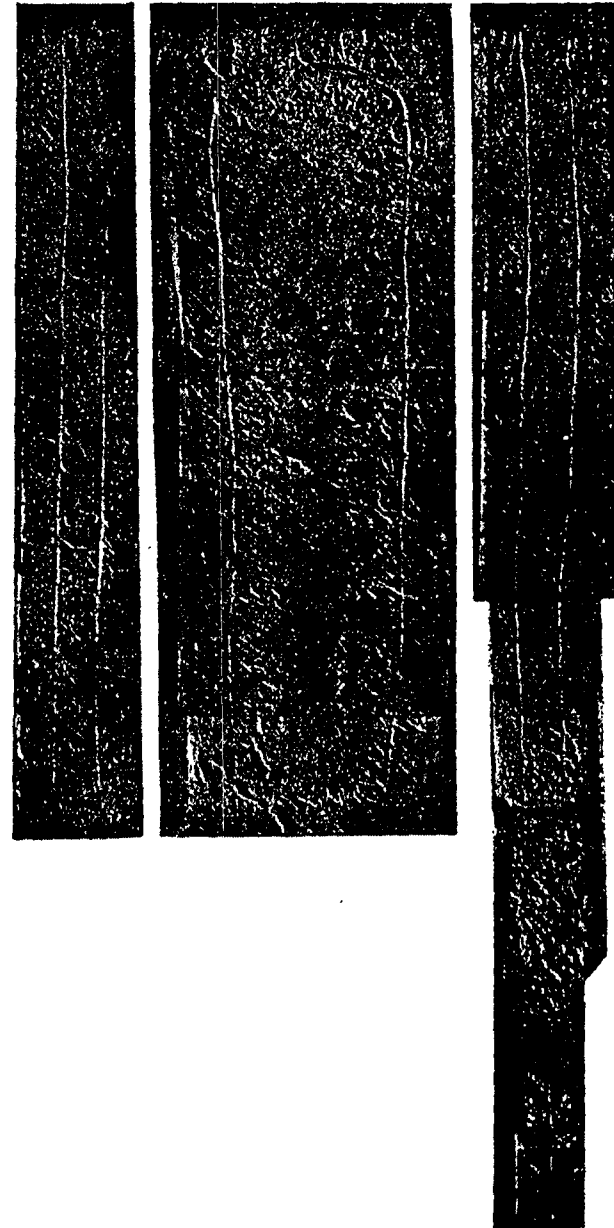
7. On ay ilti ögim, a kəlürti, ilimkə ərdəm üçün mən yerlədim.
8. İlin ökünçünə kalın yağığa kıymatın təgipən adırıltım, yıta.
9. İnişikə, içişikə ingən yükü iniz tüşürtiniz.

Tərcümə

7. On ay keçdi, anam (məni dünyaya) gətirdi. Elimə igidlik üçün mən yerləşdim.
8. Elimin kədərinə qalın (sıx) yağığa qıymadan hücum edib ayrıldım, əfsus.
9. Kiçik qardaşınıza, böyük qardaşınıza dəvə yükü (ağır, dözülməz yük) yüklədiniz.

Qeydlər

1. Birinci sətirdəki *bar ertigimə* ifadəsini V.V.Radlov *bars tægimə* kimi oxuyur.
2. Beşinci sətirdəki *inilükü* sözünü V.V.Radlov *önligü* kimi oxuyur.
3. Altıncı sətirdəki *uğlat, udaçına* sözlərinin əvəzinə V.V.Radlov *ağlatdaçına* sözünü oxuyur. Sözün nə demək olduğu məlum deyil.

Birinci Altın-köl abidəsi

İKİNCİ ALTIN-KÖL ABİDƏSİ

Abidə ikiye bölünmüş tünd qəhvəyi rəngli qum daşmdan ibarətdir. Daşın hündürlüyü 198 sm, eni 42 sm, qalınlığı 16 sm-dir.

Abidə ilk dəfə V.V.Radlov tərəfindən tərcümə və nəşr edilmişdir.

Qabaq tərəf

Mətn

:127J>H7 * ^ T : 7033>S : 3T : 70>33>S : 4YJ>S : * X T 1
 H*H>^S : 6*X T
 7*477 : *3T 7X*7N9 : 3T 17 : 033>S : 4YJ>S : *Y*X T T 2
 : 7*7 J7> : H* : *334S : >J43 : 7*033>H : 7*Y33H : 733D>H 3
 *X*BX : 7H*33>S
 7*YD : H47H : 371 4

Transkripsiya

1. Ərdəm bolsar bodunıǵ ərək bodunıǵ ər atım Ərən Uluǵ ərdəmiǵ batur mən.
2. Ər ərdəm elim bolsar, bodun isrik yürümədi, erinçim ikizimə...
3. Kuyda kadaşım, kunçuyıma adıralu bardım. Mən oǵlım-ka bodunımka bökmədim.
4. səkiz kırk yaşıma.

Tərcümə

1. İgidliyi olsa, xalq qüdrətli xalq(dır). İgid adım-Ərən Uluǵ. Şücaətli batıram (bahadıram, qəhrəmanam).
2. İgid, cəsarətli elim olsa, xalq sərxoş yürümədi... İkisinə...

Birinci Altın-köl abidəsi

İkinci Altın-köl abidesi

İkinci Altın-köl abidesi

BİRİNCİ UYBAT ABİDƏSİ

Uybat çayından bir qədər aralı Çirkovo adlı tatar kəndinin yaxınlığında göytürk əlifbası ilə yazılmış baş daşı tapılmışdır.

Birinci abidəni 1896-cı ildə D.Klements tapmışdır. Tapanda daş yıxılmış vəziyyətdə olmuşdur. Abidənin aşağısında insan şekli vardır. İnsanın saçı olan yerdə dalğa şəklində üç cizgi görünür. Abidə çox yaxşı qorunmuşdur və oxunması asandır.

Abidə ilk dəfə V.V.Radlov tərəfindən tərcümə və nəşr edilmişdir.

Qabaq tərəf

Mətn

:T^*TQ:JY>^J:YH:*XT 1

Transkripsiya

1. Ərdəm kaŋ Altuğa bermişi

Tərcümə

1. İgid ata Altuğa vermiş

Qeydlər

1. H.N.Orkun səhv olaraq *kaŋ* sözünü *kan* «xan» kimi oxuyur: burunda tələffüz edilən n səsini bildirən işarə mətndə aydın görünür.
2. *Altuğa* sözünü bəziləri (S.Y.Malov) yönlük halda olan (*Altu+ğa*) isim, bəziləri (H.N.Orkun) adlıq halda olan isim hesab edir. Cümlənin quruluşundan həmin sözün yönlük halda olması şübhəlidir.

Mətn

:HNANYS:YJY>:YH>^:YHYHY:)) 2
 :*HTQ:ZQTH:YNYQ:YHY^:))^YJ 3

Transkripsiya

2. On ninisi, tokuz oğlu bar üçün b.....
3. Çab Şatun tarkan beŋüsi tikə bertim.

Tərcümə

2. On kiçik qardaşı, doqquz oğlu olduğu üçün (abidəmi tikdi).
3. Çab Şatun tarkan abidəsi tikdim.

Qeydlər

1. İkinci sətirdəki ninisi sözü şübhəlidir. Mən şərti olaraq ninisi oxuyub «kiçik qardaşı» kimi tərcümə edirəm. Bu cür oxumağımın səbəbi budur ki, Yenisey kitabələrində həmişə əvvəlcə kiçik qardaşlar, sonra oğullar xatırladılır, daha sonra *bar üçün beŋümin tikə berti* ifadəsi gəlir. Burada da b səsi ilə başlayan, lakin yarımçıq qalan söz *beŋümin* olmalı, ondan sonra *tikə berti* sözləri gəlməlidir: *On ninisi, tokuz oğlu bar üçün beŋümin tikə berti*. H.N.Orkun həmin sözü *ini inisi* kimi oxuyur və «kiçik qardaşı» kimi tərcümə edir: ancaq qeydlərində göstərir ki, *ini inisi* «kiçik qardaşın kiçiyi» deməkdir. Mənə qaranlıq qalanı budur ki, *kiçik qardaşın kiçiyi* nə deməkdir. Burada aşkar şəkildə *ini* (birinci söz) sözü artıqdır. S.Y.Malov *ninəsi* kimi oxuyub «anası, bibisi, nənəsi» kimi tərcümə edir. Cümlənin ümumi məzmunundan aydın görünür ki, bu sözlərin heç birini orada işlətmək olmaz.

2. H.N.Orkun *Çab Şatun tarkan* əvəzinə *çab şat, on tarkan* oxuyur. Əvvələn, göytürk abidələri mətnlərində *şat* sözü yoxdur,

şad sözü var. İkincisi görəsən, bu şəxs kimdir ki, birdən-birə «məşhur şad, on tarkana yazılı daş tikir» (tərcümə Orkunundur)?

Sağ tərəf

Mətn

:)146: 5H)H: 54H: 5X54Y7: HAN: HXAT 4

:4X6X: 4YXAY7:)146: 55JD 5

Transkripsiya

4. Ərdəmin üçün il arada Kara kanka barıpan
5. Yalabaç barıpan kəlmədiyiz, bəgimiz.

Tərcümə

4. İgidliyin üçün el arasında Qara xanın (yanına) gedib.
5. Elçi (səfir) gedib qayıtmadınız (gəlmədiyiniz), bəyimiz.

Qeyd

İl arada ifadəsi şübhəlidir.

İKİNCİ UYBAT ABİDƏSİ

Abidə 1885-ci ildə qızılaxtaran İ.P.Kuznetsov tərəfindən Uybat çayının sol sahilində Çirkovo adlı tatar kəndinin yaxınlığında tapılmış, Minusin muzeyinə verilmişdir. V.V.Radlovun fikrincə, tapılmış daş abidənin yuxarı hissəsidir, aşağı hissəsi isə hələ tapılmamışdır.

Abidə ilk dəfə V.V.Radlov tərəfindən tərcümə və nəşr edilmişdir.

Mətn

..... K4 > : 1Y4J5EY7X4 > 1

HAN4HXAT : 4AN)71J : 4AN)7 ... 2

1X7NH : 5H4J>5 : K7NH : 1X7NH 3

1H446H 5 ANAN : 1X1 4

1HYN : 5Y77X :)7JX>797 : 74715 AN 5

Transkripsiya

1. Oz bilgə Canşı Oz t....
2. (Kan)ın üçün, alpın üçün, ərdəmin üçün
3.tökdi, tört bulunğa tökdi.
4.ndi üç kata təgzinti.
5. ta siz hər iki oğlın birlə ölti.

Tərcümə

1. Oz müdrik Çanşı Oz t.....
2. Xanı üçün, igidliyi üçün, cəsurluğu üçün

2. Bəy igidcə Sabık Basar böyük qardaşımız
3. yağıda ... bütün xalqın qüdrətini bilir idi.
4. Doqquz

Qeyd

H.N.Orkun ikinci sətirdəki Sabık Basar xüsusi ismini Sabık kabsar «razılaşa», «sözü qəbul etsə» kimi oxuyur.

Sol tərəf

Mətn

..... H : F B H J H D : F T Y H J 5
 * X * B R : J * J Y : A N : * * * * * J 6
 J Y * * * * * F X * B R : E 7
 F B J T D : H A N : H F * X T T H * * * * * J Y F T : H N Y T 8
 F M : I * J H J K Y T : * * * * * H Y : H R H * J T D 9
 J Y : J Y : E R : J E Y T R
 T A * * * * * E T : H N * * * * * J H Y : J J J J J H : F T N H : H A N : H F H X R 10
 J * E R : * X T : F A J T N X N : T T N E N : J J Y

Transkripsiya

5. Üzə teñri yarlıkadı k.....
6. Kara bodun ... bodunım üç oğlıma bökmədim.
7. Tarkan Sağun mən ... kg bökmədi bodunıya.
8. İl Çor ilinə kazğandım mən... ər ərdəmin üçün yokladı.
9. Yoklamaz biz elin...bökmədim iltə kalmıs altı bilgə bəğ oğluğa.
10. Bədizin üçün türk kan balbalı ər ara tokuz ərig udiş ər oğlır ögürüp ödür altı ərdəm bəgimə.

Tərcümə

5. Üstdə tanrı buyurdu....
6. Qara xalq ... xalqım üç oğlumdan doymadım.
7. Tarkan Sanunam... doymadı. Xalqına.
8. İl Çor elinə qazandım mən. İgid cəsurluğu üçün həlak oldu.
9. Yox olmaz. Biz elin... doymadım. Eldə qalmış altı müdrik bəy oğluna.
10. Bəzəyi üçün türk xan balbalı el arasında doqquz əri təqib edərək igid oğlunu öldürüb digər altı cəsur bəyimə.

Qeyd

İndiyədək edilmiş tərcümələrdən fərqli olaraq beşinci sətirdəki *yoklamaz* sözünü *yüksəlməz yox, yox olmaz* kimi tərcümə etdim.

Sağ tərəf

Mətn

..... E Y E T :) A : J H F E H H ... H N * * * * * 11
 * Y : F B (4) J : J H Y A * * * * * J D J A J : E T : * A * * * * * 12
 * * * * * H * * * * * J * A A N 13
 ... T E R : H N * * * * * (J * * * * *) H * * * * * J H * A A : J A * * * * * T T R 14
 * (* * * * *) H * * * * * : J * * * * *
 * H T : F * * * * * : * H T : F Y J * * * * * 15

Transkripsiya

11. Tokuz təzginip atım eriglig
12. otuz ərig başlayu tutuğka badı erinç
13. üç eçimə adırındım.
14. bir mta (?) Taçamka adırındım. Tokuz bəğ ər.... ma a(d)ırı(nd)ım.
15.Uruğ başı ertim. İnançı ertim.

DÖRDÜNCÜ UYBAT ABİDƏSİ

Abidə Uybat çayının mənsəbindən 15 km qərbə qərbin şimal-şərq hissəsində fin ekspedisiyası tərəfindən tapılmışdır. Abidə yerli əhali tərəfindən «Uzunoba» adlandırılır.

Abidə ilk dəfə V.V.Radlov tərəfindən tərcümə və nəşr edilmişdir.

Mətn

)..... 1

..)1J:4>7> 2

TKT NE4Q 3

Transkripsiya

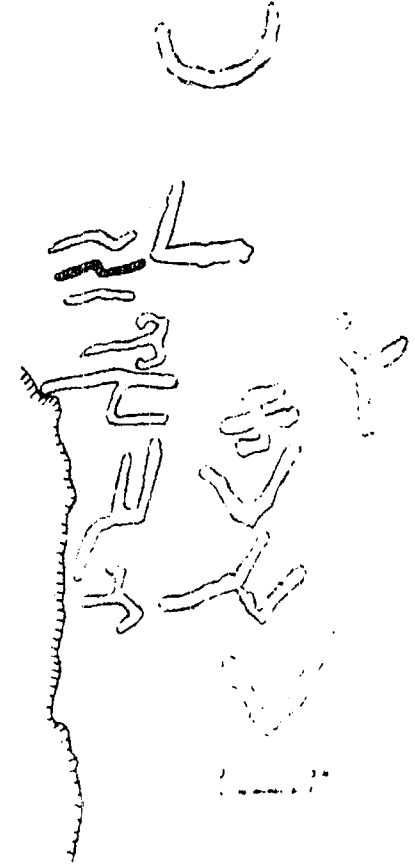
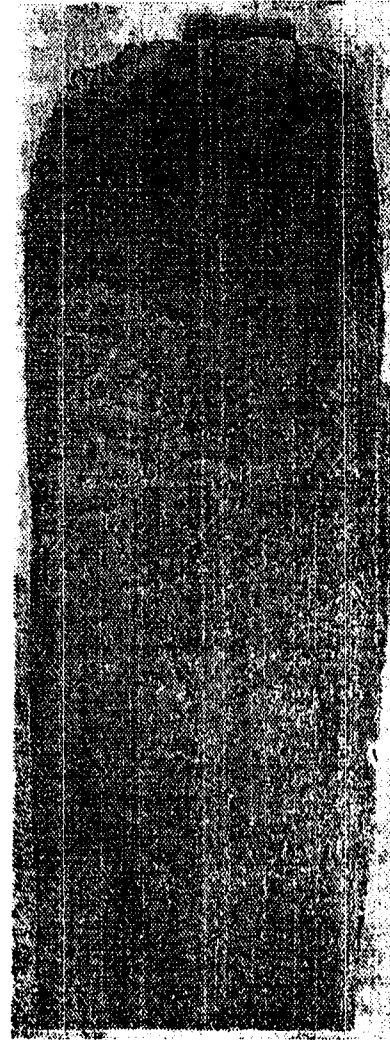
1. n.....
2.ukuz alpın....
3. bengü erti.

Tərcümə

1.
2. igidin
3. əbədi abidə idi.

Qeyd

İkinci sətirdəki *ukuz* kimi oxuduğumuz söz çox şübhəlidir. V.V.Radlov və H.N.Orkun *öküz* kimi oxuyurlar. Bu oxu da şübhəlidir. İş burasmdadır ki, abidədə *k* səsinə bildirən işarə incədir, deməli, ön sıra saitləri ilə işlənməlidir, onun hər iki tərəflərindəki işarələr *o* və *y* səslərini göstərən, yeni qahn saitləri ifadə edən işarələrdir. Bu da göytürk abidələri dili üçün qeyri-səciyyəvi haldır.

Dördüncü Uybat abidəsi

BEŞİNCİ UYBAT ABİDƏSİ

Abidə 1847-ci ildə Uybat çaynını sağ sahilində, onun mənsəbinin 12 kilometrliyində M.Kastren tərəfindən tapılmışdır. Başdaşı o yerlərdə «Qara kurqan» adlandırılan qəbrin üzərindədir.

Abidə ilk dəfə V.V.Radlov tərəfindən tərcümə və nəşr edilmişdir.

Mətn

(PJJ JJ : ^ ^ ↑ YH : ZX Y 9 : 4N : JD : kA ...

Transkripsiya

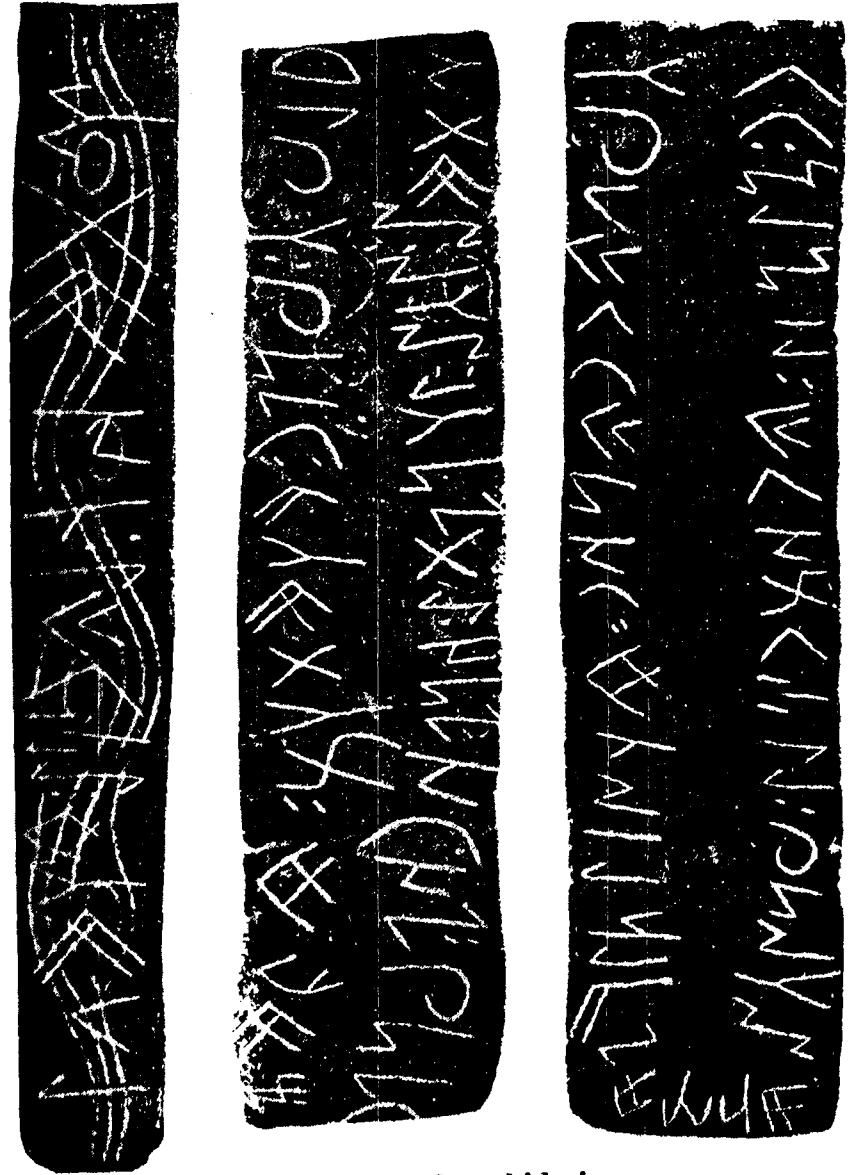
Çit yabanın yerdə Kaşuk taş bal(balı).

Tərcümə

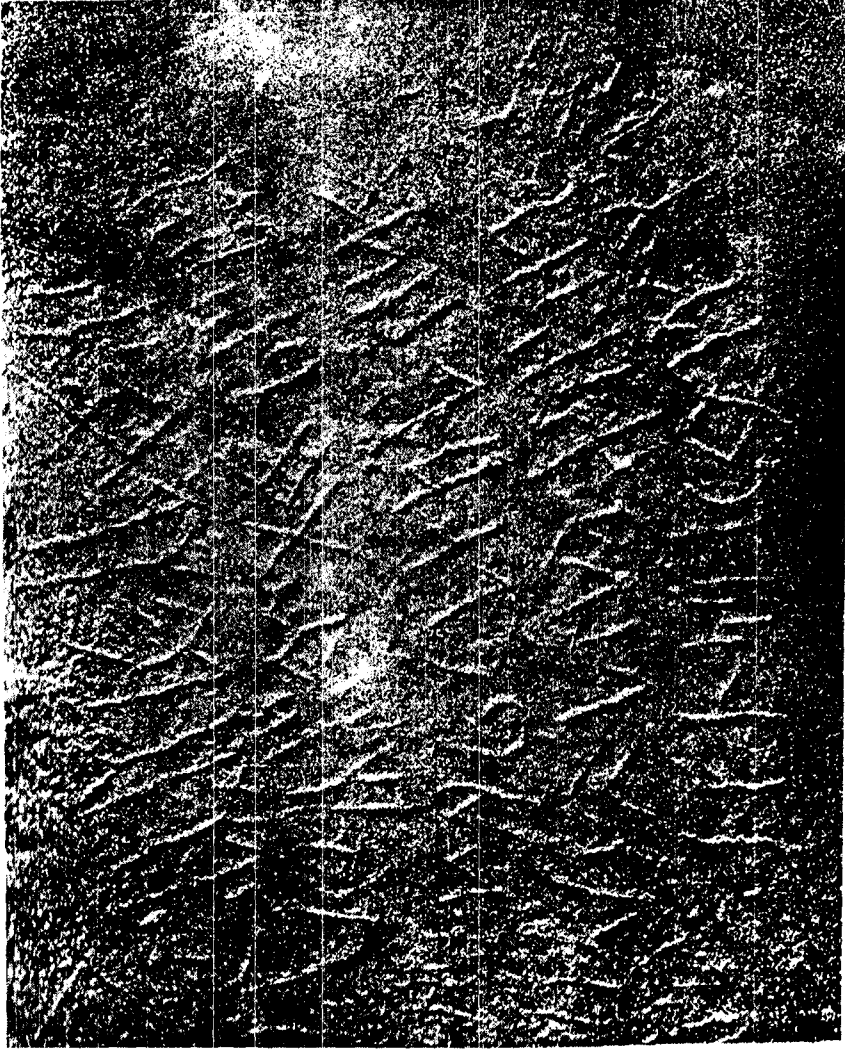
Sərhədin yabanı yerində Kaşuk daş balbalı.

Qeyd

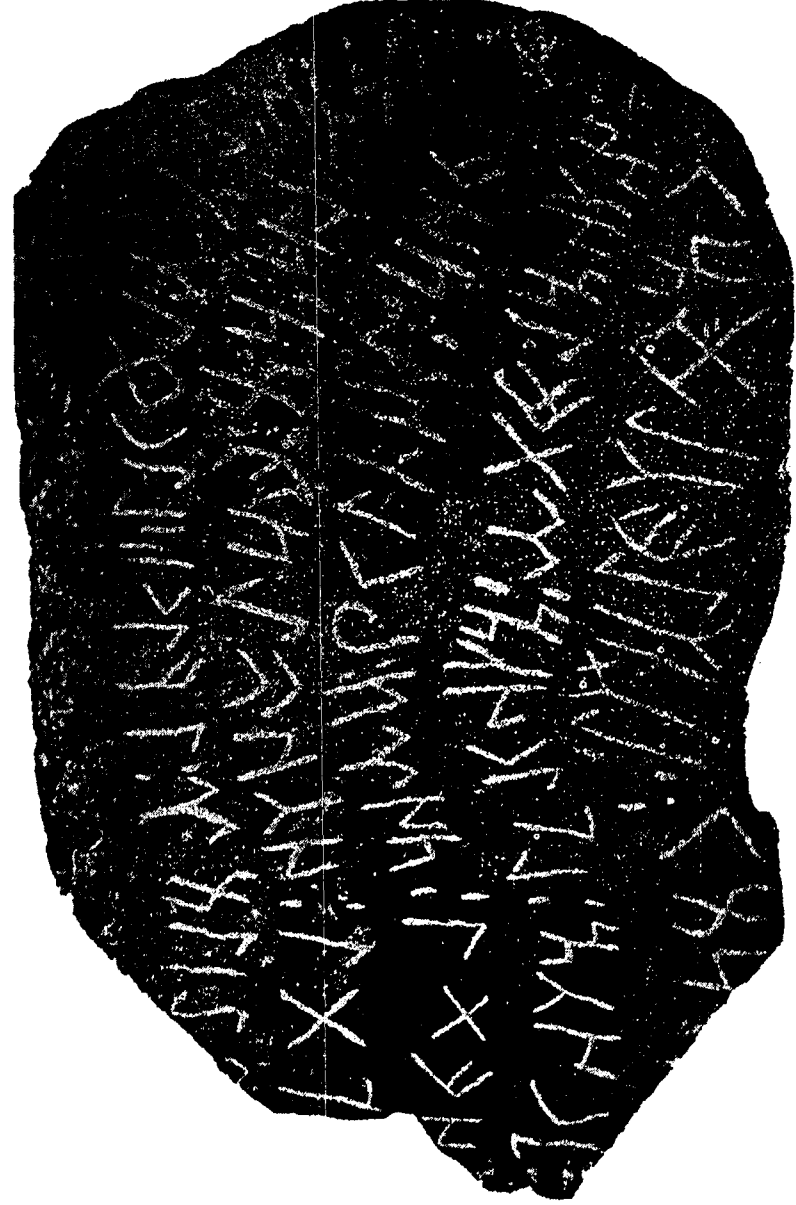
S.Y.Malov *yabanın* sözünü *isti* kimi tərcümə edir. Mənə elə gəlir ki, bu söz Azərbaycan dilində *yabanı*, *adam yaşamayan* məfhumunu bildirir.

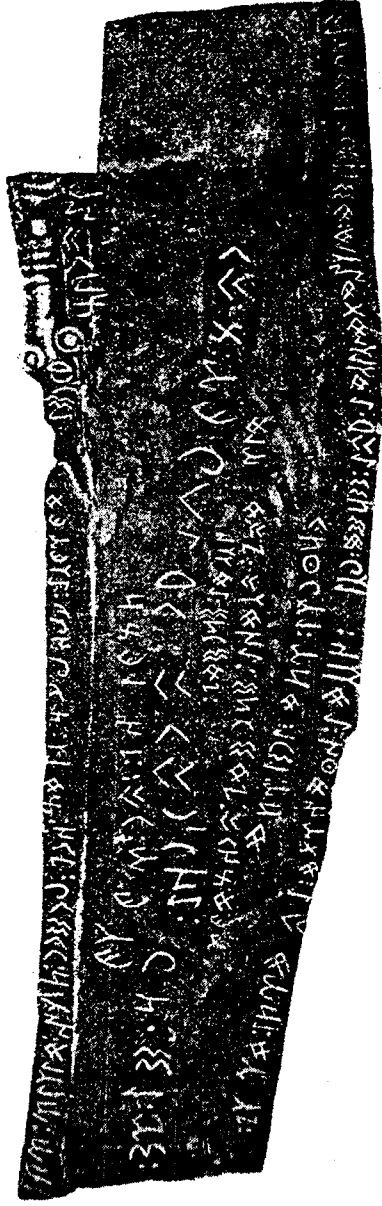
Birinci Uybat abidəsi

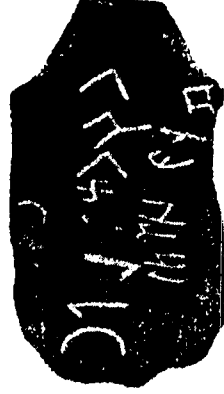
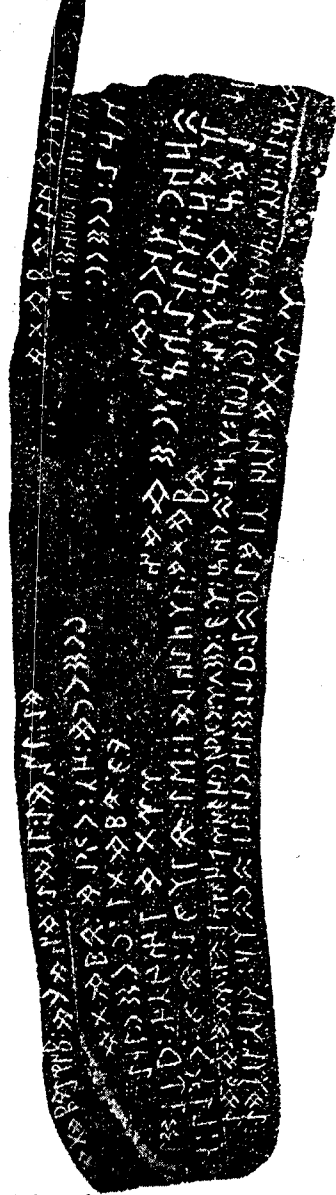
İkinci Uybat abidəsi

İkinci Uybat abidəsi

Üçüncü Uybat abidesi

IV Uybat abidesi

V Uybat abidesi

BİRİNCİ TUBA ABİDƏSİ

Bu abidəni Krasnoyar müəllimlər seminariyasının direktoru İ.T.Savenkov tapmışdır. Abidə Tes kəndindən Böyük Kinyə kəndinə gedən yolda Tes kəndində üç kilometr aralıda, yoldan təxminən 30-50 metr şərqdə tapılmışdır. Abidə Tes kəndinin şimalında məzar təpəsinin üstündədir. İlk dəfə V.V.Radlov tərəfindən tərcümə və nəşr edilmişdir.

Mətn

ᠰᠢᠨᠠᠨᠠᠨᠠᠨ ᠠᠨᠠᠨ ᠠ

ᠰᠢᠨᠠᠨᠠᠨᠠᠨ ᠠᠨᠠᠨ ᠠ

Transkripsiya

1. r üçün yağıka
2. Künc tutuk.

Tərcümə

1. üçün yağıya
2. Künc Tutuk.

İKİNCİ TUBA ABİDƏSİ

Abidə Tuba çayının sağ sahilində Tes kəndinin qarşısındakı qayaya göytürk əlifbası ilə yazılmış məndən ibarətdir. Bu abidə də Krasnoyar müəllimlər seminariyasının direktoru İ.T.Savenkov tərəfindən tapılmışdır.

Abidə ilk dəfə V.V.Radlov tərəfindən tərcümə və nəşr edilmişdir.

Mətn

ᠰᠢᠨᠠᠨᠠᠨᠠᠨ ᠠᠨᠠᠨ 1

ᠰᠢᠨᠠᠨᠠᠨᠠᠨᠠᠨᠠᠨᠠᠨ 2

(ᠰᠢᠨᠠᠨᠠᠨᠠᠨᠠᠨᠠᠨᠠᠨᠠᠨᠠᠨ 3

Transkripsiya

1. Yüz yaşayın
2. Tanrım öçük bizkə
3. İdil yerimə bəngü bal(balı).

Tərcümə

1. Yüz yaşayın.
2. Tanrım örtük(dur) bizə.
3. İdil yerimdə əbədi balbal.

Qeydlər

1. Öçük S.Y.Malovun fikrincə *dam* deməkdir.
2. H.N.Orkun *öçük* sözü əvəzinə *çök* kimi oxuyur.

ÜÇÜNCÜ TUBA ABİDƏSİ

Üçüncü Tuba abidəsi ilk dəfə Stralenberq tərəfindən nəşr edilmişdir. Sonralar fin ekspedisiyası onu yenidən tədqiq etmişdir. Daha sonra V.V.Radlov bu abidəni daha ətraflı tədqiq, tərcümə və nəşr etmişdir.

M.Q.Qryaznovun məlumatına görə, abidə Yenisey çayının sol sahilində Yerba və Tesü çayları arasındadır.

Mətn

ᠰᠠᠭᠤᠨ ᠶᠡᠷᠪᠠ ᠶᠡᠳᠦ ᠶᠡᠳᠦ ᠶᠡᠳᠦ 1

ᠲᠤᠬᠤ ᠰᠠᠶᠤᠳᠤ ᠬᠤᠠᠠᠠᠠᠠ 2

ᠣᠯᠲᠤ ᠶᠡᠷᠡᠲᠦᠨ ᠬᠤᠬᠦᠨ ᠶᠡᠳᠦ 3

ᠸᠠᠶᠢ ᠶᠡᠳᠦ ᠸᠠᠶᠢ

Transkripsiya

1. Kara kan içrəki bən. Əzgənə
2. Altı otuz yaşma erti.
3. Bən öltüm. Türgis el içintə bəg bən bitig...

Tərcümə

1. Qara xan içrəkiyəm. Əzgənə
2. İyirmi altı yaşım da idi.
3. Mən öldüm. Türkiş eli içində bəyəm. Yazı...

Qeyd

Qədim türklər *içrəki* termini ilə saray daxili yaxud dövlətin daxilində olan (işğal edilməmiş) yerlərdə işləyən müəyyən əyan, rütbə anlayışını ifadə edirlər.

Üçüncü Tuba abidəsi

AK-YÜS ABİDƏSİ

Abidənin Krasnoyardan olan tədqiqatçı Proskuryakov Ak-Yüs çayının sağ sahilində olan mağaranı tədqiq edərkən tapmışdır. Bu abidə Toksas adlı kəndin təxminən 4 kilometrliyində qırmızı rəngli qaya üzərində qara rənglə yazılmış mətdən ibarətdir. Fin ekspedisiyası da onun surətini çıxarmışdır.

Abidə ilk dəfə V.V.Radlov tərəfindən tərcümə və nəşr edilmişdir.

Mətn

1YF: J0Y>^J 1

(J)^>J : ITN : #)k : #Y 2

1J)T#XEN : #^T (YJ)>>J 3

1J)T : 14T#T 1YF(#YJ) 4

Transkripsiya

1. Altu – şanta kəlip
2. Elim kanım tərəs botun
3. Bu uluğ ər atım ögdəm Inal p
4. bağım kəlip əsən enip anlanıp....

Tərcümə

1. Altu-şandan gəlib
2. Elim, xanım...
3. Bu ulu (böyük) igid adım Əgdəm Inal....
4. qəbiləm gəlib rahat enib başa düşülüb....

Qeydlər

1. Üçüncü sətirdəki sözü mən *Inal p* kimi oxuyuram, S.Y.Malov bu sözü həm *in alp*, həm də *Inal p* kimi, H.N.Orkun isə təkcə *in alp* kimi oxuyur.

2. S.Y.Malovun və mənim dördüncü sətirdə *əsən enip* kimi oxuduğumuz sözləri H.N.Orkun *seninip* kimi oxuyur.

3. İkinci sətirdə mənim *botun* kimi oxuduğum, lakin tərcümə etmədiyim sözü V.V.Radlov *budun* kimi oxuyur və «xalq» kimi tərcümə edir: *tərs xalqı*, həmin sözü S.Y.Malov *butun* kimi oxuyur və tərcüməsiz saxlayır. H.N.Orkun nə üçünsə həmin sözü *banta* kimi oxuyur, halbuki mətdə aydın şəkildə görünür ki, əvvələn, *b* səsini göstərən işarədən sonra *o/ü* səslərini göstərən işarə yazılmışdır, ikincisi, əvvəl *t* səsini, sonra *n* səsini bildirən işarə yazılmışdır (Orkun bunların yerini dəyişir).

QARA-YÜS ABİDƏSİ

Abidə Sulek kəndinin yaxınlığında qaya üzərində **çoxlu** şəkillərin arasında göytürk əlifbası ilə yazılmış mətndən ibarətdir. Şəkillər fın ekspedisiyasının əsərlərində nəfis şəkildə nəşr edilmişdir. V.V.Radlov haqlı olaraq götürür ki, şəkillərin mətnə heç bir dəxli yoxdur. Abidədəki yazılar o dərəcə aşınmışdır ki, oxumaq mümkün deyildir.

Abidə ilk dəfə V.V.Radlov tərəfindən oxunmuş, tərcümə və nəşr edilmişdir. Sonra gələn tədqiqatçılar Radlovun nəşrindən istifadə etmişlər.

Mətn

1 ⚡⚡⚡⚡⚡⚡

2 ⚡⚡⚡⚡⚡⚡

..... 3

4 ⚡⚡⚡⚡⚡⚡

5 ⚡⚡⚡⚡⚡⚡

6 ⚡⚡⚡⚡⚡⚡

⚡⚡⚡⚡⚡⚡

Qara-yüs abidəsi

Transkripsiya

1. Beŋkü kaya
2. İç sü baş antlığı öl(ti)
3.
4. esidməkinçə barıp iç ara
5. meŋkü kaya
6. ancağ esitip bay apam el yarayu el ancağ üküş aş alpağı

Tərcümə

1. Əbədi qaya
2. Daxili qoşunların baş (rəisi) şüurlü öldü
3.
4. eşitmədiyi qədər gedib (düşmənin lap) içinin arasında
5. əbədi qaya
6. eləcə eşidib bay apam elə yarayaraq elə o qədər çoxlu iş Alpağı.

Qeydlər

1. Yazılışına görə çox qarışıq abidədir. Çox vaxt lazım olmayan yerdə *a* səsini göstərən işarə yazılır, bəzən də *i/i* səsini göstərən işarə yerində *a* səsini göstərən işarə (bunlar bir-birinə çox oxşayır) yazılır. Üslubu da çox ağırdır
2. *Alpağı* qədim türk qəbilələrində rütbə bildirən sözdür. Bu sözün izlərinə Azərbaycanın bir sıra kənd adlarında rast gəlmək olar.

40

TAŞEBA ABİDƏSİ

Bu abidə ilk dəfə 1892-ci ildə Otto Donner tərəfindən (tərcüməsiz) nəşr edilmişdir. Abidənin ilk tərcüməsini V.V.Radlov vermişdir.

Mətn

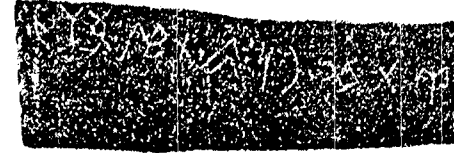
»M45 : NY^ JCYQ : NBX : ^ : 4) *XT

Transkripsiya

Ərdəm Anar at edkü elgə Tağı bar altun.

Tərcümə

İgid Anar-adı, yaxşı elə ... daha var qızıl.

Qeyd

H.N.Orkun *anar* sözü xüsusi isim yox, *ol(o)* əvəzliyinin istiqamət halı kimi qəbul edir: belə olsa idi, *anar yox, anar* yazılmalı idi.

dost» olmalıdır ki, bu da ən yaxın dost, ürək dostu, sırdaş deməkdir.

4. Birinci sətirdə S.Y.Malov *basık tağ* oxuyub «челядинцы» kimi tərcümə edir, H.N.Orkun *balık tağım* «şəhərdəkilərim» kimi oxuyur. Orkunun oxusu səhvdir. Orkun burada qalın *b* işarəsindən sonra incə *l* işarəsi görünür, sonra gələn işarələrin hamısı qahındır. Belə «orfoqrafiya» göytürk abidələri üçün məqbul deyildir. Malov düz oxuyur, amma yanlış tərcümə edir. Qədim türklərin təsəvvürünə görə, tanrı basık tağda yatır, buna görə də basık tağ müqəddəsdir. Türk öləndə basık tağdan ayrıldığına təəssüf edərdi. Bunu nəzərə alıb mən həmin ifadəni tərcümə etmədim.
5. İkinci sətirdə S.Y.Malov *tonlarım* «düşərgələrim», H.N.Orkun və mən *taylarım* «taylarım» oxuyuruq. Mən ona görə belə oxuyuram ki, mətndə *t* və *ʃ* işarələri arasında heç bir işarə yoxdur, halbuki həmin mövqedə *o* səsini oxumaq üçün mütləq həmin səsi göstərən işarə olmalıdır.
6. İkinci sətirdə S.Y.Malov və mən *ər atım yok üçün* (sözlərin bu cür birləşməsinə göytürk abidələrində tez-tez təsadüf edilir) kimi, H.N.Orkun isə eyni işarələri *ər toyuqçım* «nalbənd» kimi oxuyur. Qrafikanın incəliklərinə varmasaq da Orkunun oxusu doğru deyildir. – *nalbənd yeddi əvvəlki dostum qovuldu* nə deməkdir, bu bir. İkincisi, xatirəsinə belə böyük abidə qoyulmuş adam nə üçün təkcə nalbəndlərlə, həm də yeddisi ilə birdən (görəsən, ətrafda daha nalbənd qalmadı ki?) dostluq edirdi. Axı, bu nalbəndləri nə üçün sürgün edirdilər? və s. və i.a.
7. İkinci sətirdə S.Y.Malov və mən *eşim* «dostum» kimi, H.N.Orkun *erim* «döyüşçüm» kimi oxuyuruq.
8. Dördüncü sətirdəki *bağa* sözünü H.N.Orkun *abğa* kimi oxuyur.
9. S.Y.Malovun dördüncü sətirdə *ben ər altı yüz tamka at* şəklində oxuduğunu H.N.Orkun «tamamilə uydurma» adlandırır və onu *binər altı yüz atım ak at* kimi oxuyur. Düzü, birinci oxu şübhəli olduğu qədər ikinci oxu məntiqlisizdir.
10. H.N.Orkun beşinci sətirin əvvəlində S.Y.Malov tərəfindən *es yat ək* kimi oxunmasını «qərib bir surətdə oxu» adlandırır. Düzü, mən də bu sözləri başa düşmədim və tərcümə etməyib yerini ağ saxladım.

Arxa tərəf

Mətn

¹⁸⁵ *MTP: ¹⁹⁰ HCYCEJ: ¹⁵⁸ JHYE: ¹⁶⁰ JHJXTP ²¹⁸ VI
¹⁸⁵ *HHA: ¹⁹⁰ YPE: ¹⁸⁵ LJJ: ¹⁸⁰ JHJI: ¹⁷⁶ JYYP: ¹⁷⁰ JY^D: ²⁰⁰ *JHJJLYOJ VII
²⁰⁰ PETH
²⁸⁰ *HHE: ²²⁵ T: ²²⁷ L^H^H: ²¹⁵ *HJIH^: ²¹⁰ JDH□T: ²⁰⁵ *H^HXE: ²²⁵ JYETYY VIII
²²⁵ PETH
²⁸⁵ *HHX: ²⁶⁰ ^H^M: ²⁵⁵ JYHY: ²⁵⁰ JHJI: ²⁴⁰ *HYH: ²⁴⁰ *□D: ²⁴⁰ ^SKP: ²⁴⁰ X^I IX
²⁵⁵ *HM: ²⁸⁰ JYHY: ²⁷⁵)YH: ²⁷⁰ DJH: ²⁹⁰)YH: ²⁹⁰ T^X X
²⁹⁰ ^H^: ²⁹⁰ JYHY XI

Transkripsiya

6. Ər ərdənim adakı əgəçimə ana əgməç əgət yerilim.
7. Baş içələrim yaş içə yel akı sizimə abda əgəyin atım ak n r g y...
8. el çəriginə əgdim eşim ərsən ayı eşim sınarım kanta ər saşım ak n r g y
9. Səviz yetmiş yaşım öltim sizimə ağımğa altmış at bintim.
10. S.Y.Malov: Əd ədər orağın kabay orağın artıqma altım
H.N.Orkun: Ediz el uruğın kabay uruğın ot amğa altım.
11. ağışğa tonim.

Tərcümə

6. İgid cəsurluğum, atam, bibimdən, anamdan, arvadımdan, kənizimdən ayrıldım.
7. Böyük qohumlarım, kiçik (cavan) qohumlarım, ilxım, sizdən ovda qurban verdim atım ağ...
8. El qoşununa qurban etdim. Dostum igidsən, çağıraraq dostum yarım (ikidə bir hissəm) xanda...
9. Altmış səkkiz yaşında öldüm. Sizdən, var-dövlətimdən. Altmış at mindim.

10. S.Y.Malov: Bahalı yəhər parçasını və beşik bələyini özümle götürdüm.

H.N.Orkun: Ediz xalqının boyunu, kabay boyunu xəzinəsi olaraq aldım.

11. dağa qalxmaq üçün donum.

Qeydlər

1. *Əgəc, əmkəç, əgət* sözlərini mən də S.Y.Malov və H.N.Orkun kimi tərcümə etdim. Lakin qeyd etməyi lazım bilirəm ki, hər üç sözün kökü *əğ* sözüdür. Bir kökdən yaxın şəkilçilərlə bir-birindən bu qədər kəskin şəkildə fərqlənən *bibi, arvad* (həyat yoldaşı), *kəviz* sözlərinin necə yarandığı mənə qaranlıqdır.
2. Yeddinci sətir, ümumiyyətlə mənə aydın deyildir. S.Y.Malovun *yel akı* kimi oxuyub *yılkı* «ılkı» kimi tərcümə etdiyi ifadəni V.Tomsen, P.M.Melioranski və H.N.Orkun *yılkı* kimi oxuyur. S.Y.Malovun *baş açalarım, yaş aç* kimi oxuduğu sözləri H.N.Orkun *başıçalarım, yaşıça* kimi oxuyur. Qalan sözlərin də oxusu və tərcüməsi şərtdir.
3. Səkkizinci sətirin oxusu və tərcüməsi S.Y.Malov, H.N.Orkun və məndə fərqlənir, xüsusən tərcümələr arasında fərq çoxdur.
4. Doqquzuncu sətirin birinci hissəsini S.Y.Malov belə tərcümə edir: *Sizin üçün və xəzinəm üçün mən altmış səkkiz yaşında öldüm. Mən sizdən və var-dövlətimdən* sözlərini əvvəlki cümlədən ayırıram, lakin sonrakı cümləyə də qoşmuram. H.N.Orkun də həmin sözləri əvvəlki cümlədən ayırır, lakin sonrakı cümləyə qoşur və qəribə bir tərcümə yaradır: *Sizlərimə: xəzinəmdə altmış ata mindim.* Xəzinədə altmış ata necə minmək mənə qaranlıqdır. Mənim fikrimcə, bu kişi bütün ömrü boyu ümumiyyətlə altmış ata mindiyini demək istəyir.
5. Onuncu sətiri S.Y.Malov və H.N.Orkun necə oxumuşlar və necə tərcümə etmişlərsə (əlbəttə, rusca və türkcədən azərbaycancaya çevirmək şərti ilə), eləcə də oxucuya təqdim edirəm.

BAY-BULUN ABİDƏSİ

Abidə 1915-ci ildə Uluq Kem (Xem) çayının sol sahilində, Elegest çayının mənsəbindən bir neçə kilometr aşağıda Bay-Bulun deyilən yerdə A.V.Adrianov tərəfindən tapılmış və Minusinske gətirilmişdir.

Bu abidə arxeoloq M.P.Qryaznovun əllə çıxardığı surət və A.V.Adrianov, S.A.Teploxov və S.V.Kiselyovun Minusin muzeyində çəkdiyi foto-şəkil və M.P.Qryaznovun əllə çıxardığı surət əsasında ilk dəfə S.Y.Malov tərəfindən 1936-cı ildə tərcümə edilmiş və «Язык и мышление» adlı toplusunun həmin il VI-VII nömrələrində nəşr edilmişdir. Sonra Malovun nəşri əsasında türk tədqiqatçısı H.N.Orkun 1940-cı ildə bu abidəni türk dilinə tərcümə və nəşr etmişdir. S.Y.Malov 1952-ci ildə bu abidənin tərcüməsini təkmilləşdirməklə yenidən nəşr etmişdir.

Abidənin mənsəyi, haradan tapılıb Minusin muzeyinə gətirilməsi haqqında heç yerdə məlumat yoxdur.

Birinci tərəf

Mətn

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100

Transkripsiya

1. Öz yerim ıduk yerim sizə öz elim kanım küñ, yotuz l(?) narsgür ... ərim kbr
2. Yüz ər kadaşım sizimə biñ ər bodunuma sizim katlan, bodunum edgü kañ.

Dördüncü tərəf

Mətn

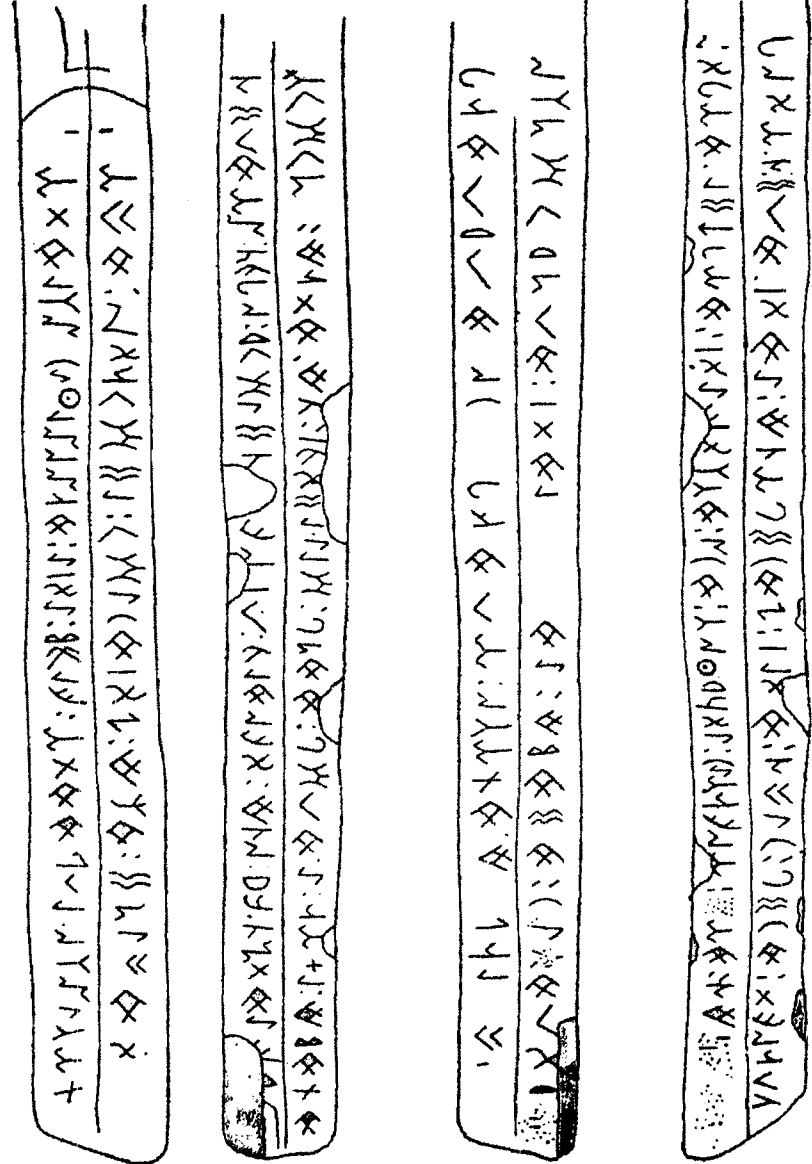
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100
 :Γ^D#*xT: εΓεβJ: J'εI J: *N#N#HΓOJ)O#YH*xT (a
 xTY: J#AN
 A^JH: *A: J'εI#)J'ε: ΓεεY>KεH: *A^T (b

Transkripsiya

7. Ərdəm üçün ıǵnaj inünüm ə sizə əkünig ərdənim yaşı üçün ə l r d.
8. Ər atım Üzüt Uğdı oğlanım sizə eçim adırıltımız.

Tərcümə

7. Cəsurluğum üçün ... sizə Cəsurluğum yaşı üçün ...
8. İgid adım Üzüt Uğdı. Oğlanım, dostumdan ayrıldıq.

Bay-Bulun abidəsi

BİRİNCİ KIZIL-ÇİRA ABİDƏSİ

Abidə ilk dəfə S.Y.Malov tərəfindən 1936-cı ildə oxunmuş, tərcümə və nəşr edilmişdir. Sonra onu S.Y.Malovun nəşri əsasında 1940-cı ildə türk tədqiqatçısı H.N.Orkun nəşr etmişdir. S.Y.Malov 1952-ci ildə abidəni ikinci dəfə nəşr etmişdir.

Abidə Uluğ-xem çayının sağ sahilində, Bayın qol çayı ilə yuxarıya doğru gedərkən 15 kilometr məsafədə Kızıl-Çıra yaxud Koje-Xoza adlanan yerdədir. Uluğ-xem Yenisey çayının Tuva dilində adıdır. Deməli, abidə Yenisey çayının sağ sahilində Kızıl şəhərindən 60 kilometr aşağıdadır.

Abidənin arxasında sal daşdan düzəldilmiş iki kurqan və kurqanla baş daşı arasında bir-birindən 1–2 metr aralı 2 balbal vardır. Baş daşının üz tərəfində 5 sətir (4-ü aydın görünür) və yan tərəfində bir sətir yazı vardır. S.Y.Malov ilk nəşrində yan tərəfdəki yazını görməmiş və abidədəki 5 sətiri oxuyub, tərcümə və nəşr etmişdir. Buna görə də H.N.Orkunun nəşrində də 5 sətir vardır.

S.Y.Malov birinci nəşrdə A.V.Adrianovun çıxardığı surətdən, ikinci nəşrdə isə N.A.Kosmanın (qızlıq familiyası Serkinadır) çıxardığı surətdən istifadə etmişdir.

Mətn

1. * * * * * (1)
 2. * * * * * (2)
 3. * * * * * (3)
 4. * * * * * (4)
 5. * * * * * (5)
 6. * * * * * (6)

Transkripsiya

1. Bodunuma, oğluma, yotuzuma
2. adırıltım, seçləntim, eşim yıta buña
3. ər ərdənim üçün sü əgir, ... ur adırıltım.
4. Kulum alp üçün bir ərig ok bir el bir eli s
5. ni üm
6. bukun iki isik yaşı sizimə.

Tərcümə

1. Xalqımdan, oğlumdan, arvadımdan
2. ayrıldım, seçildim, dostum, əfsus, kədər
3. İgid cəsurluğum üçün qoşun mühasirə ... ayrıldım.
4. Qulum alp üçün bir döyüşçünü ox bir el bir eli
5.
6. xalqın yarası, isti göz yaşı sizdən.

Qeydlər

1. Dördüncü sətirdə *ərig* sözündən sonra qalan hissəni S.Y.Malov və H.N.Orkun oxumur.

2. Dördüncü sətirdəki *Kulum alp* sözünü H.N.Orkun *tolmis* kimi oxuyur. Mən S.Y.Malovun oxusunu və tərcüməsini saxlayıram.

3. S.Y.Malov belə hesab edir ki, altıncı sətirdəki *bukun* sözü *budun* (mənim transkripsiyamda: *bodun*) sözünün təhrif edilmiş şəklidir, buna görə də onu *xalq* kimi tərcümə edir.

4. S.Y.Malov bu abidəni 1936 və 1952-ci illərdə nəşr edəndən sonra onun bir neçə surətini və estampajını almış və yeni material əsasında abidənin mətninin oxusunu təkmilləşdirmişdir. Belə ki, ikinci sətirdə *adırıltım* sözündən sonra oxuya bilmədiyi işarələrin yerində *seçləntim*, dördüncü sətirdə *kolmis* sözü əvəzində *kulum alp*, altıncı sətirdə *sık yıta* əvəzinə *isik yaşı* oxumuşdur. S.Y.Malovun düzəlişləri mənim oxumda və tərcüməmdə nəzərə alınmışdır.

İKİNCİ KIZIL-ÇİRA ABİDƏSİ

İkinci Kızıl-Çira abidəsi birinci abidədən 200 m şimal-qərbdə yerləşir.

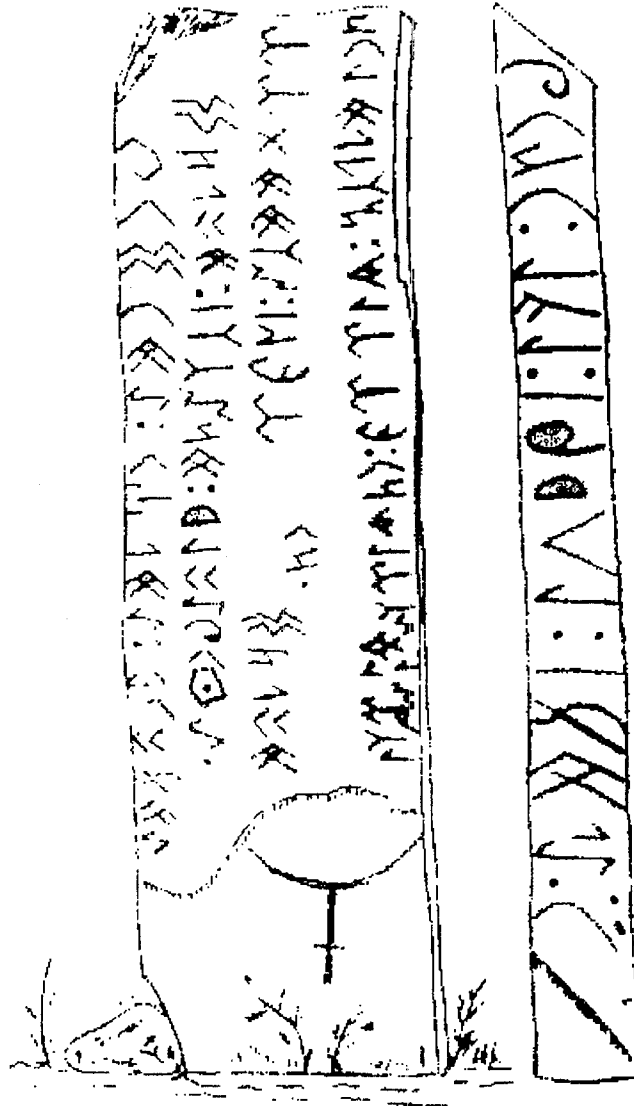
N.A.Kosmanın çıxardığı surət əsasında ilk dəfə S.Y.Malov tərəfindən oxunmuş, tərcümə və nəşr edilmişdir.

Mətn

ԵԱԾ:Ֆ...x ՅԴՆԳՅXԿ:ՖԵԿԿ (1)
 :ԽՁԻԵ:ԵXԳԳԵԳԵԳԿ:ԽՁԻԿ(Ե)Ծ:ԵՖՅԻՖԿՅԿ (2)
 ՖԿԿԿԿԿ:ԿՅԿՆՆ:ՖԿԿԿ:ԵԳԿԿԿԿԿԿԿ (3)
 ԵԱԾ:(ՖՅՅ=)ՖԵԵ:ԾԿԿԿ:ՖXԿԿԿԿ:ԵՅԿԿ:ՖԿԿԿԿ (4)
 :ՖԿԿԿԿ:ԿԿԿԿԿԿ:ԵՖԿԿԿ:ՖԱԵԿԿ:ԵԱԿԾ:ԵԿԿԿԿ:ՖԱՅԿ (5)
 ՖԱԵԿԿ:ԵԱԿԿԿ:ԵՅԿԱԾԿԿԿԿ:ՖՅԿԿԿԿԿ:ԵXԿ:ԿԿԿԿԿԿ (6)
 :ԽՁ:ԿԿԱԿԿԿԿ:ԽՁԿԿԿ:ԵԿԿԿ:ԿԿԿԿ(ԿԿԿԿ)ԿԿ (7)

Transkripsiya

1. Alp kulum, ərdəm yürəkim, sizə, yita!
2. Kadaşım sizimə yolçı bən, təzik keyikdə alp bən.
3. Teğri elimkə tusum: tokuz ər ölürtim.
4. Elim, kamm sizə bökmədim, gün, ay azıdım, yita!
5. Kadaşım, künim, yita, adırılıtım, sizimə, yüz kümüş bodunıma, yita, adırılıtım.
6. Ər ərdəməmdə bökmədim, kırk yaşımda adırıldım.
7. Arslan Külüg Tirig oğlu bən, Külüg Toğan bən.

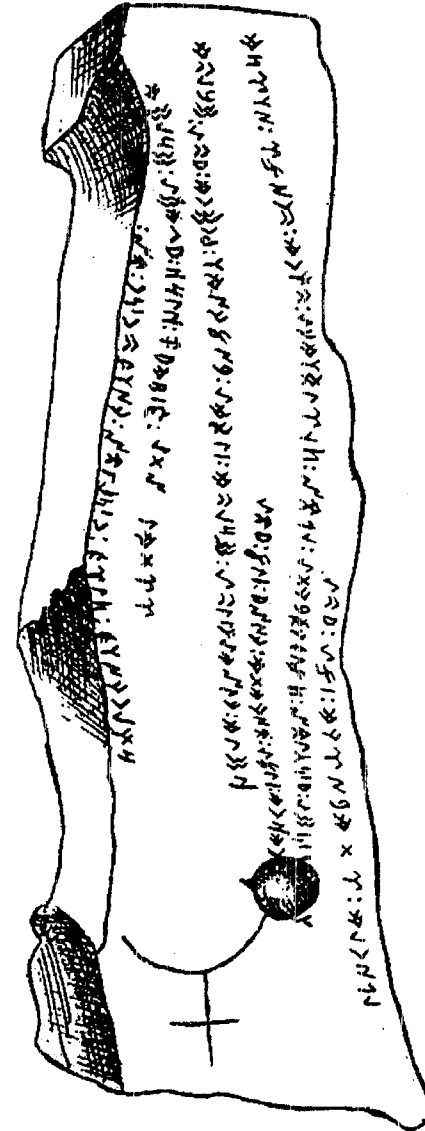
Birinci Kızıl-Çira abidəsi

Tərcümə

1. Alp qulum, mərd ürəyim, sizə, əfsus!
2. Yoldaşım sizə yolçuyam, qaçan keyiklərdə igidəm.
3. Müqəddəs elimə töhfəm: doqquz döyüşçü öldürdüm.
4. Elim, xamm, sizdən doymadım, günü, ayı görməz oldum, əfsus!
5. Yoldaşım, arxamca gələnim, əfsus, ayrıldım, sizdən, yüz gümüş (parlaq) xalqımdan, əfsus, ayrıldım.
6. İgid cəsurluğumdan doymadım, qırx yaşında ayrıldım.
7. Arslan Külüg (məşhur) Tirik (diri) oğluyam, Külüg Toğanam (məşhur doğanam - şahinəm).

Qeyd

Bu abidənin 1952-ci il nəşrindən sonra S.Y.Malov yeni əldə etdiyi surət və estampajlar əsasında abidənin oxusu və tərcüməsini təkmilləşdirmişdir. Birinci sətirdə əvvəlki *Ak kulum ər ediz kork d...z yita* əvəzinə *Alp kulum, ərdəm yürəkim sizə yita*, beşinci sətirdə əvvəlki *öz* sözü əvəzinə *yüz*, yeddinci sətirdə *üçin* sözü əvəzinə *Arslan* kimi oxuyur. Bu düzəlişləri göytürk əlifbası ilə olan mətndə təcəssüm etdirmək mümkün olmadı, lakin mətnin oxusunda (transkripsiyada) və tərcümədə həmin düzəlişlər nəzərə alınmışdır.

İkinci Kızıl-Çıra abidəsi

KEJİLİK-XOBU ABİDƏSİ

Abidə N.A.Kosmanın çıxardığı surət əsasında ilk dəfə S.Y.Malov tərəfindən oxunmuş, tərcümə və nəşr edilmişdir.

Abidə Yenisey çayından qərbə 3 kilometr məsafədə Ejim çayının sağ sahilində Uluqخان rayonunun Kejiliq-xobu adlanan yerindədir.

Mətn

:JCN:YN*NF:*A:JH...JF:Λ>J>Λ:*A)JY> (1)
 :JY*ΛJD:Γ*ΓΓE9:4>↓A:1JH:HFH:J*ΛJD:ΛXQ (2)
 :HNEP
 :*A>J>J:JEM:Y*ΛJD:4>A>:1)JYΓA:H:ΛJ>J (3)
 :YTYD:ΛJΛ:*BJΛJ:*>J>J:↑A>A:YX(4)J:JD4YFH (4)
 *XYX:*BJYD
 :*BJJDJHNF:JXΓT*HNF:JY*ΛJD:ΛΓH*YTY (5)
 :J*BJH:J*HJ:*>J>Y*TYJ*HJ*YX:J*BJDΓTY... (6)
 :*BJ:JAGD(7)X:*D>J>H
 |*JH:*N*Y...:J*H(1):J*JY>:J*HJ:*A*H*NF (7)
 :J*HJ*TYX:SN9:4H
 J*HJ:Λ>D:H4BJ>J(8)YΓJYJ (8)
 NF4H...JΓTΓI:>>JYN*NF...N9:3...ΓT...4H*YX (9)
 ...JN*NY
 ...*BQ:*HJ:*A)ΓNBXQ:HJ*Y*NF*YTYJ (10)

Transkripsiya

1. Oğlan atım Şubuş Inal...tə atım Kümüül ögə.
2. Beş yaşımta kaşsız kalıp tokuz yegirmi yaşımğa öksüz
3. bolt(um), katıqlanıp otuz yaşımğa ögə boltım.
4. Kırk yıl bolar el tutup bodunım başladım, taş yağğ yağladım, ələdim.
5. Bir yetmiş yaşımğa kök teñridə gün, ay azıdım, sizimə.
6. ...şürsi yamda elim, sizimə, yerim, subum, sizimə, kuyda kunçuyum bən, yita, sizim.
7. Künim, kadaşım, sizimə, oğlanım, örünüm, karam siz yüz beş igirmə sizimə.

8. bıq bodrak yont, sizimə.
9. Elim siz...əri...y yü...kümüş bodunım siñirinç (?) siz kümüşüm ük...
10. yabızığ Kümüül bən. Edgü ıltım, sizim bökmə(dim).

Tərcümə

1. Oğlan adım Şubuş Inal ... adım Kümüül Ögə.
2. Beş yaşımda atasız qalıb on doqquz yaşımda anasız
3. oldum. Möhkəmlənib otuz yaşımda müdrük oldum.
4. Qırk il olar el tutub xalqa başçılıq edirəm. Sərhəddən bayırda olan yağı ilə mübarizə apardım (yağladım), seyrəltirdim (təmizlədim, ələdim).
5. Altmış bir yaşımda mavi göylərdə günü, ayı görməz oldum. Sizdən.
6. elim, sizdən, yerim, suyum (vətənim), sizdən, sarayda xanımım, mən, əfsus, sizdən.
7. Arxamca gələnim, yoldaşım, sizdən, oğlanım, sizdən, parlağım (qızıl-gümüşüm), qaram (ılxım, qaramalım), sizdən, yüz on beş, sizdən.
8. min harın ılxım, sizdən.
9. Elim siz ... döyüşü... parlaq xalqım...siz gümüşüm...
10. Pis Kümüüləm. Yaxşını aldım, sizdən doymadım.

Qeydlər

1. Abidənin əvvəli yaxşı mühafizə edildiyi üçün yaxşı da oxunub tərcümə edilir, axıra doğru aşınma çox olduğu üçün oxu və tərcümə çətinləşir.
2. Dördüncü sətirdə S.Y.Malovun *Va/r* və *tutuk* kimi oxuduğu sözləri mən *bolar* və *tutup* kimi oxuyuram: belə oxu cümlənin məntiqinə uyğun gəlir və fikri tamamlayır. Bunu tərcümədən də aydın görmək olur.
3. Altıncı sətirdə *yer-sub* qədim türkün təsəvvürünə görə vətən məfhumunu əhatə edir.
4. *Küni* arxaca gələn deməkdir. Azərbaycanlılar birinci arvadın üstünə gələn (birinci arvaddan sonra alınan) arvada «günü» deyirlər.
5. Səkkizinci sətirdəki *bodrak* sözü, mənəcə, *bod*, «boy» kökündən və *rak* sifət şəkilçisindən ibarətdir. Mən *harın* (*at*) mənasında tərcümə etdim.

TƏLE ABİDƏSİ

Abidəni ilk dəfə S.Y.Malov oxumuş, tərcümə və nəşr etmişdir. N.A.Kosmanın verdiyi məlumatlara görə, abidə Uluxan rayonunda Tələ çayının sağ sahilində yerləşir. Tələ çayı Ejim çayına tökülür. Ejim çayından 3 kilometr aralı və Tələ çayının 3 kilometrliyində bir sıra kobud yonulmuş sütunlar vardır: bu sütunlar şimaldan cənuba doğru düz xətlə uzanır. Axırncı (şimaldakı) daşda yazı vardır, qalan daşlarda yazı yoxdur. Daşlar bir-birindən 2 metr məsafədə yerləşir; güman ki, balballardır.

Mətn

*SİH>D>>H: F>D>H J>Sİ: *Yİ (1)
 *H>T>D>A>I>Y>H>M>A: F>X>T>T: ↑A> A>X>H>M>E (2)
 (?>A>J>D>?)>H>J>D>H>J>A (H>H>I)>A>H>T>H>H: *İ>R>H>T>E: *F>A>Q>I>X>Y (3)
 (H>H>I>I>?)>↑H>?>O>A (4)

Transkripsiya

1. Elim, sizimə ... kuyda ku(nçu)yum, sizim(ə)
2. Ögün at otağ ər ərdəmi üçün...elimə tapdim.
3. Eldə əkişim, əgritəbim, tört biş atlarım, yilkım.
4. Buğum p k

Tərcümə

1. Elim, sizdən sarayda xanımım, sizdən
2. ... at, otağ igid cəsurluğu üçün ... xidmət etdim.
3. Eldə şaxtam, xalçam, dörd min atım, ilxım.
4. Kədərım...

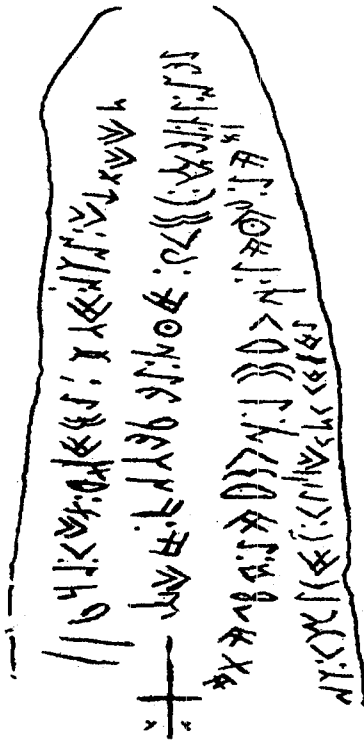
Qeydlər

1. İkinci sətirdəki *ögün* sözünü (atla əlaqədə) tərcümə edə bilmədim.
2. Üçüncü sətirdəki *əkişim* «şaxtam» sözü mənə şübhəli görünür. Mənə elə gəlir ki, o dövrdə qədim türk şaxta saxlamamışdır. Bundan başqa, at saxlamaqla şaxta saxlamaq bir araya sığmır. Bu sözdəki *ş* işarəsi əvəzinə *n* işarəsi qəbul etsək, onda *əkinim* sözü alınar, bu da cümlənin ümumi məntiqinə uyğundur.
3. Üçüncü sətirdə tört *biş atlarım...* göytürk abidələrinin dilində miqdar sayından sonra ismin cəmdə işlənməsi qəribədir.

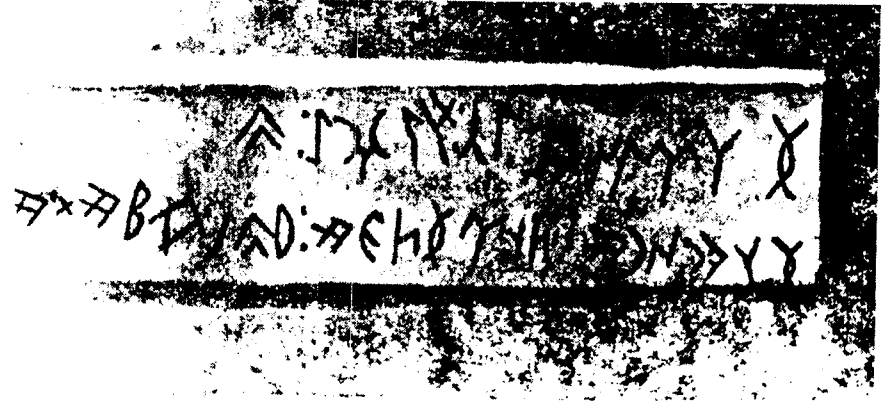
XERBİS-BAARI ABİDƏSİ

Abidə hürdürlüyü 160 sm, eni 46 sm, qalınlığı 85 sm olan qəhvəyi rəngli qum daşdır. Birinci sətir aşağıdan yuxarı, ikinci sətir yuxarıdan aşağı (birinci sətirin davamı kimi yuxarıdan aşağıya doğru əyilir), qalan sətirlər aşağıdan yuxarıya doğru yazılmışdır. Şimal-qərb tərəfindən yazının aşağısında xaça bənzər damğa vardır.

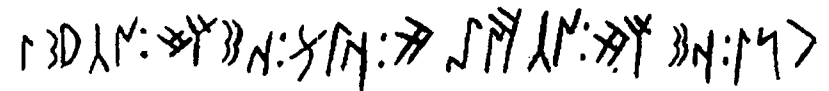
Abidə İ.A.Batmanov tərəfindən oxunmuşdur.

Şimal-qərb tərəfi**Mətn****Transkripsiya**

1. Üç oğlanımın ulğaturu umadım
2. Sizimə, buñuma, kuyda kunçuyuma bökmədim.
3. Ər atım Külüg Yikə. Kañım bodun bəgi Inal ögə
4. Yeti otuz yaşında elim üçün tokuz tatar.

Cənub-şərq tərəfi**Mətn****Transkripsiya**

5. El əri üçün üç aşığa t(əpdim)
6. Elim, kanım, tənri etigmə, yita bökmədim.

Şimal-şərq tərəfi**Mətn**

Transkripsiya

7. Urı kadaşım, üç künim, kız kadaşım, üç yançı

Cənub-qərb tərəfi

Mətn

Ур ы к а д а ш ы м , ү ч к ү н и м , к ы з к а д а ш ы м , ү ч я н ч ы

Transkripsiya

8. Kalan kadaşımka bökmədim, ay, ebig, elim, eçi, el, ab.
9. Ögümkə bökmədim.

Tərcümə

Şimal-qərb tərəfi

1. Üç oğlanımı böyütməyi bacarmadım.
2. Sizdən, kəderimdən, sarayda xanımdan doymadım.
3. İgid adım-Külüg Yikə. Atam xalq bəyi-Inal Ögə.
4. İyirmi yeddi yaşımda elim üçün doqquz tatar.....

Cənub-şərq tərəfi

5. El igidləri üçün üç nemət tapdım
6. Elimdən, xanımdan, müqəddəs əməllərimdən, əfsus, doymadım.

Şimal-şərq tərəfi

7. Nəsli artıran yoldaşım, üç ardıcılıım, qız yoldaşım, üç hərbi rəis...

Cənub-qərb tərəfi

8. Çoxlu yoldaşımdan doymadım. Ay, evi, elim, böyük qardaşım, el, ov.
9. Anamdan doymadım.

Qeydlər

1. İkinci sətirdə *bökmədim* sözündə ş işarəsi də görünür: *bökişmədim*. Lakin mən göytürk abidələrində *bökişmədim* sözünə rast gəlmədiyim üçün *bökmədim* «doymadım» kimi oxudum. İ.A.Batmanov *bökişmədim* kimi oxuyur.
2. Altıncı sətirdə *etigmə* «etdiyim» sözünü mən «əməl» kimi tərcümə etdim.
3. Səkkizinci sətirdə İ.A.Batmanov *kahn* kimi oxuyur. Göytürk abidələri dilinin orfoqrafiyasına görə onda *ı* işarəsi yazılmalı idi. Mətnə mən belə bir işarəni görmürəm. Buna görə də *kalan* oxudum.

ABAKAN ABİDƏSİ

Abidə qum daşındandır, hündürlüyü 2,5 m, eni 70 sm, qalınlığı 22 sm-dir. Daşın yan tilləri səylə hamarlanmışdır. Yazı aşağıdan yuxarı yazılmışdır. İşarələr geniş, lakin dərin olmayan sırımlarla çəkilmişdir. Qabaq tərəfində altı, sol tərəfində bir, sağ tərəfində iki, arxa tərəfində dörd sətir yazı vardır.

Abidə Abakan çayının sol sahilində Pokoyakov ulusunun 2 km aşağısında Tutatçikovların yurtunun yanında tapılmışdır. Tapılarkən abidə arxa tərəfi torpaqdan azacıq çıxmaqla üzvü üstə yığılmış vəziyyətdə olmuşdur, buna görə də, arxa tərəfindən başqa, qalan üç tərəfi yaxşı mühafizə olunmuşdur. Abidə tapılan yerdə gözlə seçilə bilən qəbirlər müşahidə edilməmişdir.

Abidə hələ 1913-cü ildə Minusin muzeyinə gətirilmiş və 44 nömrə altında qeyd edilmişdir.

Abidəni ilk dəfə S.V.Kiselev oxumuş, tərcümə və nəşr etmişdir. Sonra S.Y.Malov öz tərcüməsi ilə onu nəşr etmişdir.

Qabaq tərəf

Mətn

𐀁𐀃𐀅𐀇𐀉𐀋𐀍𐀏𐀑𐀓𐀕𐀗𐀙𐀛𐀝𐀟𐀡𐀣𐀥 (1)
 ... 𐀇 : 𐀈𐀉𐀊𐀋𐀌𐀍𐀎𐀏𐀐𐀑𐀒 : 𐀓𐀔𐀕𐀖𐀗𐀘𐀙𐀚𐀛𐀜𐀝𐀞𐀟𐀠𐀡𐀢 (2)
 𐀣𐀥𐀦𐀧𐀨𐀩𐀪𐀫𐀬𐀭𐀮𐀯𐀰𐀱 (3)
 𐀲𐀳𐀴𐀵𐀶𐀷𐀸𐀹𐀺𐀻𐀼𐀽𐀾𐀿𐀰𐀱 (4)
 𐀿𐁀𐁁𐁂𐁃𐁄𐁅𐁆𐁇𐁈𐁉𐁊𐁋𐁌𐁍 (5)
 : 𐁎𐁏𐁐𐁑𐁒𐁓𐁔𐁕𐁖𐁗𐁘𐁙𐁚𐁛 (6)

Transkripsiya

1. ... Alçıqız bar üçün tikə berdimiz. Kişdə ay ig tikirbiz.
2. Ərdəmi bar üçün Kanıta Aza tutuk toka tögmiş bəgim siz ər... ayılka.
3. Tokuz əlig yaşda tokuz altmış ər ölürmüş.... Ər başı sajun ölürp bilgəm, yıta.
4. İç yer ilki artzun açıl ap(?) tutuk yok yok (?) kadaş ilki sizim (ə?) atağ (?) öküz, at yok, yıta.
5. Toğdı, turzun, artzun. Kuşladaçı bilgə tutuk yok artzun alp Kögşin oluru kaltı.
6. Orızka, anızka, bökmədim öldim alp (?) kuşça çablı tüşürmiş ertinjiz. Buñka taşm, beñkün tikər bən, yıta.

Tərcümə

1. Bəxtiniz olduğu üçün tıkdik. Kəmərdə ay iy tikirik.
2. Cəsurluğu olduğu üçün bəyim Kanıda Aza tutuka hücum etmiş. Siz döyüşçülər...
3. Qırx doqquz yaşında əlli doqquz döyüşçü öldürmüş. Qoşun başçısı sanun öldürüb müdrikim, əfsus.
4. Daxili yer ilk artsın. Şöhrətli alp tutuk yoxdur, yoxdur. Yoldaş ilk sizə atağ öküz, at yoxdur, əfsus.
5. Doğdu, dursun, artsm. Kuş ovlayan müdrik tutuk yox artsm (artmasın). Alp Kögşin oturdu.
6. Səadətdən, tarlalarım (?) doymadım, öldüm. Kuş kimi şahin düşürmüş idiniz. Kədər daşını əbədi abidə tikərəm, əfsus.

Qeydlər

1. Abidənin transkripsiyası (oxusu) bizdə də, təxminən, S.Y.Malovda olduğu kimidir, lakin tərcümələr bir-birindən fərqlənir.

2. S.Y.Malovun birinci sətirdə *alçıqız* kimi oxuduğu sözü mən *alçınız* kimi oxuyuram. Azərbaycan dilindəki *bəxti alçı durmaq* ifadəsi ilə müqayisə et.

3. S.Y.Malov ikinci sətirdəki *kanıta* sözünü *kan* «xan» sözündən törəmə hesab edir. Mən bu sözü Kanı yer adının yerlik

halda işlənən şəkli kimi qəbul edirəm. İlkci sətrin tərcüməsi də bizdə kəskin şəkildə fərqlənir.

4. Dördüncü sətirdə S.Y.Malov haradansa *ceyran* sözünü gətirir və tərcüməyə salır; mən mətndə *keyik* «ceyran» sözünü tapmadım. Ümumiyyətlə, bu sətrin S.Y.Malov tərəfindən edilən tərcüməsi həddindən artıq sərbəstdir. Düzdür, ikinci sətrin tərcüməsi də qənaətləndirici deyil, lakin hər halda mətndəki sözlərdən çıxış edilir; bu sözlərə necə yanaşmaq isə başqa məsələdir. Sözə yanaşma deyəndə mən nəyi nəzərdə tuturam. Bunun üçün altmıçı sətrin axırmıçı cümləsinə baxaq: *Buñka taşın beñkün tikər bən*. Qısa cümlədir. S.Y.Malov bunu belə tərcümə edir: В печали я вечный памятник ставлю «Kədər içində mən əbədi abidə qoyuram». Mən həmin cümləni belə tərcümə edirəm: «Kədər daşımı əbədi abidə tikirəm». Əminəm ki, həm düzgün tərcümədir, fikir eynilə verilir, həm də poetik (əlbəttə, abidənin özündən gələn poetik) səslənir. S.Y.Malovun tərcüməsi səhv deyil, amma düz də deyil. Yanaşma deyəndə mən bunu nəzərdə tuturam. Və mən hər yerdə belə hərəkət etməyə çahşmışam.

3. *Oriz* sözünün «səadət», *aniz* sözünün «tarla» olmasından sübhələnirəm.

Sağ tərəf

Mətn

⊗⊗ID⊗⊗K: ^⊗JΓ⊗^D: Γ⊗↑ΓEDΓ⊗J: H⊗...: ⊗⊗1EY⊗^YMH (7)
 ⊗Λ⊗ΓX⊗BM
 ⊗⊗: JX⊗⊗: ΓΓ^Γ↓⊗⊗⊗⊗ΓXYM⊗ΓX⊗B⊗: JhHΓY: EY⊗JX↑ (8)
 YΓΛJ⊗ΓD: ⊗Γ: H⊗H

Transkripsiya

7. Töliş bilgə atım ... bən altı yegirmi yaşıma alınmış, kunçuy, siz, bökmədim əgəçim.
8. Ərdəmlig elintə bökmədim öldim. Tutuk işinə ə(?) mdə(?) yt, tzkn, siz, yıta, çığ.

Tərcümə

9. Töliş müdrük – adım ... mən on altı yaşında alınmışam. Xamm, siz(dən) doymdım, bibim.
10. Cəsurluq elindən doymadım, öldüm. Tutukun işinə ... siz, əfsus.

Sol tərəf

Mətn

: HΛKJY>ΓH: ΓH⊗: ⊗H↑⊗: J⊗ΓH: M⊗Y⊗HΛYJ⊗⊗Γ⊗⊗X↑↑ (9)
 ⊗⊗H↑⊗: J⊗ΓH

Transkripsiya

9. Ər ərdəm atım bar üçün beñkü tikə bertim. Yeti urı oğul üçün tikə bertimiz.

Tərcümə

9. İgid cəsür adım olduğu üçün əbədi abidə tikdim. Yeddi nəslə davam etdirməli oğul üçün tikdik.

Arxa tərəf

Mətn

JHΓΓ: ⊗... (10)
 ⊗H⊗D⊗Y⊗H (11)
 Y⊗... ↑... (12)
 (?J⊗D =) Γ⊗Γ: IΛM... (13)

Transkripsiya

10. m sinə (yaxud sizə)
11. r el bay mır siz
12. r ... taş
13. üçs ıtı

Tərcümə

10.
11. ... el varlı... siz...
12. daş
13. üçün ... əfsus.

BİRİNCİ TUVA ABİDƏSİ

Abidə hündürlüyü 3,7 m, eni aşağıda 70 sm, yuxarıda 45 sm, qalınlığı 23 sm olan qum daşmdan ibarətdir. Enli üzlerinden birində (qabaq tərəf) göytürk əlifbası ilə üç sətir yazı vardır. Yazının altında ucları aşağı olan qövs şəkli vardır. Qövsün üstünə yuxarıdan xaç işarəsi birləşdirilmişdir. Belə damğalar Yenisey abidələri üçün səciyyəvidir. Sağ dar tərəfində göytürk əlifbası ilə bir sətir yazı vardır. Abidə Minusin muzeyində 22 nömrəli inventar kimi saxlanır. Güman edildiyinə görə, onu Tuvadan buraya 1915-ci ildə A.V.Adrianov gətirmişdir.

Abidə ilk dəfə S.V.Kiselev tərəfindən oxunmuş, tərcümə və nəşr edilmişdir. Sonra S.Y.Malov onun təkmilləşdirilmiş oxusunu və tərcüməsini vermişdir.

Qabaq tərəf Mətn

⋆^JH⋆:J⋆S⋆:J⋆)⋆J:Γ^J:J⋆^⋆⋆S⋆N⋆:X⋆ΓS⋆ (1)

J⋆⋆^Δ:ΛΓ⋆H⋆H⋆:XENJΓ:ΔΓH⋆H⋆:⋆^T (2)

ΓH⋆J:⋆^TYNCT⋆)⋆)J⋆)⋆D:⋆H⋆^:EYQ:ΓQ:⋆OYT (3)

Transkripsiya

1. Sizimə, yüz kadaşım, altı bodunıma, sizimə adırıltım.
2. Ər atım Akbaş Atık, Inal ögə bən, yetmiş yaşım.
3. Ər ərdəm iki əlig tokum yağıda otuz ərig ölürtim esni.

Tərcümə

1. Sizdən, yüz yoldaşımdan, altı xalqımdan, sizdən ayrıldım.
2. İgid adımla Akbaş (ağbaş) Atık (atılmış), Inal ögəyəm, yetmiş yaşım.
3. İgid cəsurluq qırx iki toxum yağıdan otuz döyüşçünü öldürdüm ...

Qeydlər

1. Adətən, sayla *bodun* sözü arasında numertativ söz işlənir. Bu abidənin birinci sətirində belə söz yoxdur: *altı bodun*. Sağ tərəfdəki dördüncü sətirdə birinci sətirdə buraxılmış *bağ* sözü artıq bərpa edilir: *altı bağ bodun*.
2. İkinci sətirdə S.Y.Malovun dörd söz kimi oxuduğu və təəccübləndiyi (xüsusi addakı sözlərin çoxluğuna görə) *Ak-baş-at-ık* əvəzinə mən *Akbaş Atık* oxuyuram. Həm sadə, həm də təbiidir. *Akbaş* sözü ilə məsələ aydındır. *Atık* sözünə gəlinə, göytürk abidələrinin dilində fel kökü üstə *gəl-ık-ık-uk*, *-ük* şəkilçisi düsturu ilə düzələn kifayət qədər söz vardır. *Tapdıq* (Azərbaycan dilində) adı varsa, *Atık* adının olması təəccüb doğurmur.
3. Üçüncü sətirdə *tokum* sözünü mən *toxum* kimi tərcümə etməyi lazım bildim.

Sağ tərəf Mətn

ΓKΥKΓOΔ:H^A⊙YH⋆H⋆:HΛH⋆EYΛM⋆:⋆)⋆J⋆J:Γ^J (4)

Transkripsiya

4. Altı bağ bodunum küçlugin (ü)çün arka elim taşım bunta tikdi.

Tərcümə

4. Altı qəbiləli xalqım güclü olduğu üçün ... elimin daşımı burada qoydu.

Qeyd

Arkak sözü mənə aydın deyil: *akrak* olsa idi, aydın olardı: ağ təhər.

İKİNCİ TUVA ABİDƏSİ

Yazı yonulmamış qeyri-düzgün formalı massiv daşa həkk edilmişdir. İndiki vəziyyətdə iki bərabər olmayan hissəyə parçalanmışdır. Daşın ümumi hündürlüyü 2 m 15 sm, eni yuxarıda 90 sm, aşağıda 25 sm, qahnlığı 20 sm-dir. Yastı tərəflərdən birində göytürk əlifbası ilə beş sətir yazı yazılmışdır. Yazının çox hissəsi daşın böyük parçasındadır. Daş Minusin muzeyində 42 və 42-a nömrələri ilə saxlanır.

Abidə ilk dəfə S.V.Kiselev tərəfindən oxunmuş, tərcümə və nəşr edilmişdir. Sonra onu S.Y.Malov da tərcümə və nəşr etmişdir.

Birinci parça
Mətn

𐰃𐰄𐰅 (1)
 ↓ 𐰆𐰇𐰈𐰉𐰊𐰋 (2)
 𐰌𐰍𐰎𐰏𐰐 (3)
 𐰑𐰒𐰓𐰔𐰕 (4)
 𐰖𐰗𐰘𐰙 (5)

Transkripsiya

1. Təpəri
2. Kök Amaş Tutuk
3. dörd kadaş
4. Buğa-ər atı
5. Ətrük bən.

Tərcümə

1. Tanrı
2. Göy Amaş Tutuk
3. dörd yoldaş

4. Buğa-ər adı
5. Ətrükəm

İkinci parça
Mətn

𐰁𐰂𐰃𐰄 (6)
 *... (𐰅)𐰆𐰇𐰈𐰉𐰊 (7)
 (𐰋)𐰌𐰍𐰎𐰏 (8)
 𐰐𐰑 (9)
 𐰒 (10)

Transkripsiya

6. m, sizimə
7. m, üçün s r d(m) d
8. sizə adırıl(dım)
9. ködik
10. kı

Tərcümə

6. sizdən
7. üçün....
8. sizdən ayrıldım
9. iş (?)
10.

ÜÇÜNCÜ TUVA ABİDƏSİ

Abidə dördkünc massiv qırmızı qum daşından ibarətdir. O, uzununa iki hissəyə bölünmüşdür. Abidənin hündürlüyü 1m 65 sm-dir. Enli tərəflərdən birində aydın işarələrlə dörd üfqi sətirdə göytürk əlifbası ilə yazı həkk edilmişdir. Yazının aşağısında quşun pəncəsi şəklində damğa çəkilmişdir. Parçalanma xətti daşı iki elə hissəyə bölmüşdür ki, birinci hissədə iki sətir və şəkil, ikinci hissədə digər iki sətir və birinci hissədəki ikinci sətirin sonu qalmışdır. Abidə Minusin muzeyində 36 və 36-a nömrələri ilə saxlanır.

Bu abidəni ilk dəfə S.V.Kiseley oxumuş, tərcümə və nəşr etmişdir. Sonra onu S.Y.Malov tərcümə və nəşr etmişdir.

Mətn

*...^J: #)JY>: JYI: J#^#H: J#SI: HX: ET... (1)
 (?#*JY# =): 1#*#*#*#>: ST^: J#xTT: J#SI: J#)H#YX (2)
 J#I #T9
 : J#I J#^XJ#I: J#YXJ#I: 9 (3)
 (?#JYJY = #HJYJYTT^J: J#I J#Y#^ (4)

Transkripsiya

1. ... rüg bən, sizimə, kadaşıma, sizə, oğlanım mi... d
2. Elim kanıma, sizimə, ər ərđemi tokuz oğdamdımı (adırdım), yerim sizə
3. Yəniç eşimə, sizə, eşimə, sizə.
4. Tamğa ana altı ər blbrm (balbalım?)

Tərcümə

1. ... mən sizdən, yoldaşımdan, sizdən, oğlanım....
2. Elim xanımdan, sizdən, igid cəsurluğumu doqquz ox yaramdan ayırdım, yerim sizdən.

3. Dostlarımdan, sizdən, dostlarımdan, sizdən
4. Damğa, ana, altı döyüşü....

Qeydlər

1. Abidə pis mühafizə olunduğu üçün oxusu və tərcüməsi çətinidir.
2. S.Y.Malov ikinci sətirdəki *oğdamdımı* sözünü «*моих мест раненый от стрел*» kimi tərcümə edir.
3. *Yəniç* sözünün mənasını anlama bilmədim.

BİRİNCİ ELEGEST ABİDƏSİ

Abidə Elegest kəndindən 2 km şərqdə Elegest çayının sağ sahilində hündür təpənin üstündədir. Daşın hündürlüyü 135 santimetrdir. Dördküncü daşın üç tərəfində göytürk əlifbası ilə yazılmış yazı vardır. Abidə Kızıl şəhərindəki muzeydə saxlanılır.

Abidəni ilk dəfə S.Y.Malov nəşr etmişdir. O, birinci sətiri oxumuş və tərcüməsini vermişdir, qalan ik sətiri oxumamışdır.

Abidəni İ.A.Batmanov da oxumuş, tərcümə və nəşr etmişdir.

Mən əvvəlcə göytürk əlifbası ilə yazılmış mətni, sonra S.Y.Malovun oxuduğu sətiri və tərcüməsini, daha sonra İ.A.Batmanovun oxusu və tərcüməsini, axırda öz oxumu və tərcüməmi verirəm.

Mətn

S.Y.Malov

)H)LH*)>OYJYHTN*)

)>OYJYK(YH:LL

JX*)*)XTTN*)TKGE*)

Transkripsiya

1. Körtlə sajun ben, elim kanım

Tərcümə

1. Я главнокомандующий кортла (?) мое государство, мой хан.

Transkripsiya

1. Kürtle sajun ben. Eçim alınmış
2. Eçi əçen gr Şuqra sajun
3. Beq, ük! Erkin, er, aqı, edimin u de...

Tərcümə

1. Я Куртле-полководец. Мой старший брат был взят (в плен)
2. Старший брат, расстанься с героем Шугра – полководцем.
3. Бег, богатеи! Свободу, богатыр, богатство, мое добро увеличивай.

Ə.Ə.Rəcəbli

Transkripsiya

1. Körtlə sajun bən, elim, kanım.
2. Çaç (a) Anar Şoğra sajun
3. Bəgi erkən er ər dəməimdə.

Tərcümə

1. Körtlə sanunam, elim, xanım.
2. Çaç (a) Anar Şoğra sanun
3. Bəyi erkən igid cəsurluğumda.

53
İKİNCİ ELEGEST ABİDƏSİ

Bu abidə birinci abidədən 5 m cənubda yerləşir. Bu yerlərdə «maral daşı» (yaşıla çalan daşdır) adlanan qum daşdır. Daşın hündürlüyü 2,76 m, eni 65-67 sm-dir. Abidənin ön tərəfində göytürk əlifbası ilə iki sətir, arxa tərəfində isə bir sətir yazılmışdır.

Abidə ilk dəfə S.Y.Malov tərəfindən oxunmuş, tərcümə və nəşr edilmişdir.

Ön tərəf

Mətn

^*YNH4 >)HJDY: * ^ J > S; JXYYHB7

HYN* * XYY*H* * * * * : J ^ H ^ * : JX*Y

Transkripsiya

1. Kök teyridə boltum, ər alkınur törəmiş.
2. Elimdə biş kata təgzintim, ər ərdənim üçün

Tərcümə

1. Mavi göylərdə oldum. İgid ölümlü törəmiş.
2. Elimdə beş dəfə səyahət etdim. İgid cəsurluğum üçün

Arxa tərəf

Mətn

(*)X*BXJ*)H*Y*H* * * * * : J ^ H ^ * : JX*Y

Transkripsiya

Bəg tarkan bilgə tirig (?) bən. Siz, elim, kanıma bökmədim.

Tərcümə

Bəy Tarkan Müdrik Diriyəm. Sizdən, elimdən, xanımdan doymadım.

Qeyd

Alkınur sözünün kökü *al* felidir, *kın* şəkilçisi ilə *alkın* sözü yaranır. *Alkın* sözünə böyük Orxon abidələrində *alkın-arıl* cüt sözündə rast gəlinir (*altıntığ-arılığ*). Bu abidədə tək, həm də indiki zaman feli sifəti kimi işlənir. Mənim fikrimcə, indiki məqamda, o, «allah üçün alınmalı olan» mənasını ifadə edir. Buna görə də onu *ölümlü* kimi tərcümə etdim.

SARQAL-AKSI ABİDƏSİ

Abidə hündürlüyü 150 sm, eni 15 sm olan boz daşdır. Yazı aşağıdan yuxarı yazılmışdır. Abidə Kızıl şəhərindəki muzeydə saxlanılır.

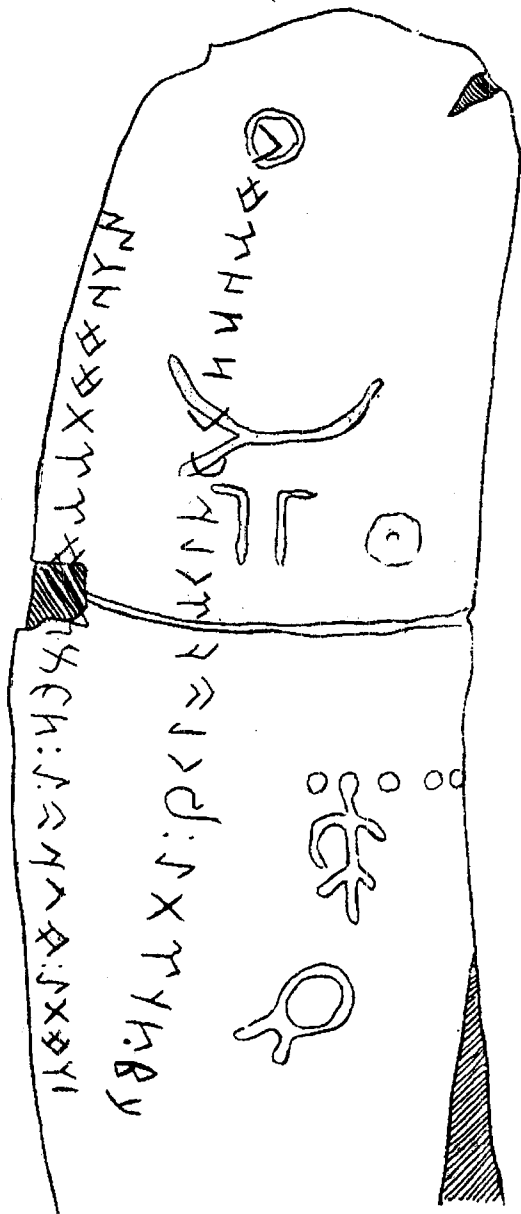
Abidəni İ.A.Batmanov oxumuşdur.

Mətn

𐎠𐎹𐎧𐎡𐎺𐎠 𐎠𐎺𐎡𐎺𐎡𐎺𐎠

𐎠𐎺𐎡𐎺𐎡𐎺𐎠 𐎠𐎺𐎡𐎺𐎡𐎺𐎠 𐎠𐎺𐎡𐎺𐎡𐎺𐎠

𐎠𐎺𐎡𐎺𐎡𐎺𐎠 𐎠𐎺𐎡𐎺𐎡𐎺𐎠

İkinci Egegest abidəsi

Transkripsiya

1. Siz ökünç eb bökmədim.
2. Tokuz yaşda toğlıq kanka tapdım, ərdəm
3. Bilmədim buñım on ermiş

Tərcümə

1. Sizdən, kədər evimdən doymadım.
2. Doqquz yaşda Toğlıq xana xidmət etdim. Cəsurluq.
3. bilmədim. Kədərım on imiş.

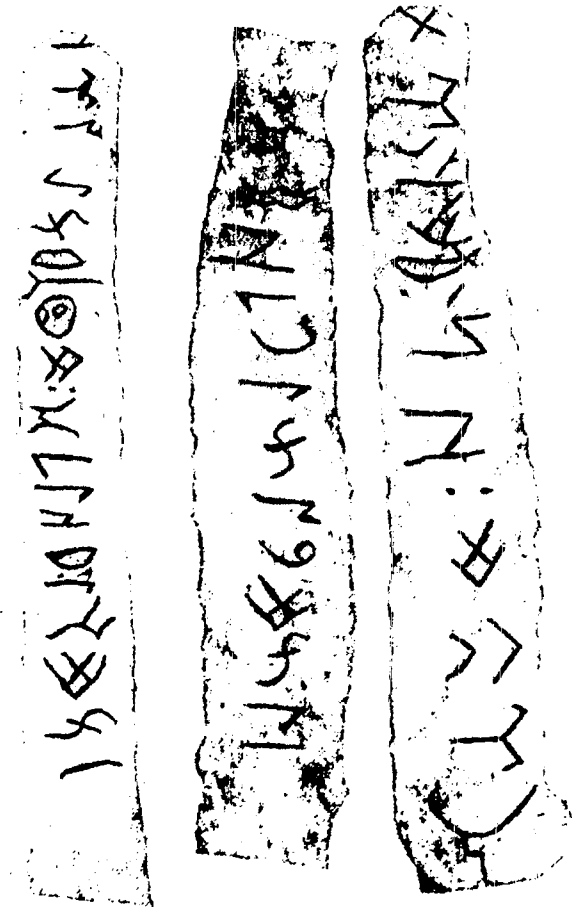
Qeyd

1. İ.A.Batmanov ikinci sətirdə *toğlık* oxuyur. Mən mətndə *toğlığ* görürəm.
2. Üçüncü sətiri İ.A.Batmanov belə tərcümə edir: Я не знал совей печали. Десять было... Belə tərcümə türk dili sintaksisinə ziddir: türk dilində xəbər birinci, cümlənin digər üzvləri sonra gələ bilməz.

BİRİNCİ QARA-BULUN ABİDƏSİ

Abidə Yenisey çayının sağ sahilində Eylik-Xem qəsəbəsinin şimal-şərqində tapılmışdır. Qonur qum daşından ibarətdir. Daşın hündürlüyü 115 sm, tərəflərinin eni 21 sm, 14 sm və 16 sm-dir. Üç tərəfi göytürk əlifbası ilə yavzılmış yazı ilə örtülüdür.

Abidə İ.A.Batmanov tərəfindən oxunmuşdur.

Mətn

Transkripsiya

1. Sizimkə yakılığ bin, eçi yaza ür...
2. Sizim... yüz ınal kadaşım...
3. Ər atım Kara Yaş.... erdi.

Tərcümə

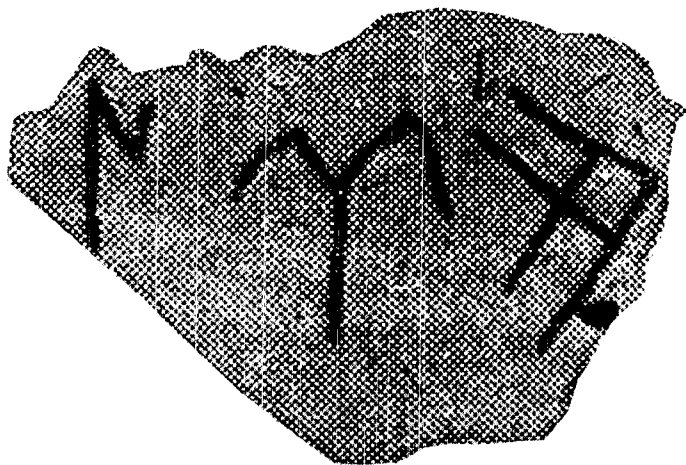
1. Siz ... minböyük qardaş...
2. Sizim, yüz ınal yoldaşım....
3. İgid adım Qara Yaş (gənc) ... idi....

Qeyd

Qara-bulun abidəsinin yanında ölçüləri 16x10 sm olan daş parçası tapılmışdır. Daşın rəngi qəhvəyi olduğu üçün Qara-bulun abidəsinin bir hissəsi ola bilməz.

Abidəni ilk dəfə İ.A.Batmanov oxumuş və nəşr etmişdir.

Mətn

Transkripsiya

M r ü

Qeyd

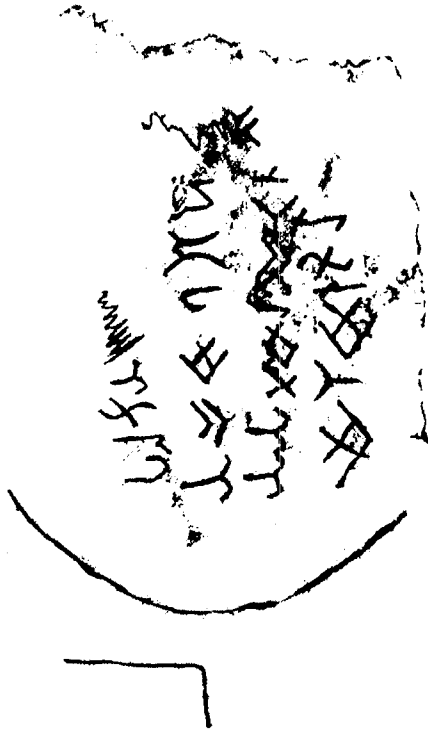
Mən göytürk əlifbası ilə yazılmış mətnin birinci sətirində tək cə ç işarəsini görürəm. Bunu göytürk abidələri orfoqrafiya qanununa görə yalnız aç kimi oxumaq olar.

İKİNCİ QARA-BULUN ABİDƏSİ

Yaşıla çalan slans daşın yalnız aşağı hissəsi mühafizə edilmişdir. Birinci abidədən 25-30 m şərqdə yerləşir. Daşın hündürlüyü 80 sm, eni 50 sm-dir. Yalnız bir tərəfində yazı vardır. Yazının aşağısında ağzı yazıya doğru çevrilmiş qövs şəkli, qövsün altında düzbucaqlı bucaq şəkli (bucağın bir tərəfi qövsə təxminən paralel, digər tərəfi ondan düzgün aşağı istiqamətdədir) aydın görünür.

Abidəni İ.A.Batmanov oxumuşdur.

Mətn

Transkripsiya

1. Eb eçim, sizə...
2. Ər ərđəmi ton....
3. Ər atım Bağır....
4. Yüz ər...

Tərcümə

1. Ev böyük qardaşım, sizə...
2. İgid cəsurluğu don...
3. İgid adım-Bağır....
4. Yüz döyüşçü....

İYME ABİDƏSİ

Abidə Dzun-Xemçik rayonunun İyme qəsəbəsinin cənub-qərbində qəsəbədən 10 km aralıda İ.A.Batmanov və A.Kunaa tərəfindən tapılmışdır. Daşın hündürlüyü 175 sm, eni 34 sm, qalınlığı 14 sm-dir. Daş qonur rəngdədir. Yuxarı hissəsi sındırılmış və itirilmişdir. Yazı pis mühafizə edilmişdir.

Abidə İ.A.Batmanov tərəfindən oxunmuşdur.

D.D.Vasilyev abidədə 7 sətir yazı olduğunu göstərir, lakin İ.A.Batmanovun nəşrində 5 sətir yazı görünür.

Mətn

Transkripsiya

Yan tərəfi

1. gş. Beniñ bitigim eki bağılğa bəgimə, ıyu (k)....
2. Teğri elimkə ər ərđemim üçün uyğur kanda berü kəl....

Ön tərəf

3. bök(mədim)....
4. s kapı
5.t el əri öz etip ərım... elimdə sü türk... m k el...

Tərcümə

Yan tərəf

1. Mənim yazım iki tayfalı bəyimə, heyliat....
2. Müqəddəs elimə igid cəsurluğum üçün uyğur xanına verildim.

Ön tərəf

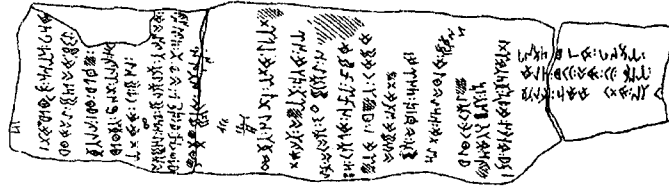
3. doymadım.....
4. qapı.....
5. el döyüşçüsü öz edib döyüşçüm...elimdə qoşun türk ... el....

EL BAJI ABİDƏSİ

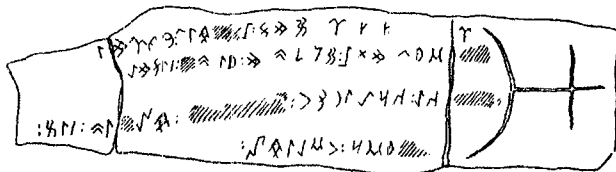
Qırmızı-qəhvəyi qum daşı ölçüləri 98x40x10 sm, 84x40x10sm və 31x38x7sm olan üç fraqmentdən ibarətdir. Daşın səthi cilalanmışdır. Abidə 1902-ci ildə Barik çayının Yluq-Xem çayına töküldüyü yerdə Barik çayının sol sahilində Xayırakan dağından 3 km yuxarıda Kon tərəfindən tapılmışdır. Əvvəlcə 4 fraqment tapılmışdır; Kon 1903-cü ildə onlardan ikisini Minusin muzeyinə gətirmişdir.

Abidənin bütün dörd üzündə 29 sətir yazı vardır: enli üzdə 20 sətir üfüqi yazı, yenə həmin üzdə 3 sətir şaquli yazı. Üfüqi yazıda XIV və XV sətirlər kiçik işarələrlə yazılmışdır. Türk mətninin içində 2 Çin heroqlifi yazılmışdır. Şaquli sətirlərin altında damğa işarəsi çəkilmişdir.

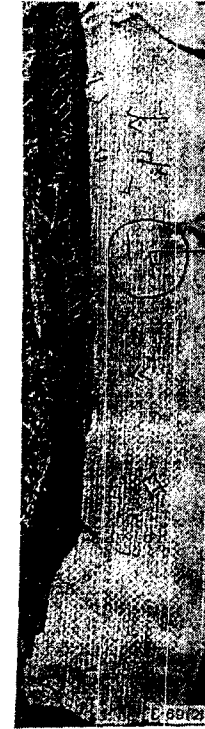
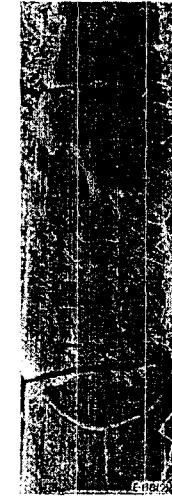
Mətn

Hand-drawn transcription of the vertical inscriptions from the fragment above, showing Chinese characters arranged in a single column.

Hand-drawn transcription of the horizontal inscriptions from the fragment above, showing Chinese characters arranged in a single line.

KEZEK-XÜRES ABİDƏSİ

Abidə ilk dəfə L.R.Kızlasov, sonra İ.A.Batmanov tərəfindən nəşr edilmişdir. Abidədə yalnız dörd işarəni oxumaq mümkündür. Lakin müəyyənləşdirmək olur ki, abidədə iki sətir olmuşdur.

Mətn**Transkripsiya**

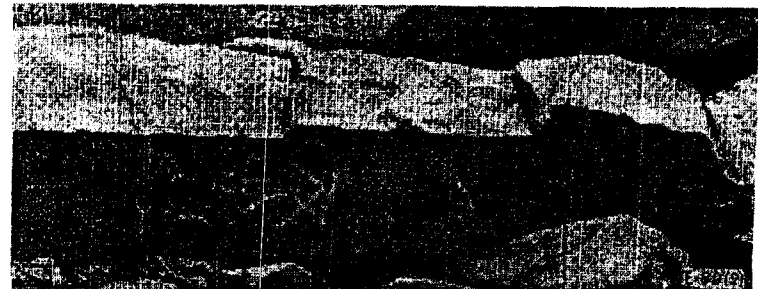
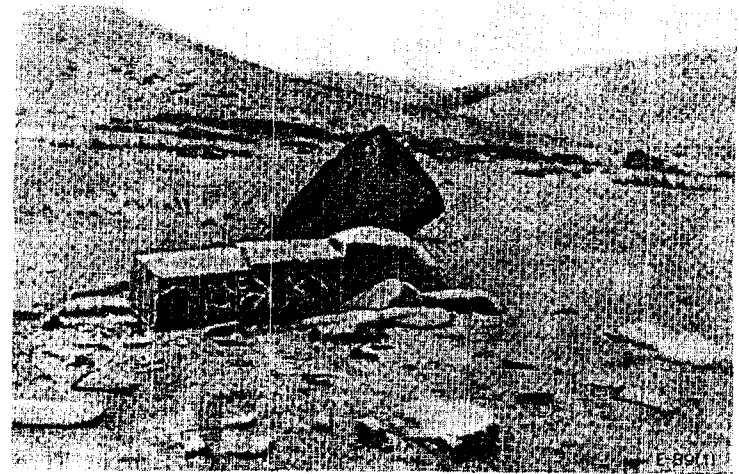
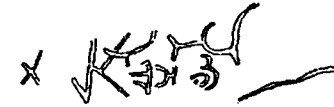
Ər atı k.....

Tərcümə

İgid adı K.....

BİRİNCİ OVUR ABİDƏSİ

Abidə 1955-ci ildə A.D.Qraç tərəfindən Tuva respublikasının Ovrur rayonunun Saqla qəsəbəsinin 10 km şimal-şərqində tapılmışdır. 1961-ci ildə İ.A.Batmanov tərəfindən nəşr edilmişdir. Abidədə göy türk əlifbası ilə yazı yoxdur: bəzi işarələr hərfe oxşayır.

İKİNCİ OVUR ABİDƏSİ

1956-cı ildə Kızıl-ool tərəfindən Tuva respublikası Ovur rayonunun Kızıl-Tey qəsəbəsi ətrafında tapılan bu abidə ölçüləri 150x18x20 sm olan boz slans dirəkdən ibarətdir. Dirəyin təpəsi dairə şəklindədir.

Yükün Tiriq

İKİNCİ OTTUK TAŞ ABİDƏSİ

Abidənin ölçüləri 85x18x21sm-dir, kvadrat şəklindədir, daşın səthi kobud yonulmuşdur. Abidəni 1915-ci ildə Adrianov tapmış və Yenisey çayında salla Minusin muzeyinə gətirmişdir.

Bir sətirlik yazı geniş şırımla yazılmışdır. Minusin muzeyində saxlanır. İlk dəfə İ.A.Batmanov tərəfində «Yükün Tiriq abidəsi» adı ilə nəşr edilmişdir.

Mətn

D.D.Vasilyevin nəşrində isə mətn belə göstərilir:

Yükün Tiriq

Transkripsiya

Yükün Tiriq

Tərcümə

Yükün Tiriq (xüsusi isimdir).

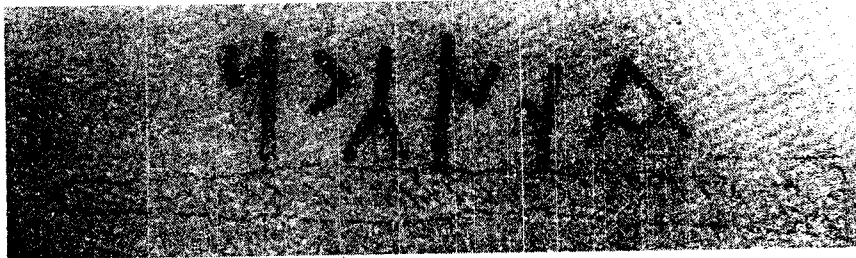

BORBAK ARIĞ ABİDƏSİ

Abidə Y.L.Arançın tərəfindən 1951-ci ildə tapılmış və həmin ildə də nəşr edilmişdir.

Abidə

Mətn

Transkripsiya

Beñü çor

Tərcümə

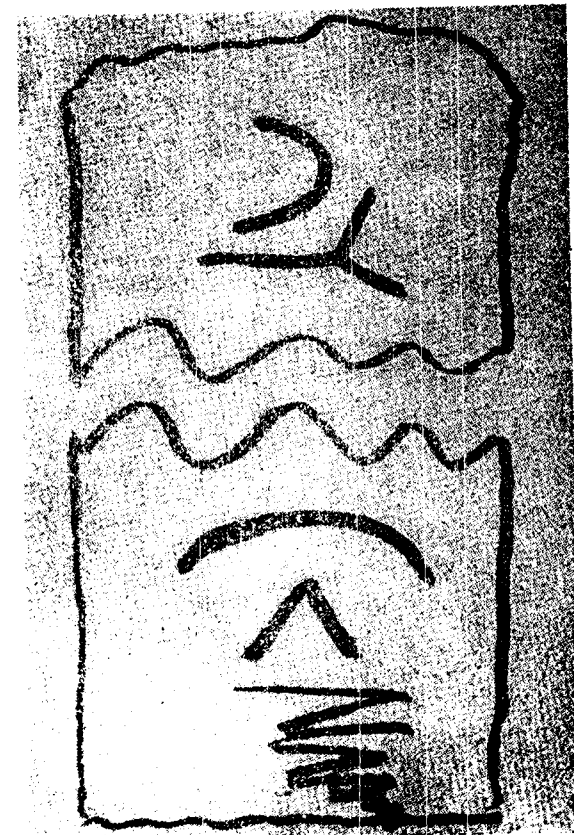
Benü çor (hərfi tərcümə:
əbədi marşal)

SAMAQALTAY ABİDƏSİ

Abidə 1963-cü ildə Samaqaltay qəsəbəsinin 4 km cənub-qərbində İ.A.Batmanov tərəfindən tapılmış və ilk dəfə onun tərəfindən nəşr edilmişdir.

Abidənin şəkli

Mətn

Ş1 nu

Transkripsiya

65

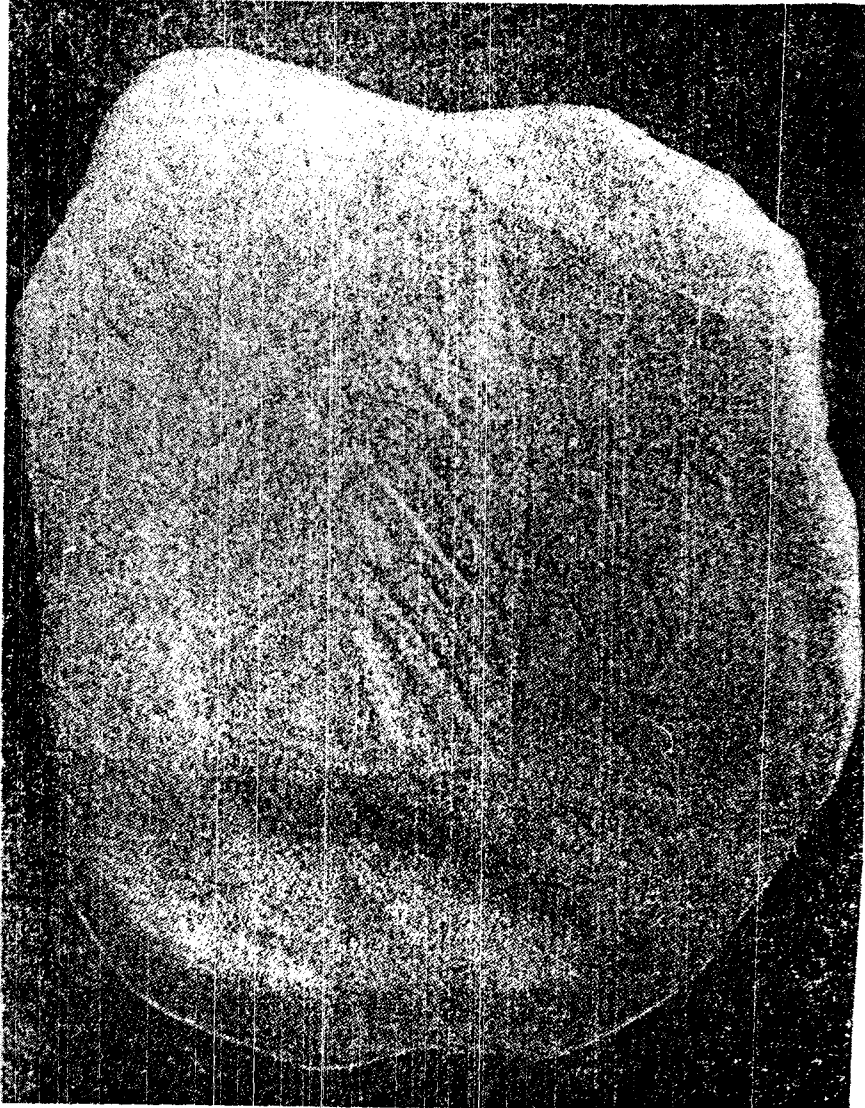
ORTAA TEY ABİDƏSİ

Abidə 1963-cü ildə Samaqaltay qəsəbəsinin 3 km şimal-şərqində Orta Tey dağında İ.A.Batmanov tərəfindən tapılmışdır. Abidədə şəkillər arasında göytürk əlifbası ilə yazılmış işarələr seçmək olur. Abidəni ilk dəfə İ.A.Batmanov nəşr etmişdir.

Abidənin şəkli

Mətn

BİRİNCİ TEPSEY ABİDƏSİ

1904 və 1907-ci illərdə A.V.Andrianov Tuba çayının Yenisey çayına töküldüyü yerdə Tepsey dağında skif və türk dövrünə aid şəkillər və göytürk əlifbası ilə yazı kəşf edir. O yazır: «Tuba çayının sağ sahilində Tepsey dağının qayalarında, fasilələrlə, bir neçə kilometr məsafədə yazılar uzanır; onun bir hissəsi, yalnız cüzi bir hissəsi Titovun materialları əsasında Spasski tərəfindən təsvir edilmişdir. O, 251 qazılmış fiqurdan, 186 qazılmış və çətilmiş işarədən və 353 rünabənzər hərfdən ibarətdir... Runabənzər yazı müxtəlif yerlərdə 13 sətir tapılmışdır. Hərflər olduqca nazik səthi ştrixlə edilmişdir, güclə seçilir».

1904-cü ildə A.V.Andrianov Tepsey dağı yaxınlığında run yazılı ikiyə parçalanmış bir lövhə tapır. O həmin lövhəni və Tepsey dağındakı qayalarda olan yazılardan birini qoparıb Krasnoyar muzeyinə göndərir; hər iki abidənin sonrakı taleyi məlum deyildir. 1907-ci ildə A.V.Andrianov Tepsey dağının öyrənilməsi haqqında yazır: «Az qala əlçatmaz yüksəklikdə, Tepsey dağının sərt yama-cında Tuba çayının mənsəbindən yarım verst aşağı, Tepsey dağının, demək olar ki, lap təpəsində, Yenisey çayından ən azı yüz sajen yüksəklikdə kifayət qədər böyük olan bir mağara – qeyri-düzgün formalı oyuq vardır. Onun divarlarından birində 166 runabənzər işarədən ibarət olan 4 sətir yazı oyulmuşdur, daha doğrusu çətilmişdir. Üç sətir üfüqi vəziyyətdə, hərfləri eyni boyda olmaqla paralel şəkildə, dördüncü sətir solda, ayrıca hərfləri iki dəfə böyük olmaqla çətilmişdir. Yuxarı sətirdə 62, orta sətirdə 49 aşağı sətirdə 47 hərf vardır, ayrıca duran dördüncü sətirdə isə 8 işarə vardır. Hərflər o qədər də dərin olmayan ştrixlərlə edilmişdir, bu, necə deyərlər, dövrü yazıdır».

A.V.Andrianov abidələrin bəzilərinin estampajını çıxarmış və şəklini (əllə) çəkmişdir, lakin onlar bizə qədər gəlib çatmamışdır. Onun gündəliyində Tepsey dağındakı on abidənin (13 sətir) şekli vardır, lakin bu yazıları oxumaq olmur.

İKİNCİ TEPSEY ABİDƏSİ

Bu abidə də Tuba çayı sahilində Tepsey dağındadır. Abidənin və eləcə də sonra təqdim edilən digər Tepsey abidələrinin kəşfi və nəşri tarixi haqqında artıq yuxarıda danışılmışdır.

Mətn

ƒ 1 7 9 1 7 11

Transkripsiya

Terşey kiçig.

Tərcümə

Kiçig Terşey

Qeydlər

1. Belə bir fikir mövcuddur ki, yazı dağın adını göstərir: Kiçig Tepsey dağı. Lakin qərribə burasıdır ki, burada söz sırası türk dillərinin qrammatik quruluşuna uyğun gəlmir; istər müasir, istərsə qədim türk dillərində əvvəlcə təyin, sonra təyinlənən işlənir. Burada isə əksinədir: əvvəlcə təyinlənən, sonra təyin işlənir. Adətən, göytürk Orxon-Yenisey yazısında sözün birinci hecasında ı, i, o, u, ö, ü saitlərini göstərən işarə (hərf) yazılır. Bu abidədə və dördüncü Tepsey abidəsində iki yerdə *k* və *ç* hərfləri arasında saiti (mütəxəssislərin *i* kimi oxuduğu səsin yerində) göstərən işarə yoxdur. Həmin mövqedə altıncı Tepsey abidəsində də *i* saitini göstərən işarə yazılmamışdır. Bu hal məndə şübhə oyadır. Bəlkə bu sözdə *i* əvəzinə *e* oxumaq daha yaxşıdır: Tepsey keçig – Tepsey keçidi. Qeyd edim ki, analoji sözə Tonyukuk abidəsinin 35-ci sətrində də təsadüf edilir. *Ertis ügüzüg keçigsizin keçdimiz* – İrtiş çayına keçidsiz (yəni, bərəsiz) keçdik. Belə olarsa, türk dilinin qrammatik quruluşu üçün xas olan söz sırası da pozulmur.

1966 – 1968-ci illərdə Tepsey dağındakı yazılar Y.A.Şer və S.Q.Klyaştorını tərəfindən tədqiq edilmişdir. S.Q.Klyaştorunun yazdığına görə, A.V.Andrianovun nəşr etdiyi abidələrdən ən böyüyü, Tepsey dağının zirvəsindəki abidədə tapılmışdır, görünür, uçuqun nəticəsində məhv olmuşdur. Yəni də o yazı ki, A.V.Andrianovun tapdığı on abidədən yeddisi qorunub mühafizə edilmişdir.

Tepsey dağı boz qumdaşından ibarətdir. Göytürk əlifbası ilə olan yazı dağın hamarlanmamış səthində yazılmışdır. Bəzi istisnalarla, hərflərin hündürlüyü 2-5 mm-dir (S.Q.Klyaştorunun yazdığına mən bir qədər şübhə edirəm, çünki hətta qələmlə kağız üzərində yazılmış hərfin ucalığı 2 mm-dən böyük olur). Yazını oxumaq çox çətindir; yalnız günəş şüaları çəpinə düşükdə onları oxumaq olur. İşarələrdən bəzisini indi oxumaq olmur, eroziya nəticəsində yazıların bir hissəsi pozulmuşdur.

Mətn

12DNFYXXA

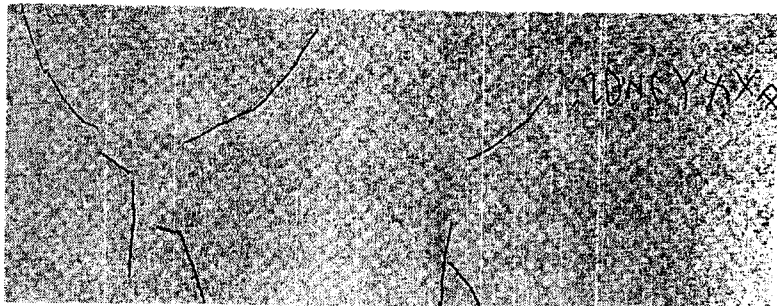
Transkripsiya

Bədizlik kaya

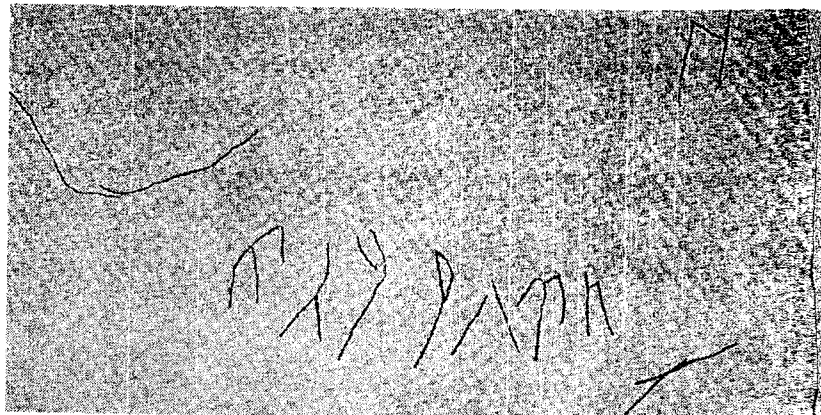
Tərcümə

Naxışlı qaya

Yazının aşağısında dairə və onun altında xaçabənzer işarədən ibarət olan damğa şəkli çəkilmişdir.

2. Abidənin yuxarıda sağ küncündə qalm *k* samitini bildirən işarə görünür, ancaq sətirin sonrakı işarələri dağılmışdır.

68

ÜÇÜNCÜ TEPSEY ABİDƏSİ

Abidə yalnız bir sözdən (4 işarədən) ibarətdir.

Mətn

ⲚⲗⲚⲗ

Transkripsiya

Çiğşi

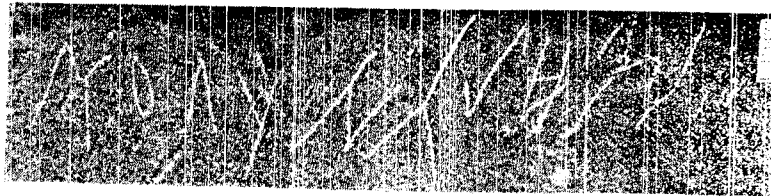
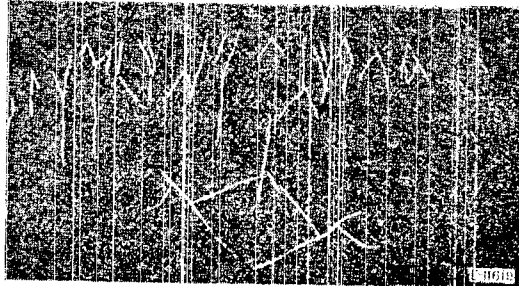
Tərcümə

Çiğşi

ALTINCI TEPSEY ABİDƏSİ

Bu abidənin də əvvəli və sonu yoxdur. Göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış mətnin altında dağ keçisi şəkli çəkilmişdir; mütəxəssislərin fikrincə, belə şəkillər bizim eradan əvvəl III minillikdən bizim eramın erkən orta əsrlərinə qədər çəkilirdi. Dağ keçisinin baş tərəfində damğa şəkli aydın görünür. Dağ keçisi və damğa şəkilləri müxtəlif dövrlərdə çəkilmişdir.

Mətn

Transkripsiya

Tebşey keçigsiz (sonra ş, ç, r, l, ə hərfləri gəlir) teşrimə, öçükə, yerim(ə bökmədim).

Tərcümə

Tebşey keçidsiz ... tanrımdan (göylərdən), damımdan (evimdən), yerimdən (torpağımdan) (doymadım).

Qeyd

S.Q.Klyaştorını bu abidəni belə oxuyur və tərcümə edir: tebisey kiçik siz eşi eşi erim teşrim a! yerim a! – O, Tebisey Kiçiq! O вы, (его) сотоварищи, (его) старшие родичи (братья) и мужи-воины! O, мое небо, крыша (защита) (для нас)! O, моя страна!...

Çox olmadımı?

Əvvələn, mən ş və ç işarələrini eşi və eşi kimi oxuya bilmərəm; bu hərflərdən əvvəl e səsi gələ bilər, lakin bunlardan sonra i saiti gəlsə idi, mütləq yazılmalı idi, çünki göytürk Orxon-Yenisey abidələrində söz sonunda bütün saitlərin işarəsi yazılır. Göytürk orfoqrafiyası söz sonunda işarəsi yazılmayan saiti oxumağa icazə vermir. İkincisi, qədim türk qəbilələrinin dilində *ilə*, *-la*, *-lə* qoşması olmamışdır (məlumdur ki, qədim türklər bu qoşmanı *birlə* fonetik tərkibdə işlətmişlər), buna görə də *r*, *l* (hər ikisi incə saitin işarəsidir) və *ə* işarələrini *ərilə* (yaxud *erilə*) kimi oxumaq olmaz. Buna görə də mən onların transkripsiyasını vermədim və tərcümə də etmədim.

Mənim etdiyim tərcümə də S.Q.Klyaştorının tərcüməsindən öz ruhuna görə fərqlənir.

YEDDİNCİ TEPSEY ABİDƏSİ

Abidə bir sözdən üç işarədən ibarətdir)

Mətn

Transkripsiya

Kut

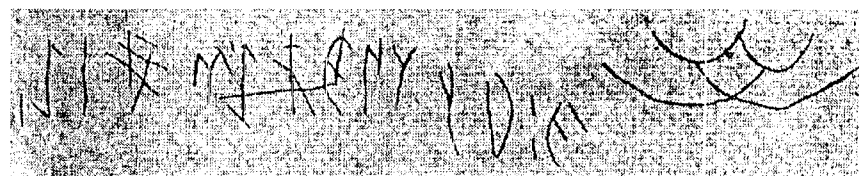
Tərcümə

Bəxt

SƏKKİZİNCİ TEPSEY ABİDƏSİ

S.Q.Klyaştorı yazır ki, A.V.Andrianovun Tepsey dağında kəşf etdiyi abidələrin sayı ondur. Əslində isə, sonra məlum olmuşdur ki, Tepsey dağında on bir abidə vardır. Bunlardan yeddisini 1976-cı ildə S.Q.Klyaştorı kəşf etmişdir (həmin abidələr yuxarıda təqdim edilmişdir). D.D.Vasilyev 1977-ci ildə Tepsey dağında olan daha üç abidəni nəşr edir. Onun yazdığına görə göytürk əlifbası ilə yazılmış bu mətnlər Tuba çayının səthindən 1-3 metr yüksəkdədir. Hərflər nazik tiyəli alətlə dərinə cızılmışdır. lakin işarələrin bezi ünsürləri dağıldığından mətni oxumaq çətindir. Abidələr rəssamlardan V.F.Kopelsko, V.İ.Jukovski və M.M.Biryukov tərəfindən 1975-ci ilin may ayında polietilen plyonkada çəkilmiş şəkillər əsasında çap edilir.

Mətn

Transkripsiya

Əg ay külüg az irbis a

Tərcümə

(Əg ay) məşhur Az İrbis (irbis – yəni: vaşaq)

Qeydlər

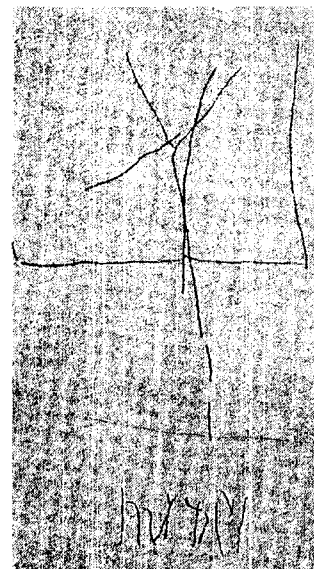
1. Mətnin yuxarı sağ küncündəki işarə, güman ki, damğa şəkildir.
2. D.D.Vasilyev bu mətni belə transkripsiya və tərcümə edir: əgə «ayı külüg az a! irbis a! – Владыка (дух, хозяин),

славный! О, горностей! О, рысь!» İrəlidə S.Q.Klyəştornın etdiyi kimi, həddindən artıq sərbəst transkripsiya və tərcümədir, həm də istər transkripsiyada, istərsə də tərcümədə türk orfoqrafiyasının və türk dili qrammatikasının qanunları pozulmuşdur. Mən şəkildə *g* və *y* işarələrindən sonra sait səsləri bitirməli olar (D.D.Vasilyevin transkripsiyasında *ə* və *ı* saıtləri) işarələri görmürəm. Buna görə də belə hesab edirəm ki, həmin sözləri *əgə* və *ayı* kimi oxumaq olmaz. *Z* və *r* hərfləri arasındakı işarəni D.D.Vasilyev *a* səsinin işarəsi kimi qəbul edir və sözü *aza* kimi oxuyur. Belə olduqda sonrakı söz *irbis* kimi oxuna bilməz, çünki *i* səsinin bildirən işarə söz başında mütləq yazılmalıdır. Şəkildən aydın görünür ki, bu *i* səsinin bildirən işarədir; mətnin sonunda gələn *a* və *ə* səsinin bildirən işarə ilə müqayisə etsək, bu işarənin altındakı xəttin təsadüfi olduğu aydın olar. *Aza* sözünü D.D.Vasilyev «qcnostay», yəni *sincab* kimi tərcümə edir. Mən mətnə *a* səsinin işarəsi yox, *i* səsinin işarəsi gördüyüm və onu sonra gələn *irbis* sözünün ilk hərfi kimi qəbul etdiyim üçün həmin sözü *az* kimi oxuyur və belə hesab edirəm ki, Az İrbis antroponim, yəni şəxs adıdır: *külüg* «məşhur» sözü də onun təyimidir. Qədim türk abidələrində *külüg* sözü tez-tez antroponimdən əvvəl işlənilib onun təyin edir. D.D.Vasilyevin oxu və tərcüməsində *külüg* sözü *əgə* və *ayı* (qəribədir ki, müəllif iki sözü tək-cə «*владыка*» sözü ilə tərcümə edir) sözlərindən sonra gəlir və onları təyin edir. Məlum olduğu kimi, belə söz sırası türk dilinin qrammatik quruluşu üçün yabançıdır.

DOQQUZUNCU TEPSEY ABİDƏSİ

Bu abidəni də, yuxarıda (səkkizinci abidədə) adlarını çəkdiyim rəssamların şəkli əsasında, D.D.Vasilyev nəşr etmişdir.

Mətn

Transkripsiya

Siz ər (damğa şəkli)

Tərcümə

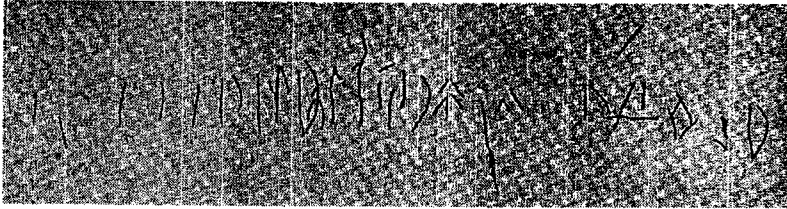
Siz ər (görünür sonra işlənməli olan şəxs adı əvəzinə onun nəsil damğasının şəkli çəkilmişdir)

Qeydlər

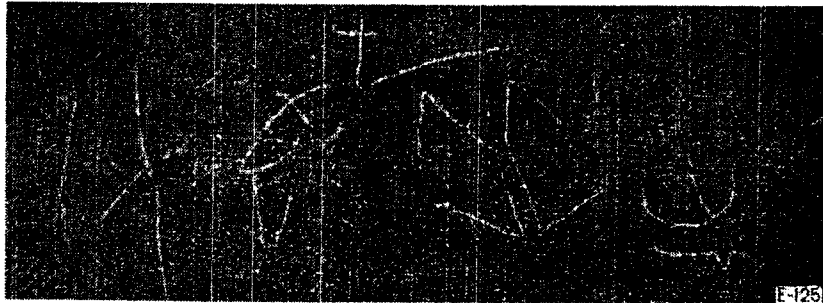
1. Mətni D.D.Vasilyev *sizə ər* kimi oxuyur. Mən *z* və *r* hərfləri arasında heç bir işarə görmürəm.
2. *r* səsinin bildirən işarə daha çox incə *ı* hərfinə bənzəyir.

ONUNCU TEPSEY ABİDƏSİ

Bu abidəni də D.D.Vasilyev nəşr etmişdir. Mətn çox aşındığı üçün oxumaq və deməli, tərcümə etmək çətindir.

Mətn**Transkripsiya**

Ay.... Tuğsı yañsı...

ON BİRİNCİ TEPSEY ABİDƏSİ

Abidə 1967-cı ildə Y.A.Şer tərəfindən Tepsey dağının Tuba çayına baxan yamacında, dağın zirvəsinə yaxın yerdə təbii mağarada tapılmışdır. Mətn bir sətirdən ibarətdir, mayili şəkildə yazılmışdır. Aşağıda sol tərəfdə damğa şəkli, mətnlə qonşuluqda petroqlifik təsvir vardır.

Mətn

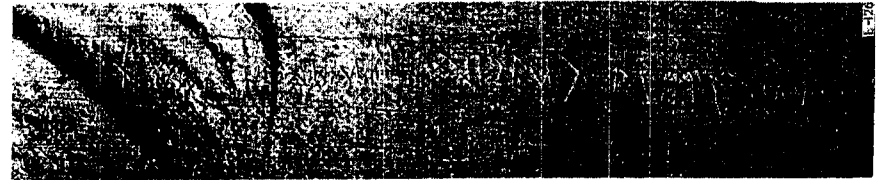
YK7 QX H9 L M Y P J. S X J I T U > O T V P D > M X N

Transkripsiya

Üzrə uyuşı siñ urıñ silmə alsırı üç yüz bitigin

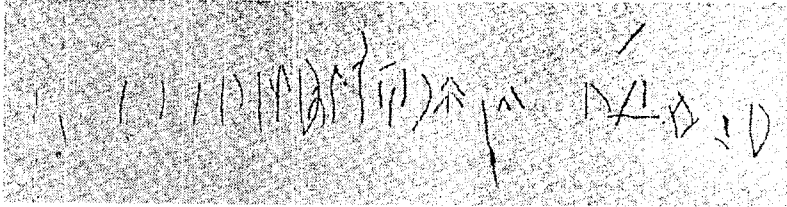
Tərcümə

Üstündə üç yüz yazının

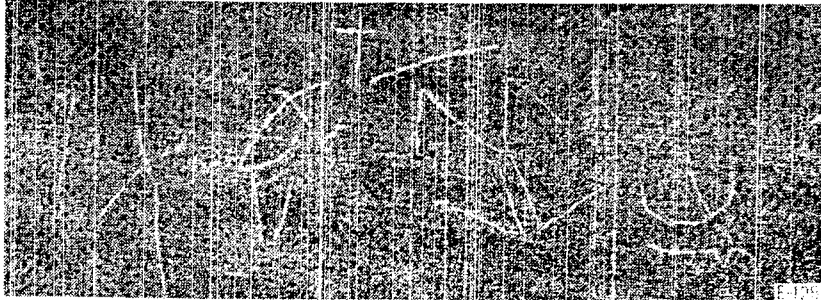

ONUNCU TEPSEY ABİDƏSİ

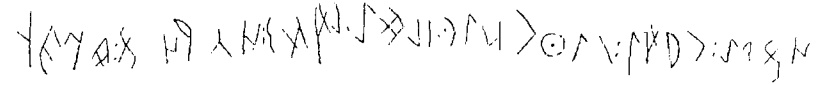
Bu abidəni də D.D.Vasilyev nəşr etmişdir. Mətn çox aşındığı üçün oxumaq və deməli, tərcümə etmək çətindir.

Mətn**Transkripsiya**

Ay.... Tuğsı yaqsı...

ON BİRİNCİ TEPSEY ABİDƏSİ

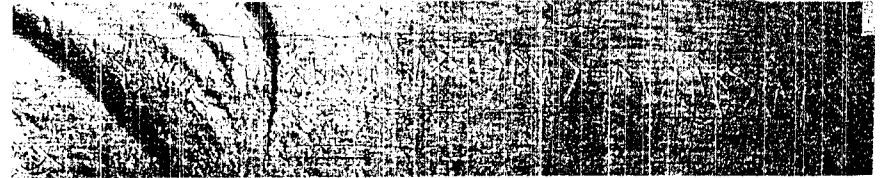
Abidə 1967-cı ildə Y.A.Şer tərəfindən Tepsey dağının Tuba çayına baxan yamacında, dağın zirvəsinə yaxın yerdə təbii mağarada tapılmışdır. Mətn bir sətirdən ibarətdir, mayili şəkildə yazılmışdır. Aşağıda sol tərəfdə damğa şəkli, mətnlə qonşuluqda petroqlifik təsvir vardır.

Mətn**Transkripsiya**

Üzrə uyuşı siñ urıñ silmə alsırı üç yüz bitigin

Tərcümə

Üstündə üç yüz yazının

TURAN ABİDƏSİ

Bu abidəni 1907-ci ildə A.V.Andrianov Yenisey çayı sahilində Turan dağında tapmışdır. Onun yazdığına görə, abidə onlarla metr məsafədə uzanır. 182 fiqurdan, 29 işarədən, 37 runabənzər hərfdən ibarətdir. Göytürk əlifbası ilə yazılmış mətnlər hərəsində iki sətir olmaqla iki qrupa (abidəyə) ayrılır. Turan abidələrindən birini 1976-cı ildə S.Q.Klyaştorı nəşr etmişdir. O, abidənin VIII-IX əsrə aid olduğunu qeyd edir.

Mətn

1167:4>110:44>1784

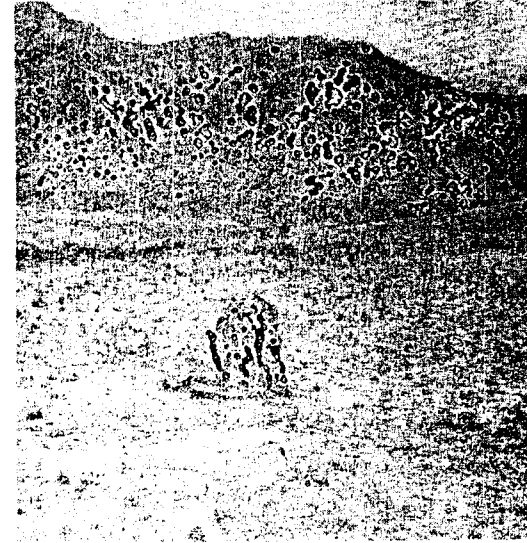
11784041

Transkripsiya

1. Təmir çorı Yağ çor (S.Q.Klyaştorında: Yağı çor) ekigü
2. İşbar birliğ

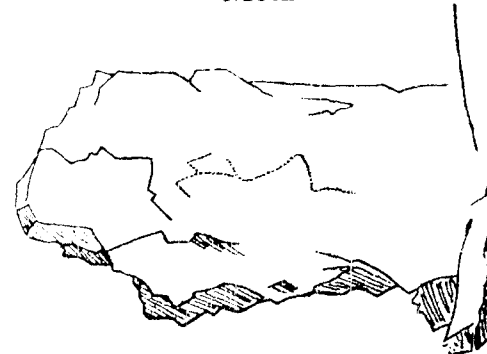
Tərcümə

1. Dəmir çorla Yağ çor ikisi (ikilikdə)
2. İşbar minlik.

BİRİNCİ YUR-SAYIR ABİDƏSİ

Abidə Xəmçik çayının sol sahilində onun mənsəbindən altı kilometr aşağı, Yir-Sayır adlı mədən sularından 1,5-2 km məsafədə yerləşir. Boz qum daşından ibarət olan bu abidənin hündürlüyü 76 sm, eni 48 sm-dir. Yazı daşın cənub üzündədir.

Abidə ilk dəfə 1973-cü ildə S.Q.Klyaştorı və D.D.Vasilyev tərəfindən nəşr edilmişdir.

Mətn**Transkripsiya**

Ər (sonra damğa şəkli)

Tərcümə

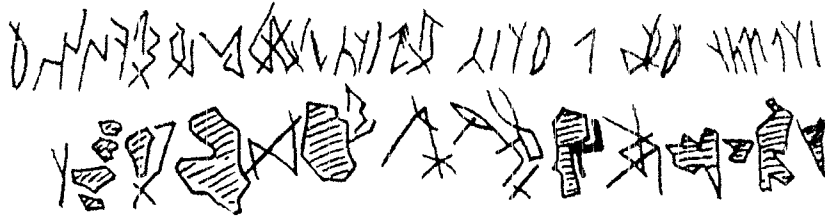
Ər (sonra damğa şəkli)

İKİNCİ YUR-SAYIR ABİDƏSİ

Birinci Yir-Sayır abidəsindən 30 m aralı hündürlüyü 125 sm, cənub tərəfinin eni 38 sm, cənub-qərb tərəfinin eni 23 sm olan daha bir abidə vardır. Cənub və cənub-qərb tərəflərinin hərəsində iki sətir yazı vardır. Cənub üzündə yazının üstündə damğaya oxşar bir şəkil vardır. Həmin üzdə solda aşınıb dağılmış damğanın izləri görünür. Hərflərin hündürlüyü orta hesabla 15 mm-dir. Mətn aşınıb dağıldığı üçün oxumaq çətindir; çoxlu əlavə cizgilər vardır.

Abidə ilk dəfə 1973-cü ildə S.Q.Klyaxtorı və D.D.Vasilyev tərəfindən nəşr edilmişdir.

Mətn

Transkripsiya

Cənub üzü

1. Süləp ertin yan... Yaş Eş Aç bən enitdim... də kün, ay (adırdım)
2. ... yış... baş bən...

Cənub-qərb üzü

1. sebiç.... sana bir....
2. (alp) ər (damğa şəkli) ... bəğ

Tərcümə

Cənub üzü

1. Qoşun çəkib qalib gəldim. Gənc Eş Aç mən diz çəkdürdüm... (göydə) günəşdən, aydan (ayrıldım)
2. ... meşəli dağ.... Baş mən....

Cənub-qərb üzü

1. ... sevinc.... sənə verdim
2. (igid) döyüşü (damğa şəkli) bəy.

ALTINCI UYBAT ABİDƏSİ

1964-cü ildə Borçoyakov tərəfindən Uybat çayının mənsəbindən 15 km məsafədə Çarkov qəsəbəsinin ətrafında, dəmir yolundan 200 m aralıda tapılmışdır. Bu abidə ölçüləri 260x60x18 sm olan boz qum daşından ibarətdir. Abidənin iki enli üzündə hər birində üç sətir olmaqla altı sətir yazı vardır. Yazının altında yarı pozulmuş damğa şəkli görünür.

Mətn

ʌ ʌ ʌ ʌ ʌ ʌ : ʌ ʌ ʌ ʌ ʌ ʌ ʌ ʌ ʌ ʌ ʌ ʌ ʌ ʌ ʌ ʌ
 ʌ
 ʌ
 ʌ

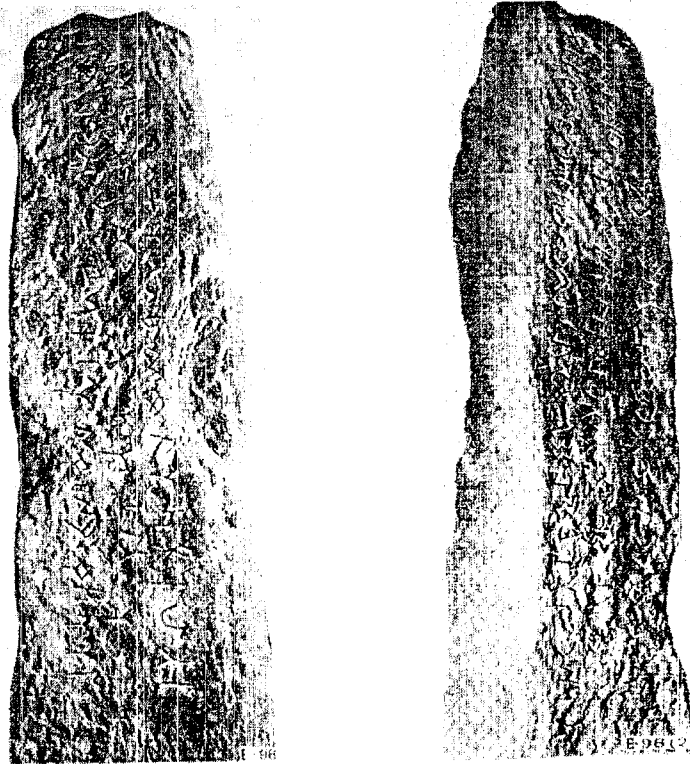
Transkripsiya

1. Ər onyun... kazğandıñız; bökmədiñiz, bəg ər əkəm, bəg
2. Anta adak aldıñız çığa akı ər ak əriğ konışızka al
3. Orkun yerinə udukda azğılığtuñuz təg tər t g bəg siz
4. anca barıñ ək ... əriğ yaşı ər edəminim sizə
5. elçi... ertim ... şk öksiz bəgə
6. ölürtim. Kök böri, kara bağan ölürtim.

1. Ər ... qazandınız, doymadınız, bəy igid qardaşınız bəy
2. Orada ayak aldınız...
3. Orxon yerində yatdıqda ... tək igid ağ igidi olduğu yerdə al...
4. Elə gedin... igidi cavan igidi... sizə
5. elçi... idim... nesilsiz bəyə
6. öldürdüm. Göy qurd, qara bağan öldürdüm.

Qeyd

İkinci sətirdəki *ayaq almaq (aldınız)* ifadəsini başa düşmədim.

YEDDİNCİ UYBAT ABİDƏSİ

O qədər də böyük olmayan gümüş qabdır. 1921-ci ildə Teplouxov tərəfindən Uybat çayı yaxınlığındakı kurqanda qazıntı aparılarkən tapılmışdır. Sankt-Peterburq dövlət etnoqrafik muzeyində saxlanır.

Qabın dibində göy türk əlifbası ilə yazılmış iki sətir yazı vardır. Mətn tam deyildir. Buna görə də oxusu çətin və şertidir.

Mətn

X > H E X
 K O Y
 X > H X X O Y

SƏKKİZİNCİ UYBAT ABİDƏSİ

Bu qumdaşından ibarət olan abidə 1847-ci ildə M.A.Kastren tərəfindən Uybat qaya-tasında tapılmışdır. Abidə indi də oradadır. Həddindən artıq aşındığı üçün oxumaq mümkün deyildir, iki işarə sezilir.

DOQQUZUNCU UYBAT ABİDƏSİ

Abidə 1976-cı ildə Xakasiyada Uybat çayı vadisində L.R.Kızlasov tərəfindən tapılmışdır. 1987-ci ildə İ.L.Kızlasov tərəfindən nəşr edilmiş, ilk dəfə İ.L.Kızlasov, sonra S.Q.Klyaştoru tərəfindən oxunmuşdur. S.Q.Klyaştorunun oxusu daha dəqiqdir. Hər iki müəllif abidənin tarixi şəraiti haqqında fikir söyləyir. İ.L.Kızlasov (həmişə olduğu kimi) abidəni etnoqrafik məlumat hesab edir və kırkıqların (qədim xakasların) əkinçilik və qurban mərasimi ilə əlaqələndirir; S.Q.Klyaştoru isə abidəyə tarix baxımından yanaşır, hətta onun IX-X yüzilliklərdə yazılması etimalını irəli sürür.

Abidə eni 2,36 m, qalınlığı 18 sm olan daşdır. Onun şərq üzündə aşağıdan yuxarıya oxunmaqla dörd sətir yazı vardır. Mətnin sahəsi 42x36 sm-dir.

Mətn**Transkripsiya**

1. tatar (y)əğ eli
2. (y)ig üçün berür
3. ekimiz
4. külür

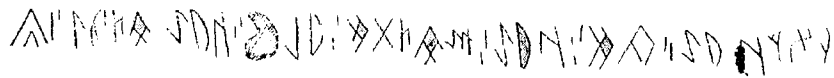
Tərcümə

1. Tatar yağı eli
2. yaxşılıq (rifah) üçün (xərac) verir
3. ikimiz
4. gülür (sevinir).

OZERNOY ABİDƏSİ

Abidə 1975-ci ildə N.V.Leontyev tərəfindən tapılmışdır. O, Xakasiyanın şimalında Suley dağlarında «Sulfat» adlandırılan gölün sahilində, sahilindən 1,5-2 km aralı «Озерной» adlanan sopkadadır. Yazının üst hissəsində qayada üxtəlif şəkillər vardır.

Mətnə 35 işarə vardır, bundan 6-sı ayırıcı işarədir. Mətn bir sətirdən ibarətdir, sətirin uzunluğu bir metr, hərflərin hündürlüyü 3,6-5,3 sm-dir.

Mətn**Transkripsiya**

Kəziş kaya: Uçum kayaka bitidim. Yalt kaya bitigi atı

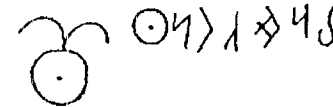
Tərcümə

Gəzməli qaya. Uçurumlu qayada yazdım. Sərt qaya yazısı adı.

FIRKAL ABİDƏSİ

Abidə Xakasiyanın şimalında Şirin rayonunda Firkal gölünün 1,5 km qərb – şimal-qərb tərəfindən Ağ Üyüs çayının 2,5 km cənub-qərbində Kres xaya (qaya) dağında, 25-30 m ucalıqdadır. Abidə 1940-cı ildə K.İ.Karalkin tərəfindən tapılmışdır. 1959-cu ildə Lipoki onu yenidən kəşf etmişdir. 1975 və 1978-ci illərdə L.R.Kızlasov onun surətini köçürüb A.M.Şerbaka vermişdir. Abidə haqqında mətbuatda iki dəfə o danışmışdır. Abidə 1981-ci ildə İ.L.Kızlasov tərəfindən nəşr edilmişdir.

Abidə bir sətirdən – yeddi işarədən ibarətdir. Sətirin uzunluğu 17 sm, hərflərin hündürlüyü 2-3 sm-dir. Mətnə 8 sm sol tərəfə diametri 9 sm olan dairə, dairənin üstündə ortasından ona bitişik iki yarım dairə şəklində vardır (qanada oxşar bu yarım dairələrin birlikdə ümumi uzunluğu 15,5 sm-dir). Bu üç ünsür birlikdə damğa təşkil edir. Damğanın ümumi hündürlüyü 13,5 sm-dir.

Mətn**Transkripsiya**

Baram Çorın yaxud Barmaç Uruñ

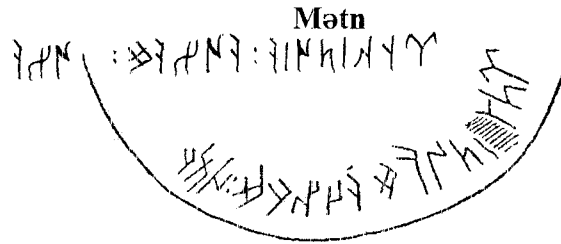
Tərcümə

Baram Çorın yaxud Barmaç Urun

İKİNCİ GÜZGÜ

Minusin muzeyində o yerlərdə tapılmış və kənarlarında göytürk əlifbası ilə yazı olan bir güzgü saxlanır. Yazı qismən pozulmuşdur, lakin bərpa edilə bilər.

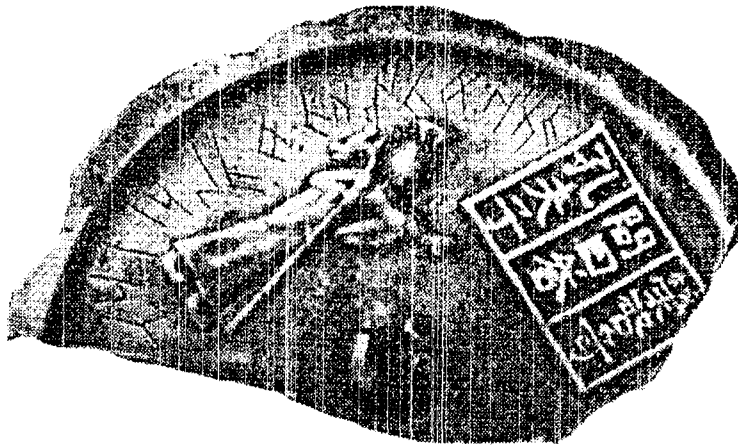
Mətn V.V.Radlov, O.Denner, H.N.Orkun, D.D.Vasilyev tərəfindən nəşr edilmişdir. H.N.Orkun və D.D.Vasilyevin nəşrlərində yazının mətni fərqlənir.

Transkripsiya

Ər Ankas Töşək – küzküm, üzük.

Tərcümə

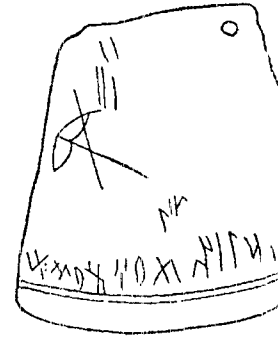
Ər Ankas Töşək -- mənim güzgümdür, üzük.

ÜÇÜNCÜ GÜZGÜ

Minusin ətrafında tapılmışdır, dördüncü güzgü fraqmenti həmin şəhərin muzeyində saxlanır.

Abidə iki sətirdən ibarətdir. Güzgünün kənarları boyu dərin qravirləşdirmə üsulu ilə yazılmışdır, tam bərpa edilir.

Mətn**Transkripsiya**

1. təsi
2. sarı sinig yağız yerig

Tərcümə

1.
2. sarı(?) Sinig qonur yeri

Qeyd

Sarı sözü məndə şübhə oyadır. Qədim türk qəbilələrinin dilində bu söz *sarığ* kimi işlənir.

DÖRDÜNCÜ GÜZGÜ

Bu güzgü də Minusin vadisində tapılmışdır və Abakan muzeyində saxlanır. Abidə iki sətirdən ibarətdir. Aşağıdakı sətir, demək olar ki, silinmişdir, yuxarıdakı sətiri isə qismən bərpa etməkdir.

Mətn

(1) 4 8 1 1 4 1 1
 * J ~ Z ~

Transkripsiya

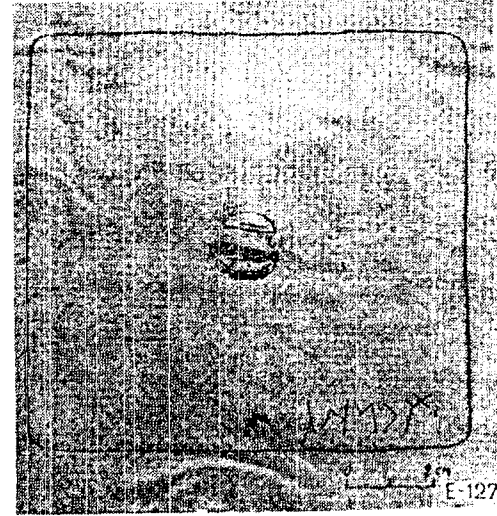
1. Beç güzgüsü
2.

Tərcümə

1. güzgüsü
2.

BƏŞİNCİ GÜZGÜ

Bu güzgünün foto şəkli Minusin muzeyində saxlanır. Güzgü ağ bürüncdən olmuşdur, Çində hazırlanmışdır. Şəkilə «Minusin, 1905-ci il» sözləri oxunur. Mətn beş işarədən ibarətdir.

Mətn**Transkripsiya**

Aşur, kaç

Tərcümə

Aşur, qaç.

ALTINCI GÜZGÜ

Düzgün olmayan şekilli güzgü Minusinsk düzündə tapılmışdır. Minusin muzeyində saxlanır. Mətn nazik qravirləşdirmə üsulu ilə güzgünün kənarına yazılmışdır. Sonuncu iki işarə mühafizə edilmişdir.

Mətn

Transkripsiya

..... nis

Tərcümə

.....

s¹(š¹)u(ə)r¹qč

YEDDİNCİ GÜZGÜ

Minusin yaxınlığında Monok kəndində tapılmış bu güzgü iki parçadan ibarətdir, trapesiya şəklindədir. Yazı bir sətirdə ibarətdir: güzgünün kənarlarına yazılmışdır. 6 işarəni seçmək olur, qalanlarını bərpa etmək mümkün deyildir.

Mətn

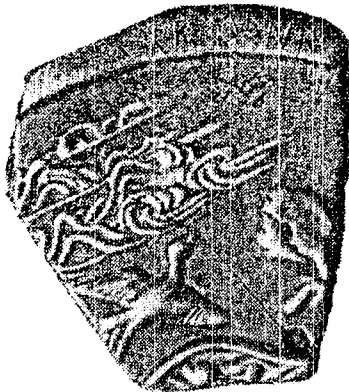
⋈ ⋈ ⋈ ⋈ ⋈ ⋈

Transkripsiya

Ükü o l η ç

Tərcümə

.....

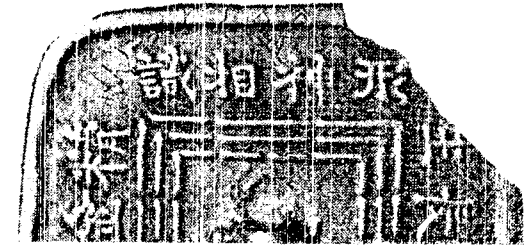
SƏKKİZİNCİ GÜZGÜ

Minusin çökəyində tapılmış bu kvadrat şəkilli güzgü Minusin muzeyində saxlanılır. Güzgünün bir küncü sınımışdır.

Mətn üç qrup yazıdan ibarətdir. Hərflər sürtülsə də asan bərpa edilir.

Mətn

⋈ ⋈ ⋈ ⋈
⋈ ⋈ ⋈ ⋈
⋈ ⋈ ⋈ ⋈

Transkripsiya

1. atanç eñü
2. d
3. ərig

Tərcümə

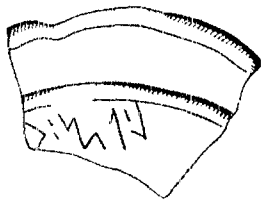
Birinci iki sətiri tərcümə etmək mümkün deyildir. Üçüncü sətiri «igidi» yaxud «döyüşünü» kimi tərcümə etmək olar.

DOQQUZUNCU GÜZGÜ

Güzgü 1974-cü ildə B.B.Ovçinnikova tərəfindən Çoa-Xol qəsəbəsinin bir neçə kilometr cənubunda Aymırlıq qəbiristanlığında tapılmışdır. Ural universitetinin arxeologiya kabinetində saxlanılır.

Abidə bir sətirdən – cəmi 4 işarədən ibarətdir.

Mətn

Transkripsiya

Alpın u

Tərcümə

Alpın

BAYAN QOL ABİDƏSİ

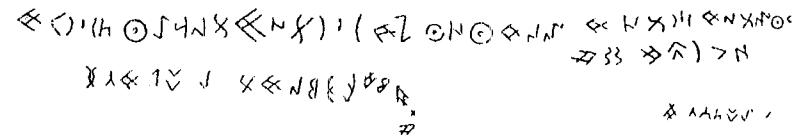
Abidəni 1971-ci ildə Uyük dağlarının cənub yamaclarında, Bayan kolun şimal-şərq tərəfində D.D.Vasilyev tapmışdır. Abidə tapılarkən ondan iki parça sınıb abidə daşından 1-2 m aralı düşübmiş. D.D.Vasilyevin yazdığına görə o, bu parçaları daşa yapışdırmışdır.

Abidə hündürlüyü 2 m 30 sm olan açıq boz daşdır. Şərq və cənub tərəfləri böyük, şimal tərəfi kiçik və zəif cızılmış hərflərlə yazılmışdır. Görünür, mətnləri mahir adam yazmışdır: sətirlər düzdür, hərflərin hündürlüyü bərabərdir, əlavə cızmalar yoxdur, hərflərin arasındakı məsafələr bərabərdir. Şimal üzündə iki damğa və dağ keçilərinin şəkli də vardır.

Abidə indi Kızıl şəhərindəki diyarşünaslıq muzeyində saxlanılır. O, 4 parçaya bölünmüşdür.

Abidəni 1976-cı ildə D.D.Vasilyev nəşr etmişdir.

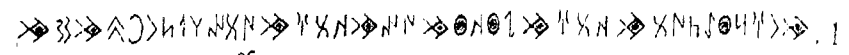
Mətn

Cənub üzü (foto 1) 1 1 1 1 1 1 . 1

Şərq üzü (foto 2) >> X >> B X € 3 B N >> X 1 1 >> Y 1 . 1

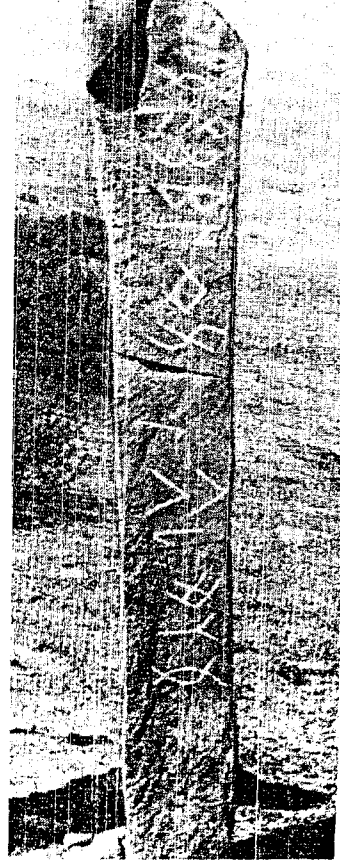
Şimal üzü (foto 3,4)

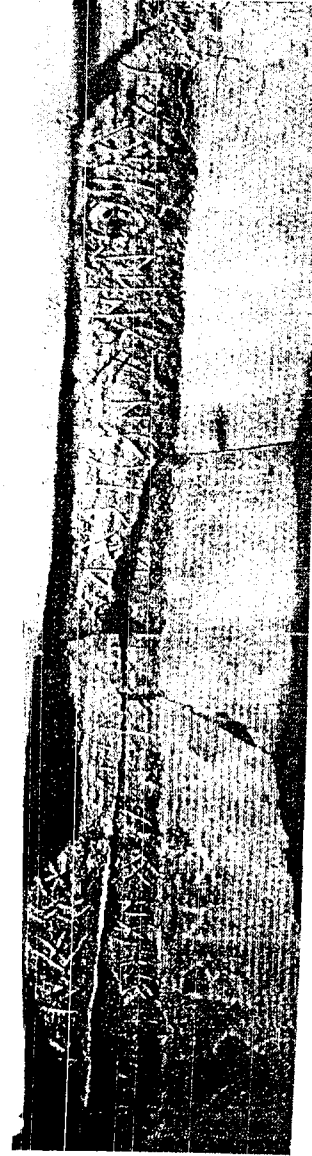
Cənub üzü

Şərq üzü

Şimal üzü

Cənub üzü

Bəngü taş

Şərq üzü

Elim altı azım ökünçüg bökmədim.

Şimal üzü

Al uğrunta tuzum kızığım anta kantım, ünüm kızığım
özənimip konatmadım.

Tərcümə

Cənub üzü

Əbədi daş

Şərq üzü

Elim, altı azım (az bodunım), əfsus ki, doymadım.

Şimal üzü

İndi uğrunta sədaqətə can atmağımı orada qandım (baş
düşdüm), şöhrətim, sədaqətim qəbul edilib məskunlaşdırmadım
(yerləşdirmədim).

Qeydlər

1. Abidənin cənub üzündə g və e işarələri arasındakı işarə D.D.Vasilyev tərəfindən oxunmur, buna görə də o həmin sözü *begü* kimi oxuyur.
2. Şərq üzdəki *ökünç* sözü «dərd, qəm, qüssə» deməkdir, mən «əfsus ki» kimi tərcümə etmişəm.
3. Şərq üzündə *altı az* (xalqı) ifadəsinə birinci dəfə rast gəlirəm. İndiyədək həmişə *az bodun* «az xalqı» kimi təsadüf edilmişdir. Buna görə də *elim, altı azım* ifadəsindən şübhələnirəm. Bu ifadədən bir də ona görə şübhələnirəm ki, mənsubiyyət kateqoriyası iki dəfə işlənir (*elim, azım*). Bəlkə bunu *elim altızım* «elimi aldırıdım» kimi oxumaq daha yaxşı olardı.
4. Üçüncü sətir aşağıdan yuxarı yazılmış daşın təpəsinə çatandan sonra yuxarıdan aşağıya davam etdirilmişdir. Bu sətir daha çox zərər çəkmişdir. D.D.Vasilyev mətni kifayət qədər düzgün bərpa etdiyini yazsa da bu sətir heç xoşuma gəlmir. Buna görə tərcümə də qərribə səsləndi.

QARA İYAŞ ABİDƏSİ

Abidə 1947-ci ildə Qara İyaş (Malinovka) yaxınlığında S.V.Kiselyev tərəfindən tapılmışdır. Sonra E.R.Rıqdılın və L.R.Kızlasov tərəfindən tədqiq edilmişdir. L.R.Kızlasovun fikrinə, abidə XI əsrin sonu XII əsrin əvvəllərinə aiddir.

Abidə göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış iki sətirdən ibarətdir. Daş aşındığı üçün mətn çox yerdə oxunmaz olmuşdur. Mətni İ.L.Kızlasovun 1977-ci ildə etdiyi nəşrdə olduğu kimi (bərpa edilmiş şəkildə) verirəm. Lakin bərpanın bir sıra yerləri ilə razılaşmaq çətindir (daha doğrusu, olmaz).

Mətn

... 8ⁿ : > ʒ ↓ : □ } ʘ (2)

ʘ ^ c) ʒ ^ > 8 ʘ ʘ ʘ ʘ > ʘ (> : > ʘ ʘ (1)

(> x >) ʘ > ʘ : > ʒ ↓ : □ } ʘ (2)

ʘ 1 ⊗ ʒ ^ > 8 ʘ ʘ ʘ > ʘ > : > ʘ ʘ (1)

Transkripsiya

1. Ər atım güt Aş (yaxud Tutaş). Ər ərđəmim əs edim.
2. ğadaş sizimə bök(mədim)

Tərcümə

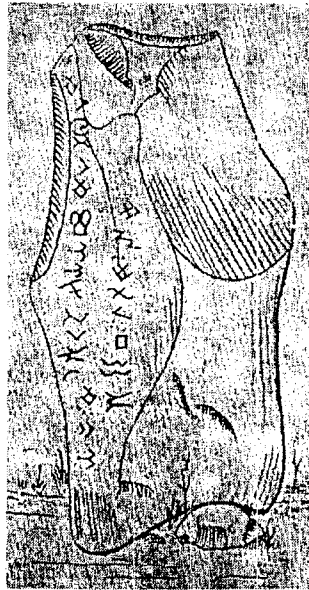
1. İgid adım Tut Aş (yaxud Tutaş). İgid cəsurluğum qazandığım var.
2. Arxadaşlarım, sizdən doy(madım).

Qeydlər

1. Birinci sətirdə *Tut Aş* (yaxud *Tutaş*), ikinci sətirdə *ğadaş* sözlərinin *ğ* səsi (hərfi) ilə başlanması qədim türk qəbilələrinin dilinə uyğun deyildir. Mənə məlum olduğuna görə, nə Orxon, nə Yenisey, nə Talas, nə də Altay abidələrində *ğ* səsi ilə başlanan söz vardır. Abidənin özünü görmədiyim üçün həmin mövqedə işlənən işarənin necə olması haqqında mühakimə yürüdə bilmərəm. Mətni İ.L.Kızlasovun nəşrində olduğu kimi saxlasam da, qeyd etməliyəm ki, həmin işarələr, güman ki, düz bərpa edilmişdir.

2. *es edim* ifadəsi də mənə yabançı görünür. Həm də burada iki məsələ mənə aydın deyil: a) mətnə *ş* səsini bildirən işarə olduğu halda söz nə üçün *es* kimi oxunmalıdır? b) *edim* kimi oxunan sözdə (dörd səsin dördünün də işarəsi göstərilmir) *d* və *m* səslərini göstərən işarələrin arasında *i* səsinin yox *p* səsinin işarəsi yazılmışdır.

3. *ərdənim* sözünün yazılışında mən *d* səsini bildirən işarəni görmürəm.

BAYKAL ABİDƏSİ

Abidə Abakandan şimalda, Krasnoyar su hövzəsinin sahilində Baykalovo adlanan yerin yaxınlığında qayadadır. 17 işarədən ibarət olan yazı bir sətirdə yerləşir, nazik tiyəli alətlə yazılmışdır. İşarələrin orta hündürlüyü 5-6 sm-dir.

Abidə 1978-ci ildə D.D.Vasilyev tərəfindən nəşr edilmişdir.

Mətn

X N N V x 1 A y > 0 P D N V V / Y K I

Transkripsiya

Sizə ak kaya yurt eş edgü öd

Tərcümə

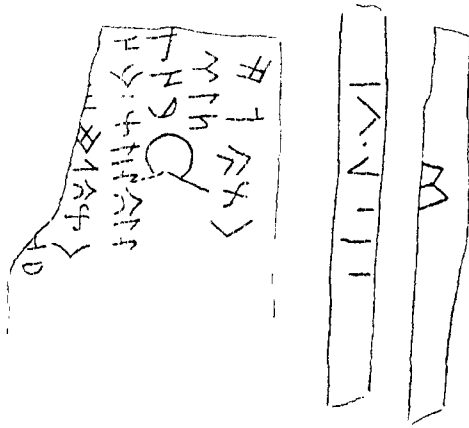
Sizə, ağ qaya, yurd, dost – yaxşı zaman (günlər).

İKİNCİ OZNAÇENNOYE ABİDƏSİ

Abidə səthi cilalanmış yastı daş parçasından ibarətdir, 1972-ci ildə Oznaçennoe qəsəbəsi yaxınlığında S.Q.Klyuştormı və M.İ.Borqoyakov tərəfindən tapılmışdır. İndi Abakanda saxlanır. Yazı daşın üç tərəfinə həkk edilmişdir: dar üzlerin hərəsində bir, enli ön hissədə altı sətir və bu sətirlərin altında damğa şəklində yazıdır. Yazı mahir nəqqaş tərəfindən yazılmışdır: sətirlər ciddi surətdə paraleldir, işarələr eyni hündürlükdədir, dəyirmi hissələr və hərflərin kəşişən ünsürləri düzgündür, işarələr dərin yazılmışdır. Yazını texniki baxımdan ən yaxşı göytürk məmləri ilə yanaşı qoymaq olar.

Abidə 1978-ci ildə D.D.Vasilyev tərəfindən nəşr edilmişdir.

Mətn

Transkripsiya

Sağ tərəf: ağıla ş s....
Sol tərəf: ər...
Ön tərəf: 1. ozat apat...
2.tir (ig)....

3. yüz...
4. əgitin siz kö(k)....
5. ozat apam
6. yak...

Tərcümə

Sağ tərəf: ağla...

Sol tərəf: igid....

Ön tərəf: 1. böyük qohumum Ozat...

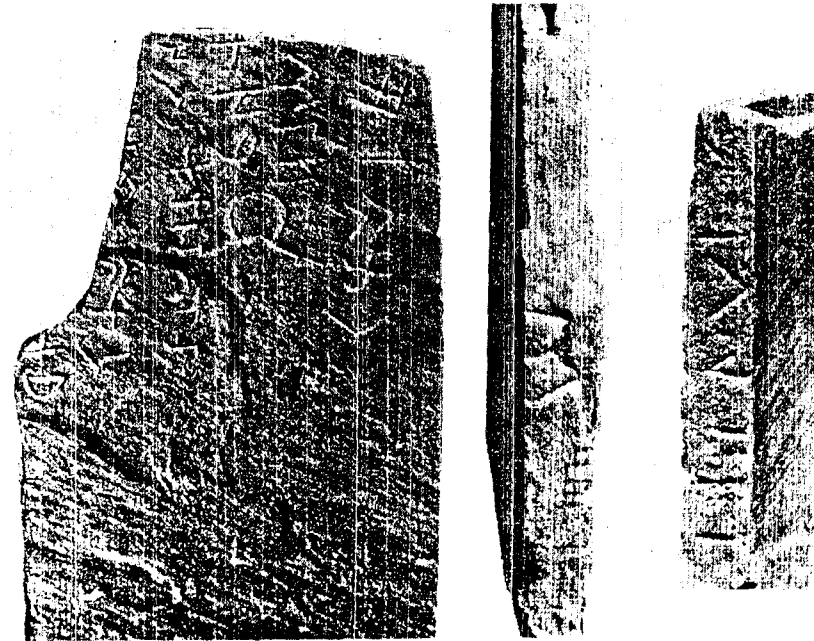
2.diri ...

3. yüz ...

4. tabe olun. Göy ...

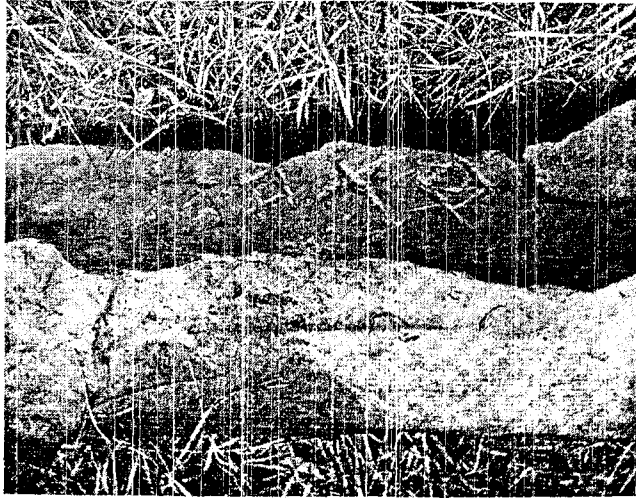
5. böyük qohumum Ozat...

6. yax(ımlaşdı).

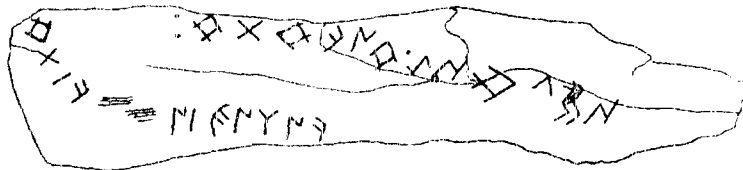
KIZIL MUZEYİNDƏN BİR ABİDƏ

Tuva respublika muzeyində (Kızıl şəhəri) üzərində göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazı olan ikiyə bölünmüş «baş daş» vardır. Parçalar kifayət qədər böyükdür və bir-birindən xeyli aralıdır. Əvvəllər elə güman edirdilər ki, parçalardan biri Aldı Bel abidəsinin hissəsidir, çünki bəzi işarələr, daşların rəngi (mavi-yaşıl qum daşı) və «baş daşınm» ölçüləri oxşardır, lakin hissələr birləşdirildikdə məlum olmuşdur ki, bu, tamamilə ayrı abidədir.

Abidə 1978-ci ildə D.D.Vasilyev tərəfindən nəşr edilmişdir.

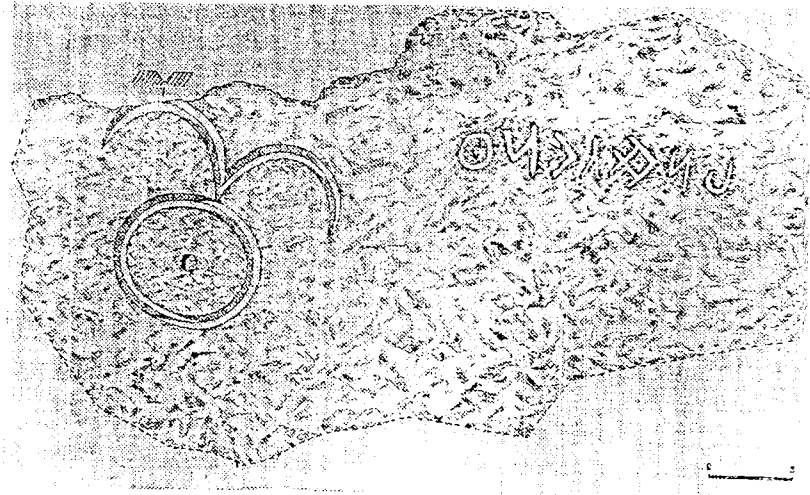
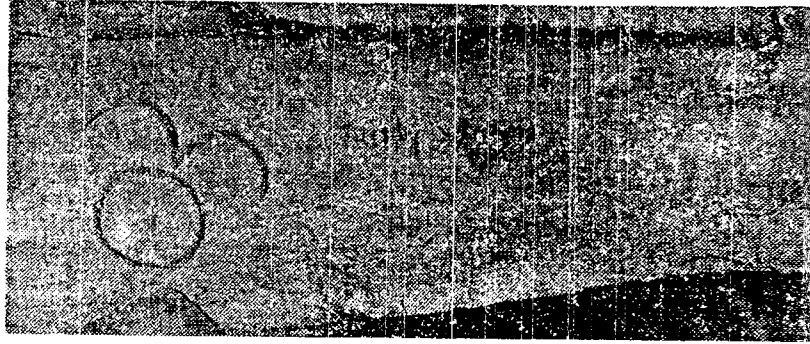
Mətn

1. Kadaşımka bögmədira ... m
2. Külüg sü ... kəsdim

Tərcümə

1. Dostlarımdan doymadım ...
2. Məşhur qoşun ... kəsdim (qarşısını)

MİNSUSİN MÜZEYİNDƏN GÜZGÜLƏR

86

BİRİNCİ GÜZGÜ

Dördkünc güzgünün kənarında yazılmış bu abidə Abakan şəhəri yaxınlığında tapılmışdır və 1722-ci ildə Messerşmidtə verilmişdir. Dəfələrlə nəşr edilmişdir, lakin indi itmiş hesab edilir. F.İ.T.Stralenberqin əsərində üzərində göytürk əlifbası ilə mətn olan bir güzgüdən də bəhs edilmişdir. Sonralar O.Donner həmin güzgünü öz əsərinə daxil etmiş, V.V.Radlov isə onu oxumuşdur. Cəmi bir sətirlik yazıdır.

Mətn

МНЗАРКЭРКХХХ

Transkripsiya

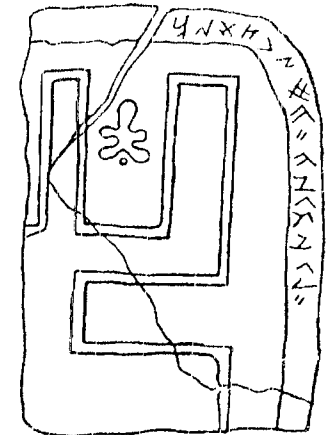
Küd Aruk bək güzgüsü

Tərcümə

Düz Aruk bəy güzgüsü....

Qeyd

Burada *bək* sözü məndə şübhə oyadır, çünki bu söz bütün göytürk abidələrində *g* hərfi ilə, yəni *bæg* şəklinə yazılır.

TUQUTYUP ABİDƏSİ

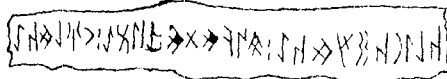
Abidəni 1904-cü ildə A.V.Adrianov kəşf etmişdir. A.V.Adrianov tapdığı abidələri nömrələyərmiş; bu abidəni XXII nömrə ilə göstərir.

Onun yazdığına görə, bu abidə haqqında ona məluman V.N.Turov vermişdir. Abidə Yenisey çayının sol sahilində Yanovo kəndindən Kuqnek kəndinə gedən yolun 10 kilometrliyində Tuqutyup adlanan yerdə tapılmışdır. Onun uzunluğu 309 sm, eni aşağıda 70 sm, yuxarıda 46 sm-dir. Daşın qalınlığı daş boyu dəyişir: 11 sm-dən 15 sm-ədək dəyişir. Daşın enli üzleri təmizdir, yazı hər üzdə bir sətir olmaqla daşın dar üzlərindədir. Daşın şərqə tərəf dar üzündə 59 işarədən ibarət 2 m uzununda bir sətir vardır. Hərflərin boyu 3,5 sm-dən 5-6 sm-dəkdir. Hərflər yaxşı yazıldığı üçün yazı aydın oxunur. Daşın qərb dar üzündə 66 işarədən ibarət 205 sm uzunluqda bir sətir yazı vardır. Bu üzdəki yazı o qədər də səliqəli yazılmamışdır. A.V.Andrianov abidənin həm foto-şəklini, həm də əllə üzünü çıxarmışdır. Abidəni Krasnoyar muzeyinə gətirərkən daş iki hissəyə parçalanmışdır.

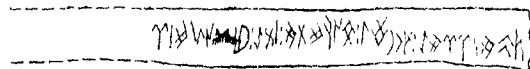
İndi abidə Krasnoyar muzeyində saxlanılır.

Arxeoloq L.R.Kızlasov da Tuqutyup kitabəsinin üzünü əllə çıxarmışdır.

Mətn

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66

Transkripsiya

Şərq üzü: ...k (incə) kañ kılıp atıp es kan bodunıma: yita: kalın kadasımka bökmədim a sizə oğlumka, yotuzumka bö- (kmədim)

Qərb üzü: d (qalın) eçum: ev (bir işarə) eçümkə yita: adırılıtm (bir işarə) ər ərime aşunama (bir işarə) bökmədin Sizə yalğaras elinə, ər yağır yerke arat ança erdi.

Tərcümə

Şərq üzü: ... ata qılıb atıb dost xan xalqından, əfsus, varlı (və ya çoxsaylı) dostlarımdan, sizdən, oğlumdan, xanımdan doymadım.

Qərb üzü: çoxsaylı dostum, ev ... dostum, əfsus ayrıldım ... igid döyüşçülərimdən, dostlarımdan ... doymadım ... elimə, igid (?) qonuz yerə arat eləcə idi.

Qeydlər

1. Mən kitabənin transkripsiya və tərcüməsini A.V.Andrianovun əllə çəkdiyi şəkli əsasında etmişəm. İ.R.Kazlasovun da transkripsiya və tərcüməsi vardır, ancaq onun transkripsiyası da, tərcüməsi də xoşuna gəlmədi.

2. Azərbaycan dilində *xan nəslim* ifadəsi mövcuddur. Qədim türk *kan bodunım* «xan xalqım» ifadəsini işlədə bilməzdimi?

Üçüncü Ottuk-tas abidəsi

Ölçüləri 100x27x25 sm olan kvadrat daşdır. 1961-ci ildə tapılmışdır. Ottuk-daşdan 2 km şərqdə yolun lap kənarındadır. Bərk aşınmışdır, üstü mineral yaranmalarla örtülmüşdür. Yazı, demək olar ki, görünmür: bəzi işarələri oxumaq olur; damğa görünür. İlk dəfə İ.A.Batmanov tərəfindən nəşr edilmişdir. İ.A.Batmanov və başqaları onu II Ottuk-tas abidəsi adlandırırlar. L.R.Kızlasov abidənin tapılması və tədqiqi tarixini dəqiqləşdirir.

İ.A.Batmanov abidəni oxumağa təşəbbüs göstərmiş və *mal* sözünü oxumuşdur. Lakin mən mətnə bu çözü görmürəm.

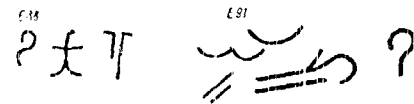
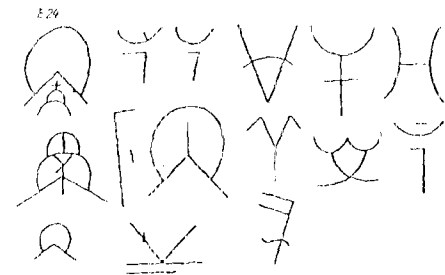
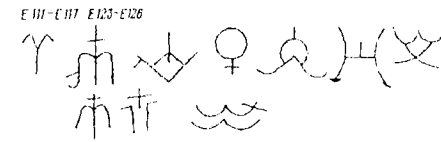
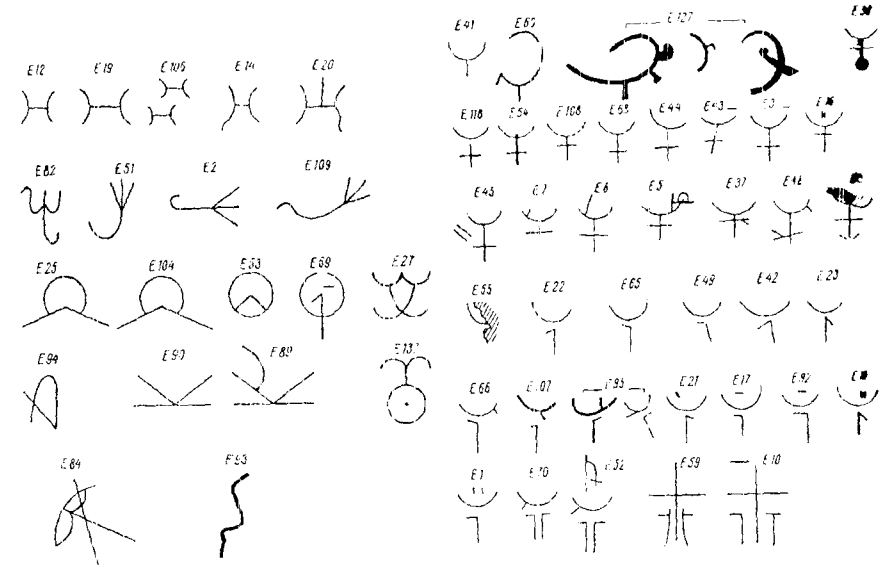
Mətn

Transkripsiya

İ ç i n p : u b n u l n ...

Birinci sözü *elçi* kimi oxumaq olar.

Yenişey abidələrində işlənən damğalar

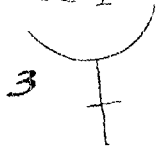

YENİSEY HÖVZƏSİNDƏ TAPILMIŞ ABİDƏLƏRİN ALBOMU

Albomda əvvəlcə abidənin nömrəsi, sonra adı, abidənin adından sonra gələn birinci rəqəm abidənin korpusunun səhifəsi, ni, ikinci rəqəm abidənin şəklinin səhifəsini göstərir.

Y1. Uyuk-Tarлак 238,261	Y36.İkinci Tuba 244, –	Y71.Podkunin 252,	Y110.Üçüncü Uyuk-Oorzak 257, 265
Y2. Uyuk-Arjan 238,262	Y37.Üçüncü Tuba 246,285	Y72.İkinci Aldı-Bel 252,	Y111.Birinci Təpsey 257, 301
Y3.Uyuk-Turan 238,262-263	Y38.Ak-Yüs 245, –	Y73.İyme 252, –	Y112.İkinci Təpsey 257, 301
Y4.Ottuk-Daş 238,265	Y39.Kara-Yüs 246,–	Y74.Samaqaltay 252,	Y113.Üçüncü Təpsey 257,
Y5.Birinci Barık 238,266	Y40.Taşeba 246, –	Y75.Kutin-Buluk 252, –	Y114.Dördüncü Təpsey 257, 302
Y6.İkinci Barık 238,266	Y41.Xemçik-Çırğak 246,285	Y76.Birinci güzgü 252, –	Y115.Beşinci Təpsey 257,
Y7.Üçüncü Barık 239,266	Y42.Birinci Bay-Bulan 246,286	Y77.İkinci güzgü 252, 294	Y116.Altıncı Təpsey 257, 302
Y8.Dördüncü Barık 239,266	Y43.Birinci Kızıl-Çıraa 246,287	Y78.Birinci sikkə 252, 294	Y117.Yeddinci Təpsey –
Y9.Kara Suq 239,267	Y44.İkinci Kızıl-Çıraa 247,288	Y79.İkinci sikkə 252, 294	Y118.Turan 257,
Y10.Birinci Elegest 239,267-268	Y45.Köjəəlig-Xovu 249,282	Y80.Bürünc toqqa 252, 299	Y119.Caqlı 258, 303
Y11.Beqrə 240, 271	Y46.Telo 247,288	Y81. Birinci Kopön qızıl qabı 252, 299	Y120.Tuqutyup - 303
Y12.Aldı-Bel 238, –	Y47.Süci –	Y82. İkinci Kopön qızıl qabı 253, 294	Y121.Krasnoy muzeyindəki
Y13.Birinci Çaa Xöl 240,271	Y48.Abakan 249,289	Y83. Yeddinci Uybat 252,	Y122.İkinci İyme 258, 293
Y14.İkinci Çaa Xöl 240,272	Y49.İkinci Bay-Bulun 248,286	Y84. Üçüncü güzgü 253, 294	Y123.Səkkizinci Təpsey 257,
Y15.Üçüncü Çaa Xöl 240, –	Y50.Birinci Tuva 248,290	Y85. Dördüncü güzgü 253, 294	Y124.Döqquzuncu Təpsey 257,
Y16.Dördüncü Çaa Xöl 240,272	Y51.İkinci Tuva 248,290	Y86. Oçuradan çay daşı 253, 295	Y125.Onuncu Təpsey 257, 301
Y17.Beşinci Çaa Xöl 241,272-273	Y52.İkinci Elegest 249,270	Y87. Birinci kələfbənd 253, 295	Y126. On birinci Təpsey 259, 302
Y18.Altıncı Çaa Xöl 241,272-273	Y53.Üçüncü Elegest 249,270	Y88. Kələfbənd-möhür 253, 296	Y127.Beşinci güzgü , 294
Y19.Yeddinci Çaa Xöl 241,273	Y54.Üçüncü Ottuk-Daş 249, –	Y89. Birinci Ovür 253, 296	Y128.Altıncı güzgü 258, 294
Y20.Səkkizinci Çaa Xöl 241,274	Y55.Üçüncü Tuva 249,292	Y90. İkinci Ovür 253, 296	Y129.Yeddinci güzgü 258, 294
Y21.Doqquzuncu Çaa Xöl 241,275	Y56.Malinovka 249, –	Y91. Bedelig daşı 254, 296	Y130.Səkkizinci güzgü 258, 294
Y22.Onuncu Çaa Xöl 241,273	Y57.Saygın 250,290	Y92. Dəmir-Suq 254, 296	Y131.Bürünc maska 258, 303
Y23.On birinci Çaa Xöl 241,275	Y58.Kızık-Xurəə 250,290	Y93. Birinci Yur-Sayır 254, 297	Y132.Səkkizinci Uybat
Y24.Qaya Uju 242,276-279	Y59.Xerbis-Baarı 250,291	Y94. İkinci Yır-Sayır 254, 297	Y133.Kopön çaa-tas daşı
Y25.Birinci Oznaçennoye 245,280	Y60.Sarqal-Aksı 250,291	Y95. Birinci Xemçik-Bom 254, 297	Y134.Üst-Sos 258
Y26.Oçura 243,281	Y61.Suqluq-Adır-Aksu 250,291	Y96. İkinci Xemçik-Bom 254, 297	Y135.Üst-Kuloq 258, 305
Y27.Oya 243,281	Y62. Kanmuldıq –Xovu 250,291	Y97. Üçüncü Xemçik-Bom 254, 297	Y136.Birinci Muğur-Sarkol 258, 304
Y28.Birinci Altın-köl 243,281-282	Y63.Ortaa-Xem 250, –	Y98. Altıncı Uybat 255, 285	Y137.Fırkal 258
Y29.İkinci Altın-köl 244,282	Y64.İkinci Ottuk-Daş 251, 266	Y99. Ortaa Tey 255, 298	Y138. İkinci Kara-Yüs 259,
Y30. Birinci Uybat 244,283	Y65.Birinci Kara-Bulun 251,292	Y100. Bayan-Kol 255, 299-300	Y139.Çaltıkov daşı 259,
Y31.İkinci Uybat 244,284	Y66.İkinci Kara-Bulun 251,292	Y101. Baykal 255,	Y140.İkinci Muğur-Sarkol 258, 304
Y32.Üçüncü Uybat 245,284	Y67.Üçüncü Kara-Bulun 251	Y102.Arjan kurqanından zəbur 256	Y141.Aymarlıq mozarında
Y33.Dördüncü Uybat 244, –	Y68.El-Bayı 251,292-293	Y103.Arjan kurqanından pilok 256	kaman bəndi 260, 305
Y34.Beşinci Uybat 244,284	Y69.Çır-Çarık 251,293	Y104.İkinci Oznaçennoye 256, 280	Y142.Aymarlıq mozarında
Y35.Birinci Tuba 245, –	Y70.Dördüncü Elegest 251,266	Y105.Tuva kolleksiyasından	kaman bəndi 260,
		lövhə 256, 300	Y143.Doqquzuncu güzgü 260,
		Y106.Çerbi 256, 300	Y144.Novoselova 260,
		Y107.Xadınniq 256, 300	Y145.Üçüncü Muğur-Sarkol 305
		Y108.Birinci Uyuk-Oorzak 256, 264	
		Y109.İkinci Uyuk-Oorzak 256, 264	

Handwritten text at the top left, possibly a title or introductory note.

Handwritten text on the left side, below the main body of text.

- 1
- 2
- 3
- 4

Handwritten text and diagrams in the upper middle section, including a large bracketed structure.

Handwritten text and diagrams in the lower middle section, including a large bracketed structure.

Handwritten text and diagrams in the lower middle section, including a large bracketed structure.

Handwritten text and diagrams in the middle right section, including a large bracketed structure.

Handwritten text and diagrams in the middle right section, including a large bracketed structure.

Handwritten text and diagrams in the bottom right section, including a large bracketed structure.

Handwritten text in a rectangular frame, consisting of multiple lines of characters.

28

Handwritten text, possibly a list or series of items, arranged vertically.

30

Handwritten text, possibly a list or series of items, arranged vertically.

Handwritten text, possibly a list or series of items, arranged vertically.

Handwritten text, possibly a list or series of items, arranged vertically.

29

Handwritten text in a rectangular frame, consisting of multiple lines of characters.

Handwritten text, possibly a list or series of items, arranged vertically.

33

Handwritten text, possibly a list or series of items, arranged vertically.

34

Handwritten text, possibly a list or series of items, arranged vertically.

31

Handwritten text, possibly a list or series of items, arranged vertically.

30

Handwritten text in a rectangular frame, consisting of multiple lines of characters.

36

Handwritten text, possibly a list or series of items, arranged vertically.

36

Handwritten text, possibly a list or series of items, arranged vertically.

Handwritten text, possibly a list or series of items, arranged vertically.

35

Handwritten text, possibly a list or series of items, arranged vertically.

Handwritten text, possibly a list or series of items, arranged vertically.

Handwritten text, possibly a list or series of items, arranged vertically.

Handwritten text, possibly a list or series of items, arranged vertically.

38

Handwritten text, possibly a list or series of items, arranged vertically.

Handwritten text, possibly a list or series of items, arranged vertically.

34

Handwritten text, possibly a list or series of items, arranged vertically.

32

Handwritten text, possibly a list or series of items, arranged vertically.

Handwritten text in a cursive script, possibly a list or notes.

Handwritten text in a cursive script, possibly a list or notes.

Handwritten text.

41

Handwritten text in a cursive script.

39

Handwritten text in a cursive script.

40

Handwritten text in a cursive script.

37

Handwritten text in a cursive script.

Handwritten symbol resembling a cross or a plus sign.

43

Handwritten text in a cursive script.

Handwritten text in a cursive script.

Handwritten text.

42

99

Handwritten text in a cursive script.

Handwritten text in a cursive script.

Handwritten symbol resembling a cross or a plus sign.

44

Handwritten text in a cursive script.

34

Handwritten text in a cursive script.

46

Handwritten text in a cursive script, possibly a list or a set of instructions.

Handwritten text in a cursive script, appearing to be a list or a set of instructions.

45

Handwritten text in a cursive script, possibly a list or a set of instructions.

51

Handwritten text in a cursive script, possibly a list or a set of instructions.

49

Handwritten text in a cursive script, possibly a list or a set of instructions.

50

Handwritten text in a cursive script, possibly a list or a set of instructions.

52

Handwritten text in a cursive script, possibly a list or a set of instructions.

54

Handwritten text in a cursive script, possibly a list or a set of instructions.

48

Handwritten text in a cursive script, possibly a list or a set of instructions.

Handwritten text in a cursive script, possibly a list or a set of instructions.

53

Handwritten text in a cursive script, possibly a list or a set of instructions.

55

Handwritten text in a cursive script, possibly a list or a set of instructions.

56

Handwritten text in a cursive script, possibly a list or notes.

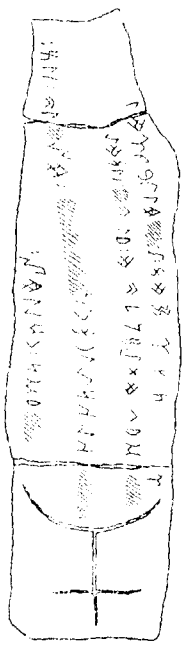
Fragment of a document with handwritten text in a cursive script.

Fragment of a document with handwritten text in a cursive script.

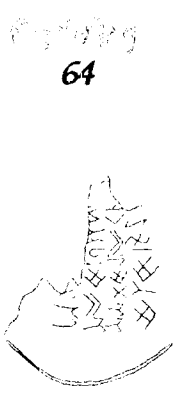

69

Fragment of a document with handwritten text in a cursive script.

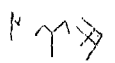
68

64

66

67

Fragment of a document with handwritten text in a cursive script.

70

Handwritten text in a cursive script.

57

Fragment of a document with handwritten text in a cursive script.

59

63

Handwritten text in a cursive script.

58

Fragment of a document with handwritten text in a cursive script.

Fragment of a document with handwritten text in a cursive script.

Fragment of a document with handwritten text in a cursive script.

Fragment of a document with handwritten text in a cursive script.

Fragment of a document with handwritten text in a cursive script.

61

Fragment of a document with handwritten text in a cursive script.

Fragment of a document with handwritten text in a cursive script.

62

Fragment of a document with handwritten text in a cursive script.

60

10804. 10804. 10804. 10804.
 10804. 10804. 10804. 10804.
 10804. 10804. 10804. 10804.
 10804. 10804. 10804. 10804.
 10804. 10804. 10804. 10804.

71

10804. 10804. 10804. 10804.
 10804. 10804. 10804. 10804.

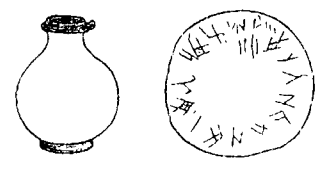
72

10804. 10804. 10804. 10804.
 10804. 10804. 10804. 10804.
 10804. 10804. 10804. 10804.

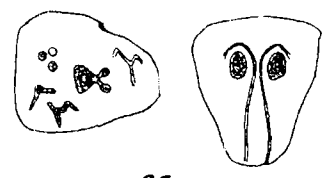
73

82

81

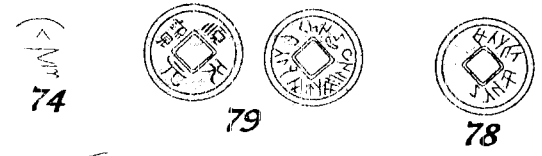
86

10804. 10804. 10804. 10804.

85

10804. 10804. 10804. 10804.

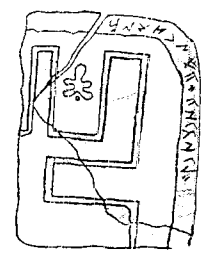
75

74

79

78

76

84

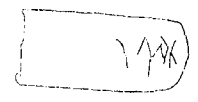

10804. 10804. 10804. 10804.

87

77

80

10804. 10804. 10804. 10804.

83

10804. 10804. 10804. 10804.

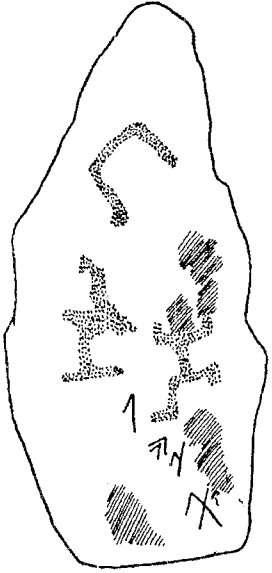
88

10804. 10804. 10804. 10804.

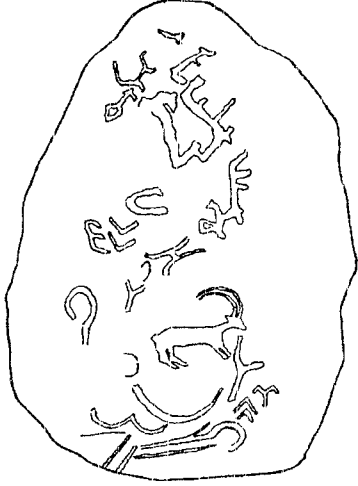
89

10804. 10804. 10804. 10804.

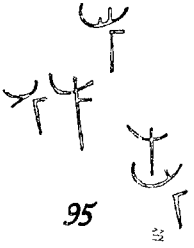
90

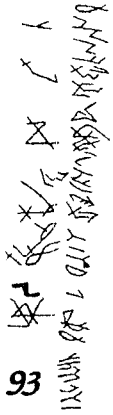
91

91

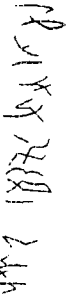
95

93

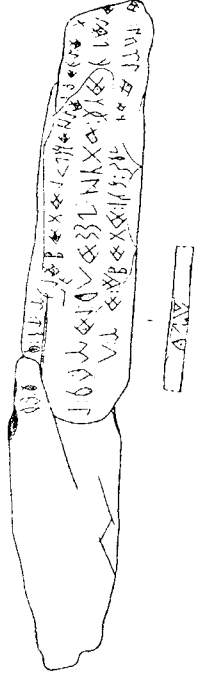

94

Handwritten text in a non-Latin script, possibly a transcription of the symbols above.

92

96

97

Handwritten text in a non-Latin script, possibly a transcription of the symbols above.

99

Handwritten text in a non-Latin script, possibly a transcription of the symbols above.

98

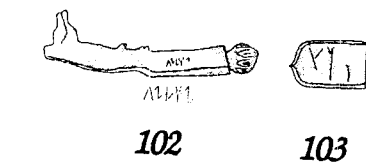
Handwritten text in a non-Latin script, possibly a transcription of the symbols above.

Handwritten text in a non-Latin script, possibly a transcription of the symbols above.

101

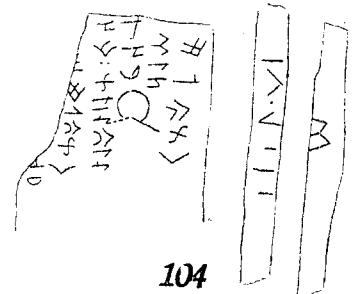
Handwritten text in a non-Latin script, possibly a transcription of the symbols above.

100

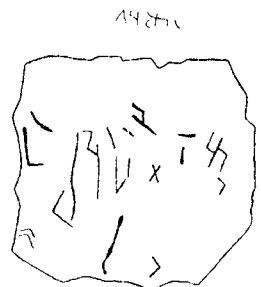

102

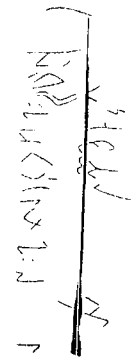
103

104

105

106

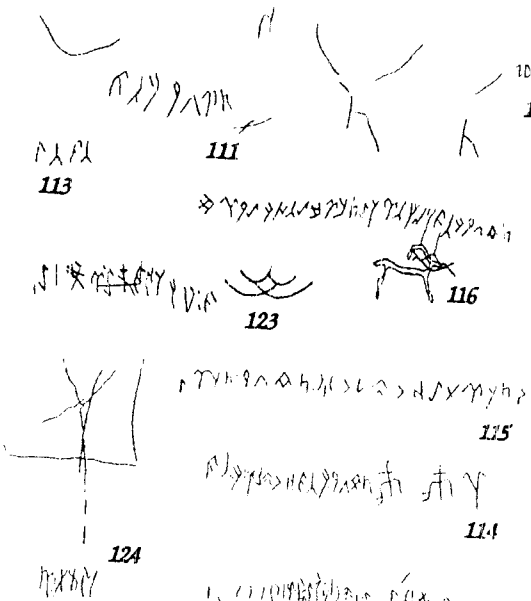

109

Handwritten text in Amharic script, including a vertical line of text and a small diagram below it.

Handwritten text in Amharic script, including a vertical line of text and a small diagram below it.

107

113

111

112

116

123

115

114

124

125

Handwritten text in Amharic script, including a horizontal line of text and a small diagram below it.

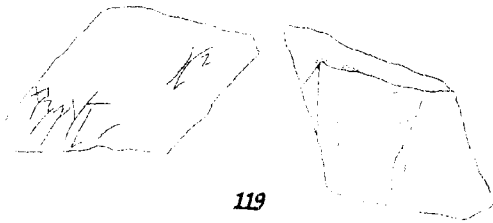
136

Handwritten text in Amharic script, including a horizontal line of text and a small diagram below it.

118

Handwritten text in Amharic script, including a vertical line of text and a small diagram below it.

110

119

W I A *

130

1A
128

Handwritten text in a cursive script, possibly a list or notes.

126

Handwritten text in a cursive script, appearing to be a list or notes.

138

Handwritten text in a cursive script, possibly a list or notes.

122

N F Y NR
129

131

Handwritten text in a cursive script, possibly a list or notes.

134

Handwritten text in a cursive script, possibly a list or notes.

(Spurski)

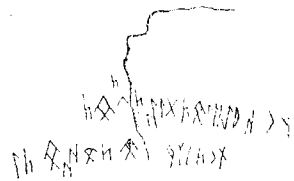
Handwritten text in a cursive script, possibly a list or notes.

(Spurski)

139

Handwritten text in a cursive script, possibly a list or notes.

135

Handwritten text in a cursive script, possibly a list or notes.

137

Handwritten text in a cursive script, possibly a list or notes.

140

Handwritten text in a cursive script, possibly a list or notes.

(Spurski)

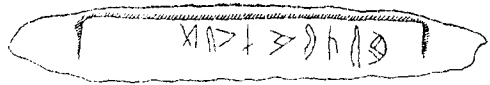
Handwritten text in a cursive script, possibly a list or notes.

34 (Spurski)

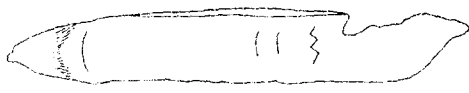
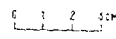
Handwritten text in a cursive script, possibly a list or notes.

Handwritten text in a cursive script, possibly a list or notes.

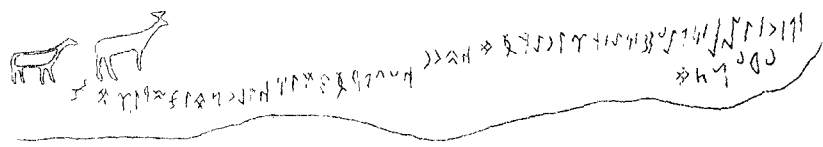
(Spurski)

141-142

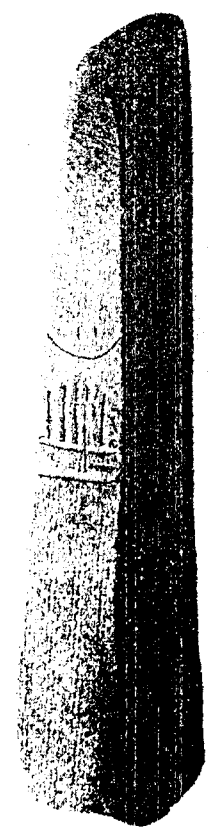
143

144

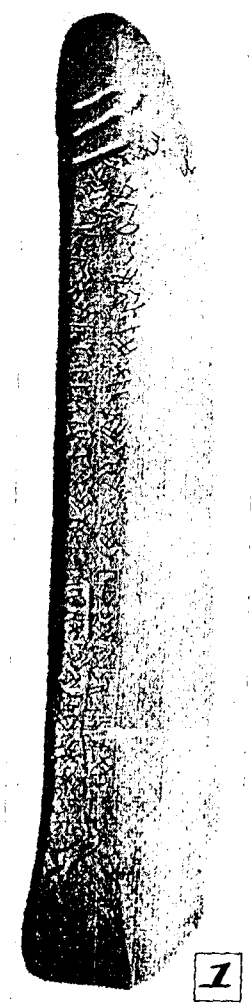
1

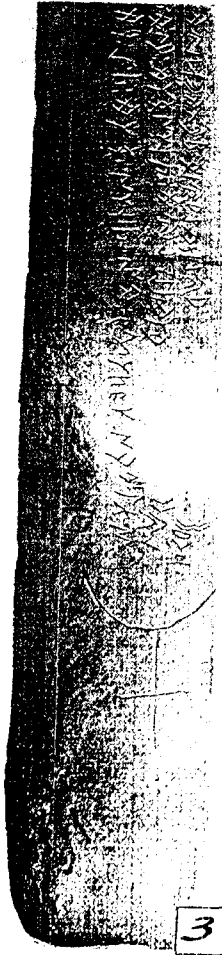
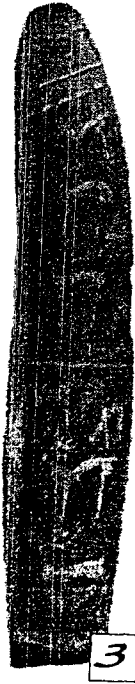
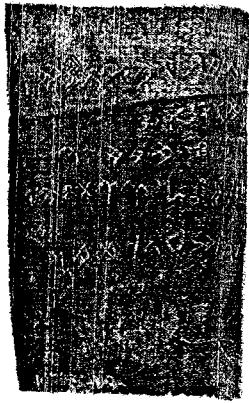
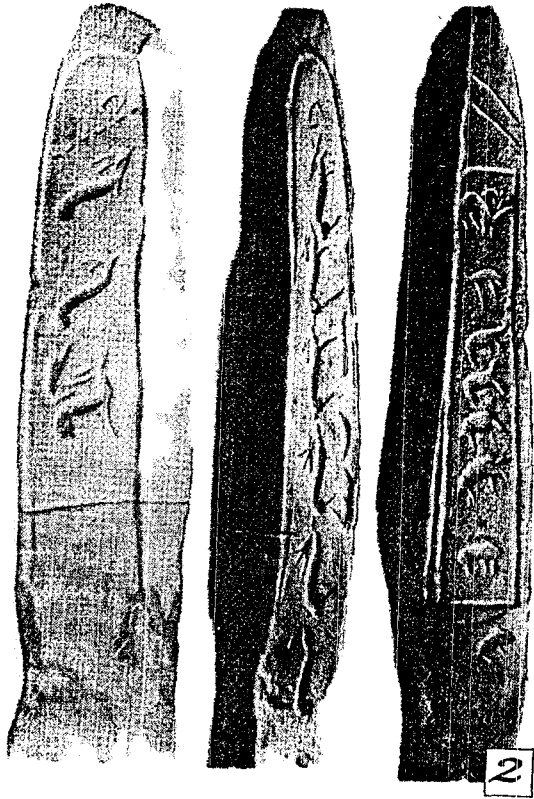

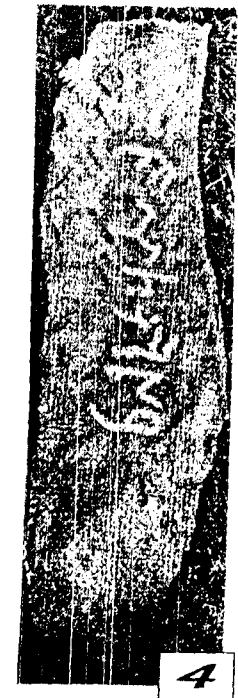
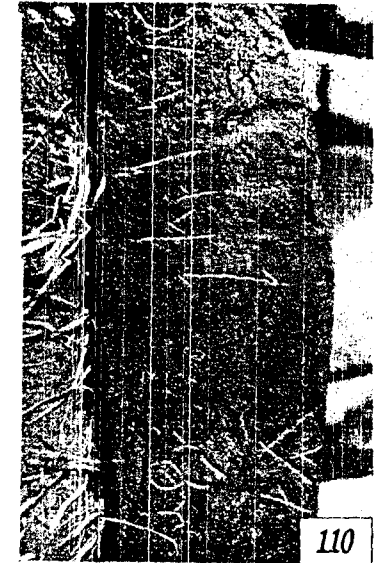
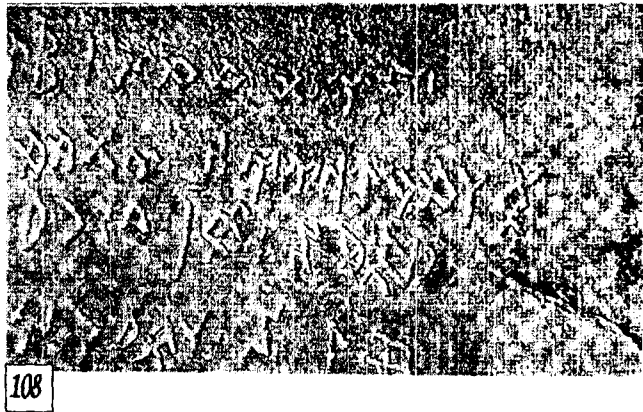
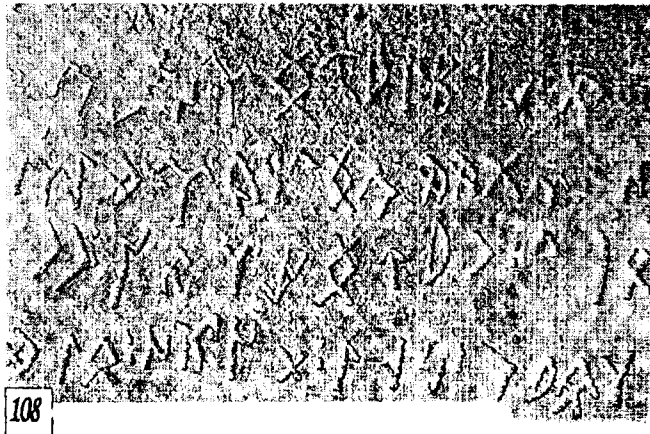
1

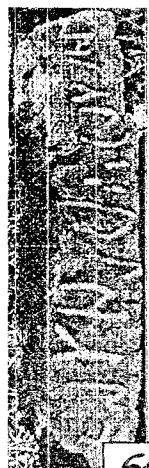

1

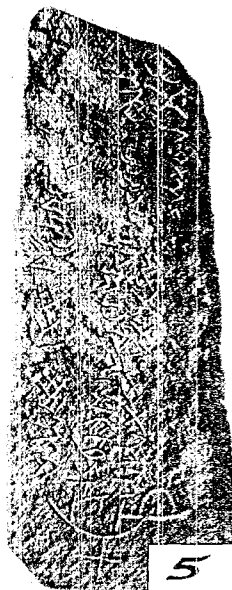

64

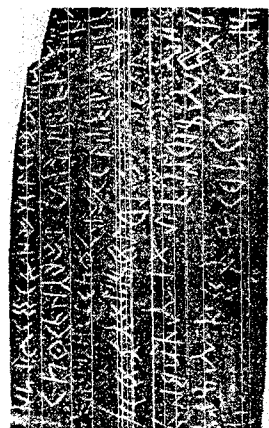
54

5

9

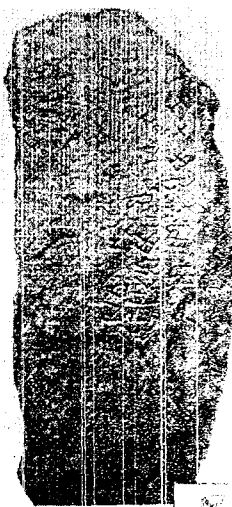
10

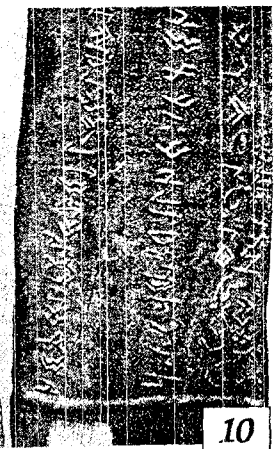
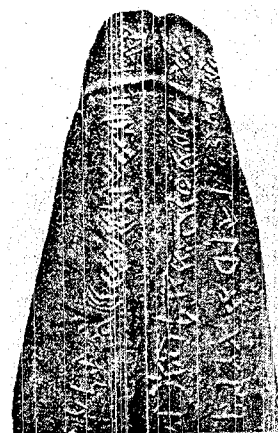
6

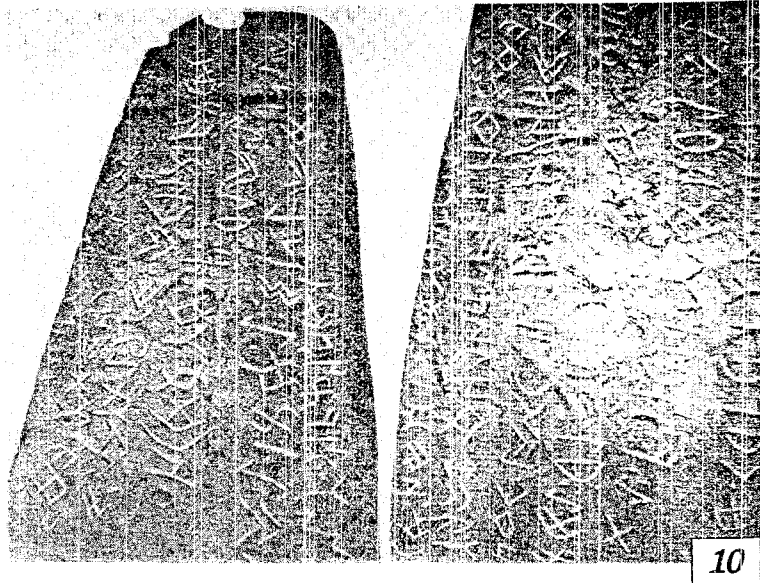
7

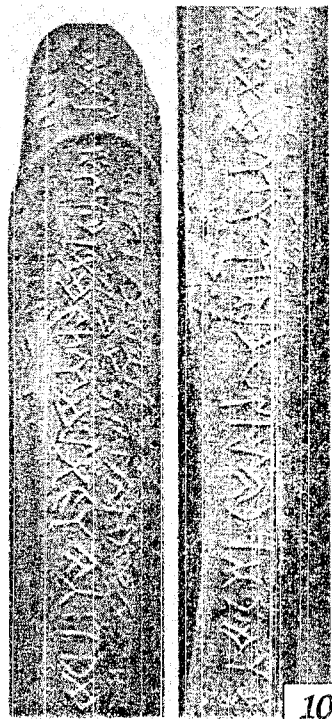
8

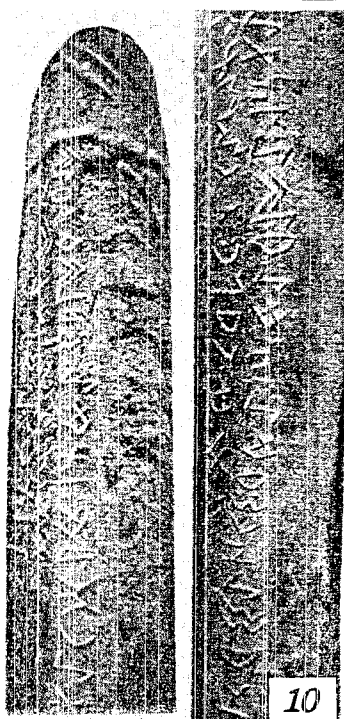
10

10

10

10

53(5)

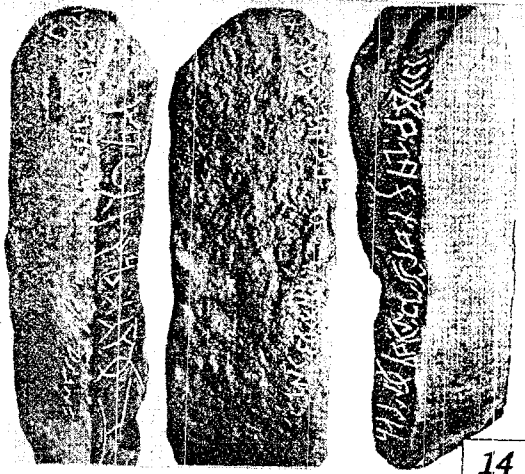
53

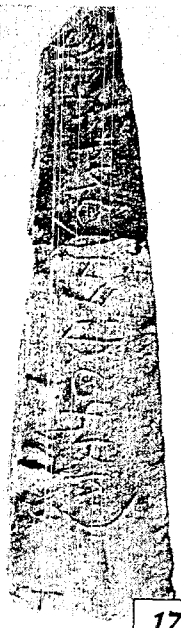
70(1)

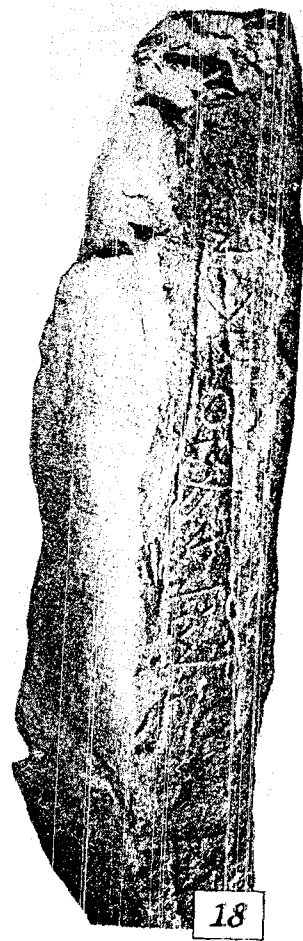
70(2)

14

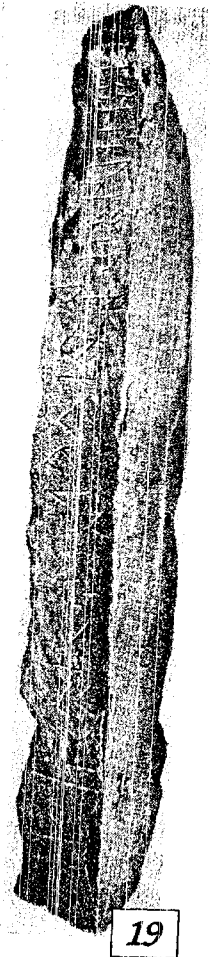
17

18

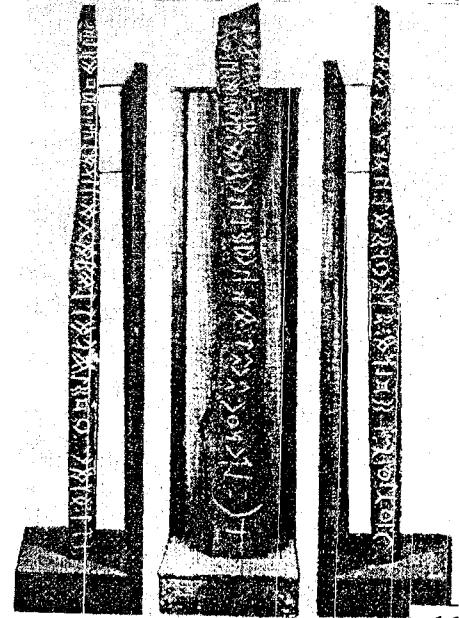
17

19

19

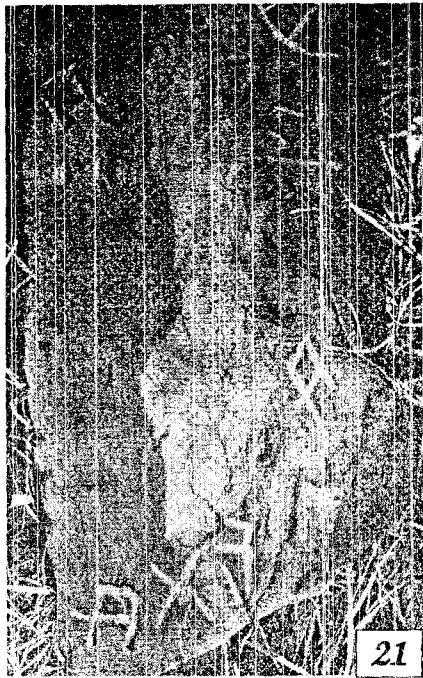
16

18

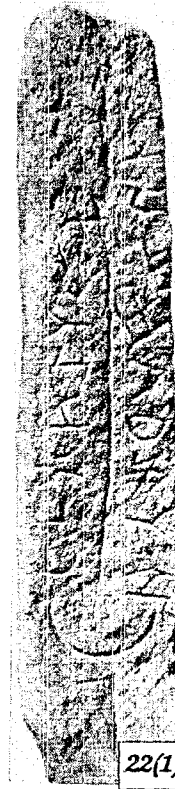
20

21

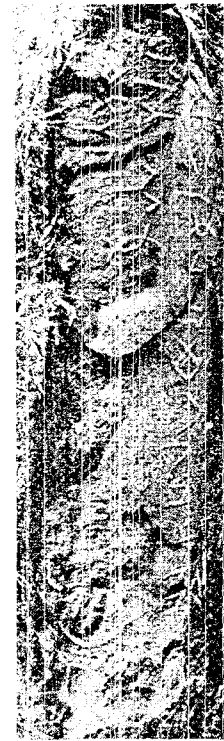
21

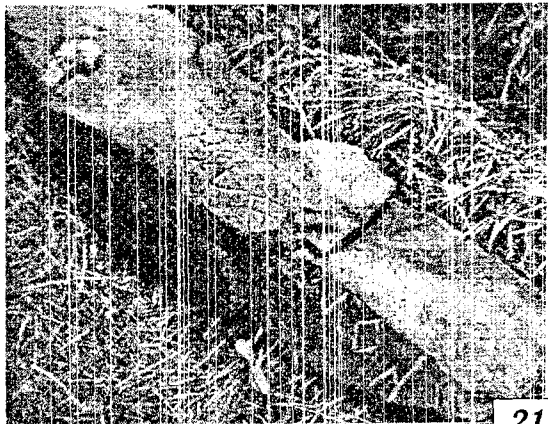
22(1)

22(2)

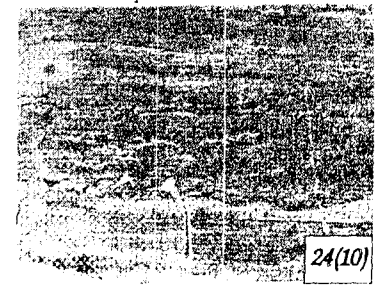
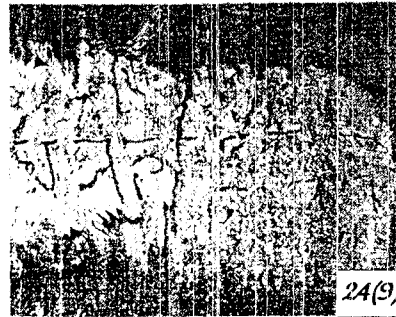
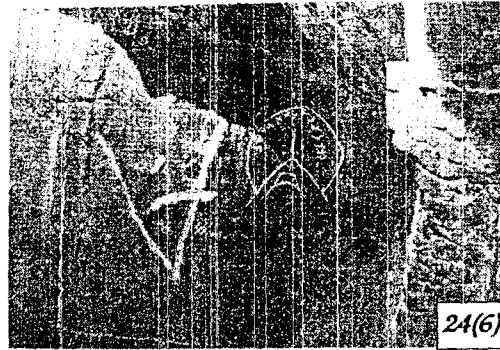
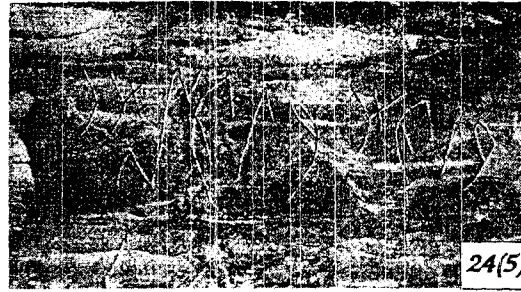
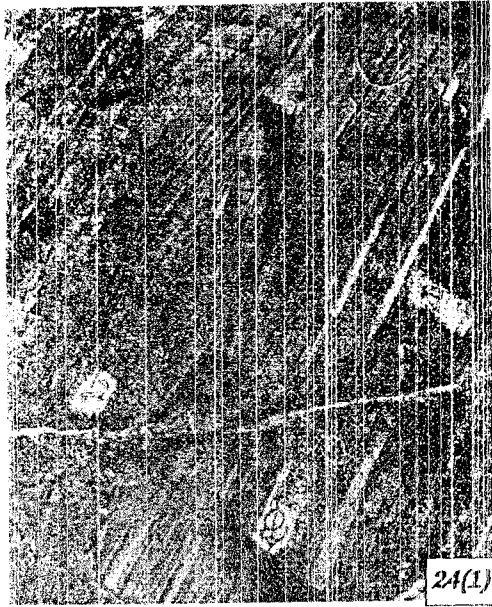
23

21

23

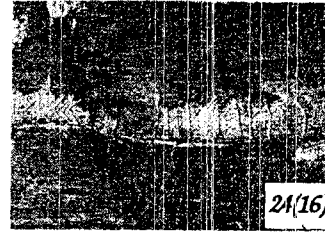

24(11)

24(12)

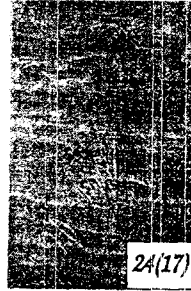
24(16)

24(20)

24(13)

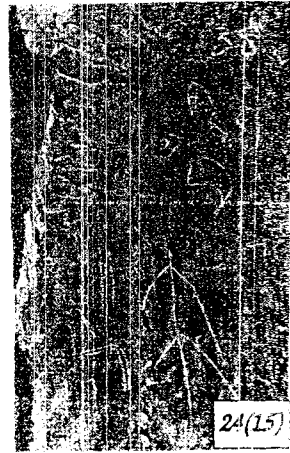
24(17)

24(18)

24(14)

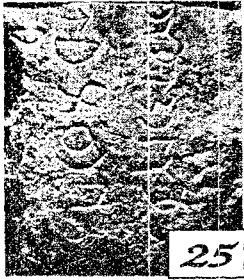
24(15)

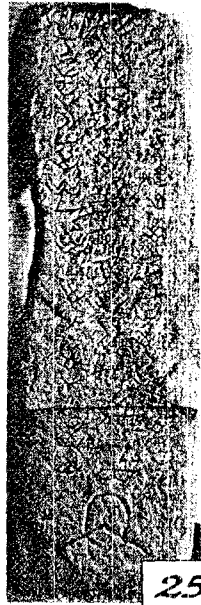
24(19)

24(21)

25

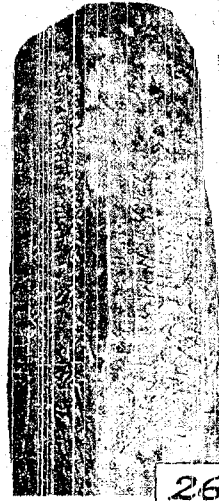
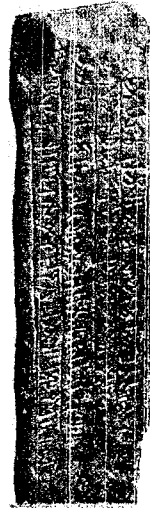
25

25

25

26

27

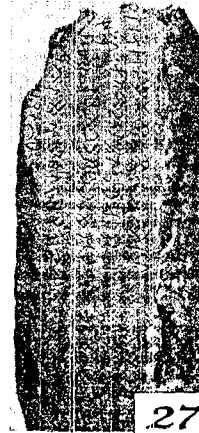
104

104

104

27

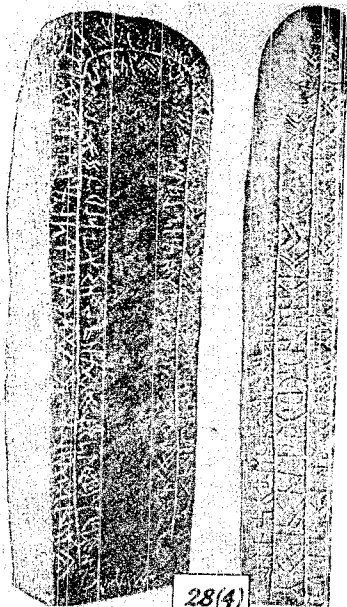
28(2)

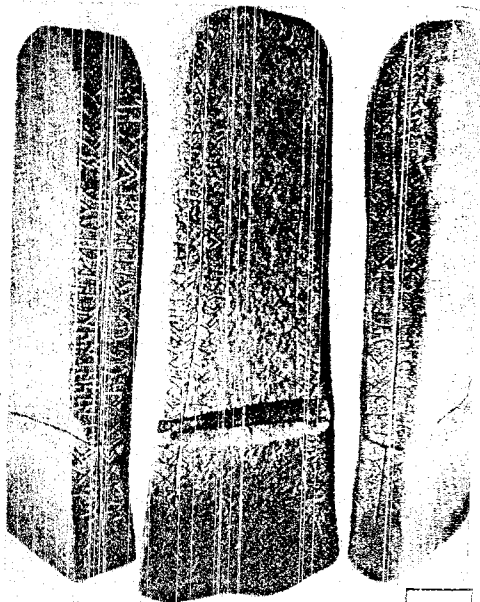
28(3)

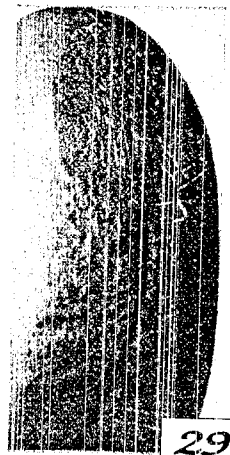
28(1)

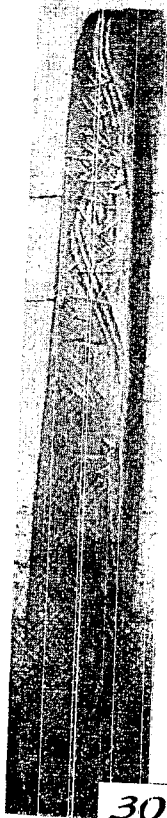
28(4)

29

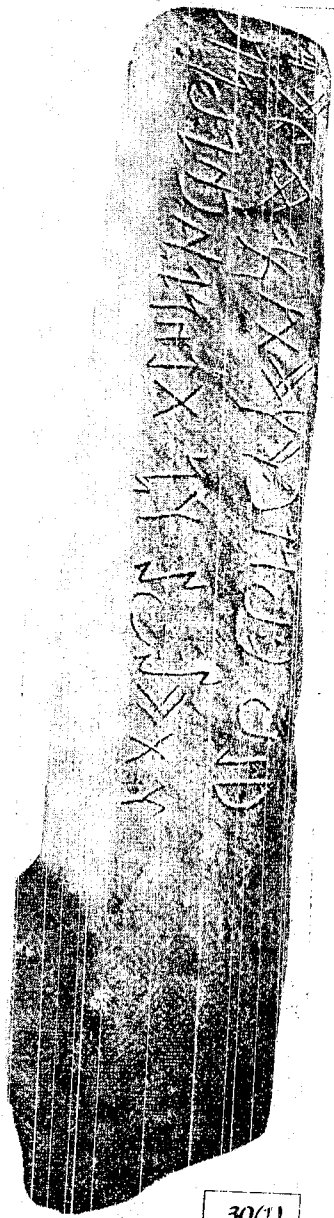
29

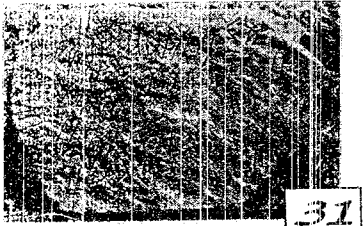
30

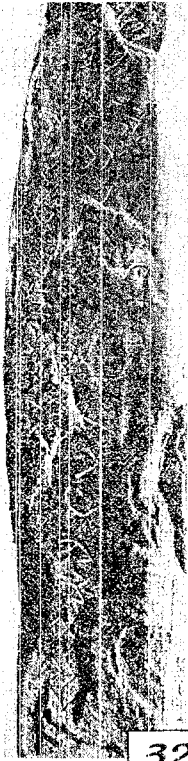
30(1)

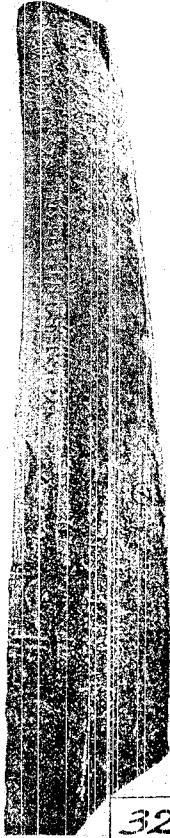
30(1)

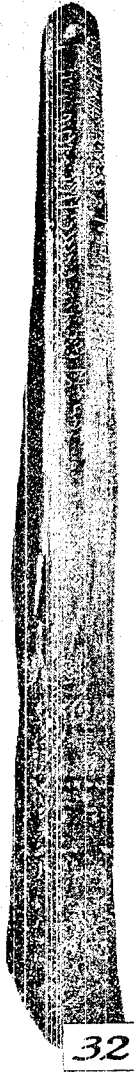
31

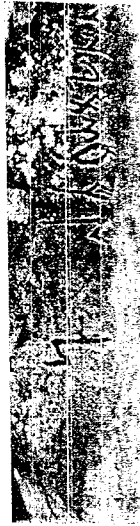
32

32

32

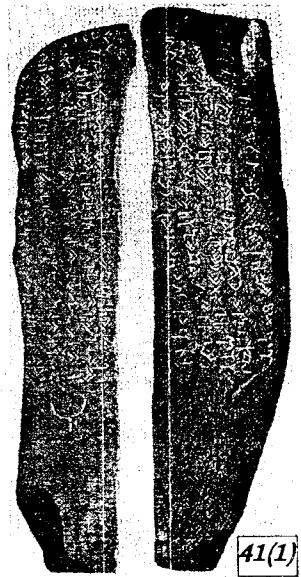
98

98(2)

37

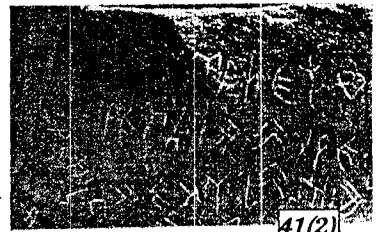
41(1)

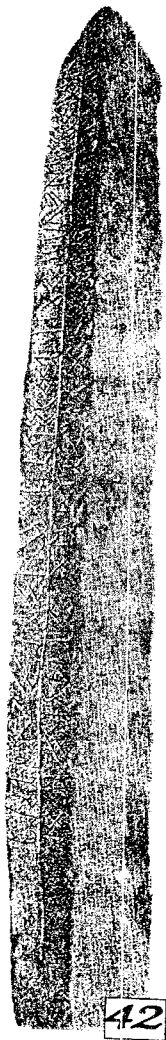
37

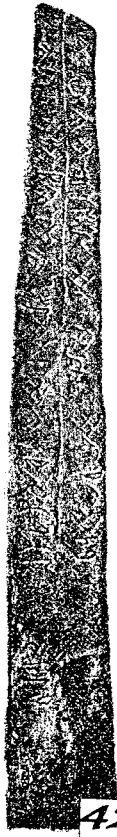
37

41(2)

42

42

42

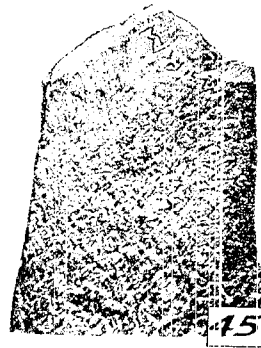
42

49

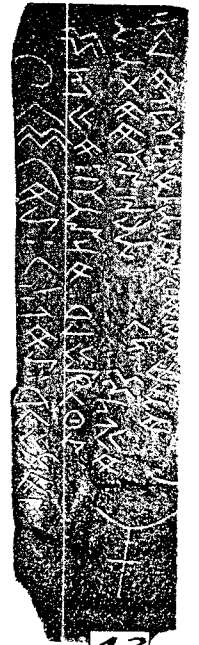
43

45

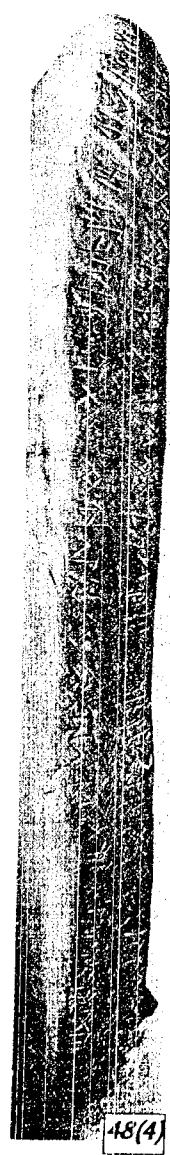
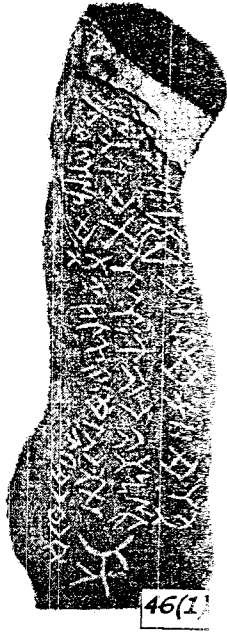
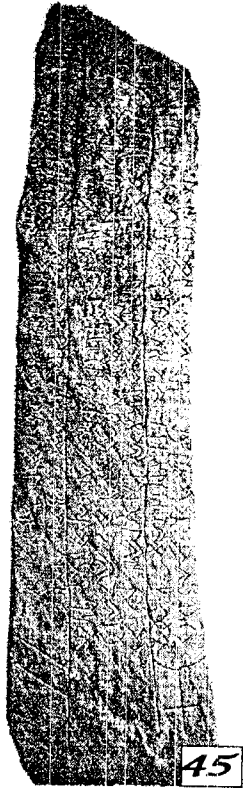
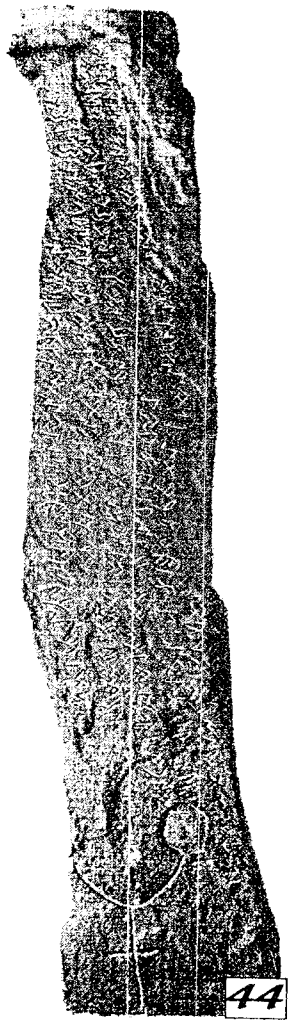
49

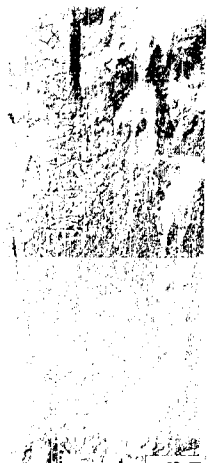
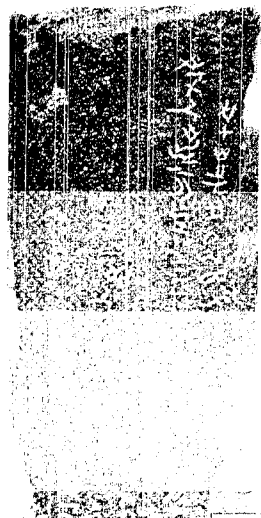
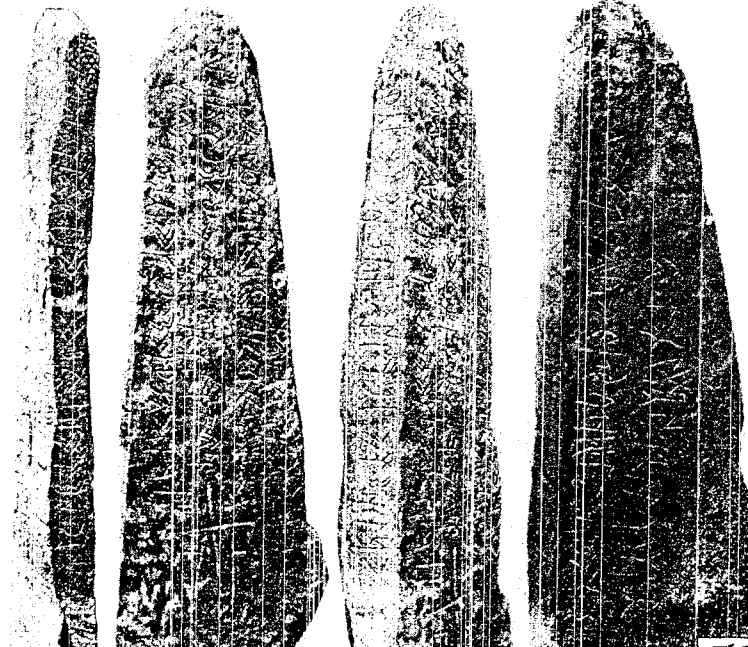
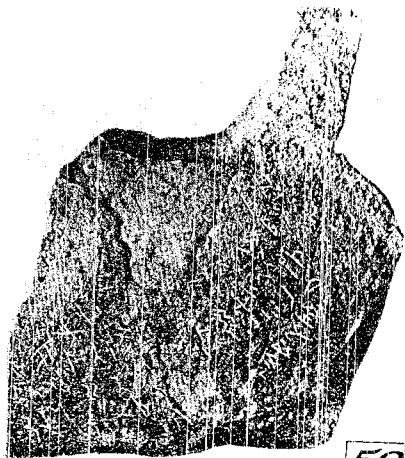
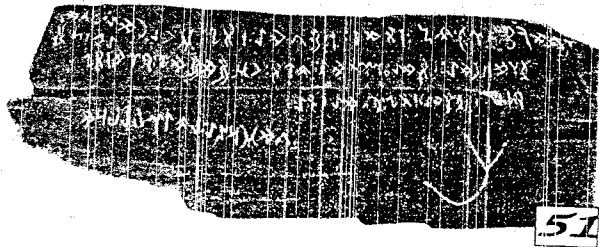

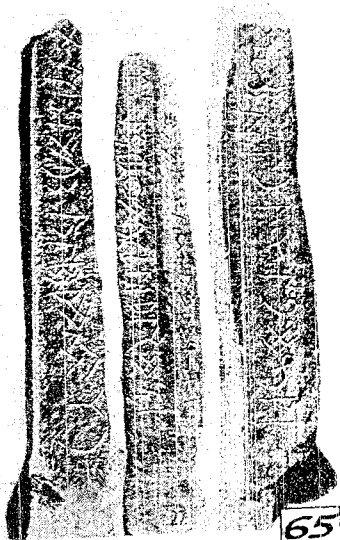
43

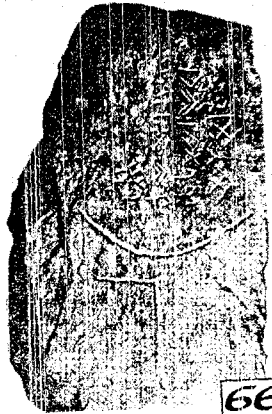
45

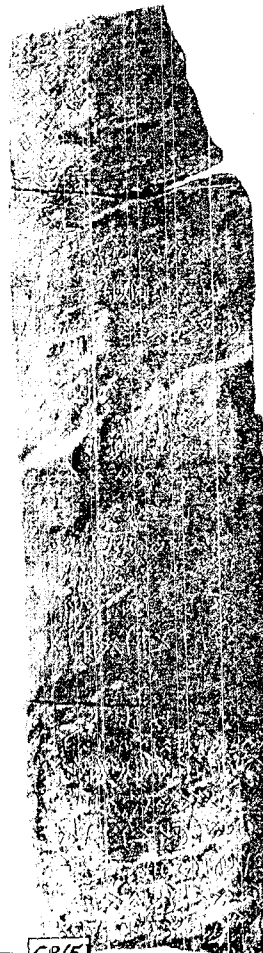
65

66

68(4)

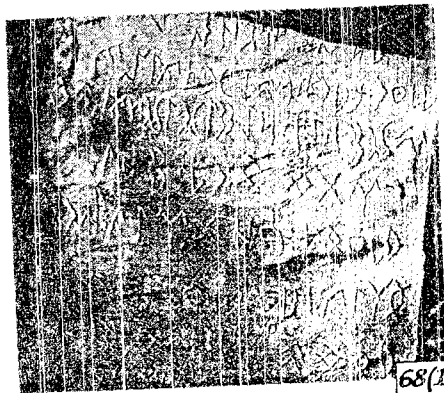
68(5)

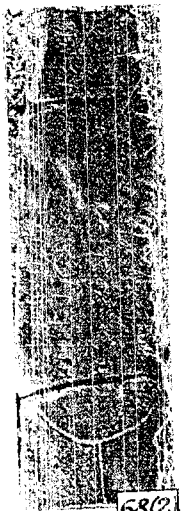
69(1)

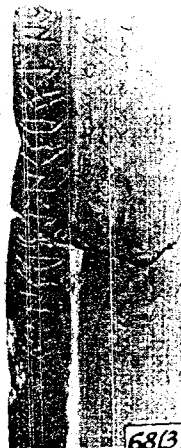
69(2)

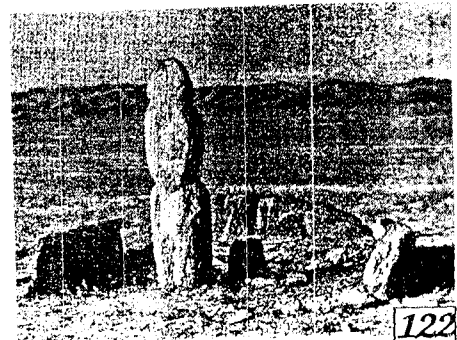
68(1)

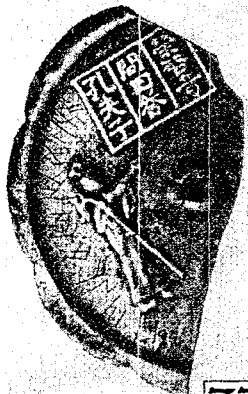
68(2)

68(3)

122

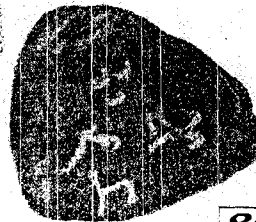
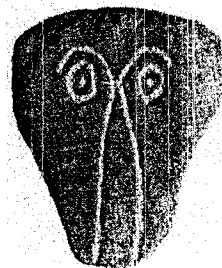
77

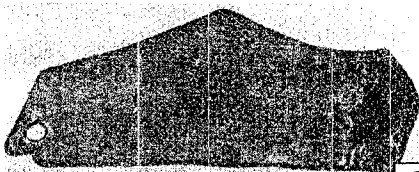
84

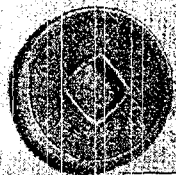
130

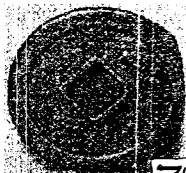
86

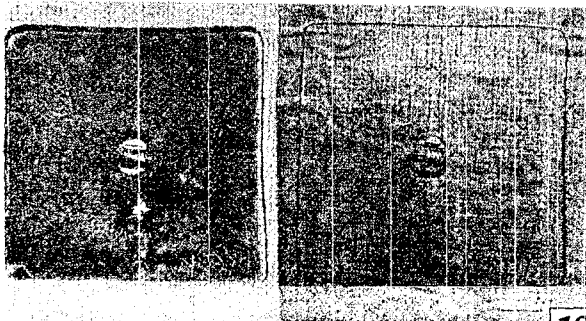
85

78

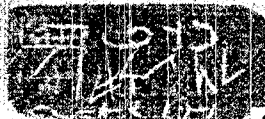
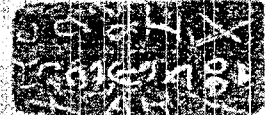
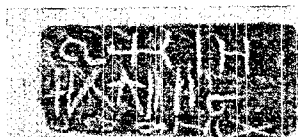
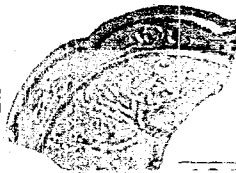
79

127

129

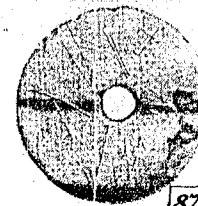
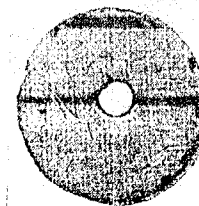
88

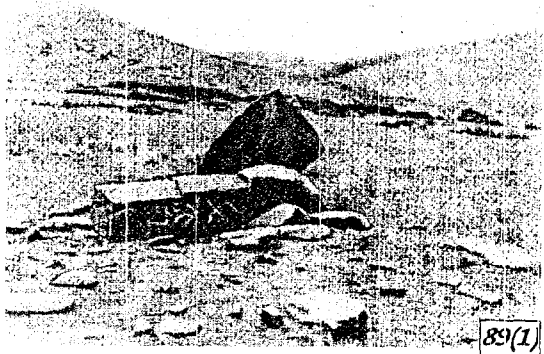
87(1)

87(2)

87(3)

89(1)

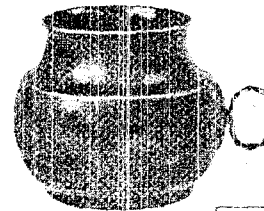
89(2)

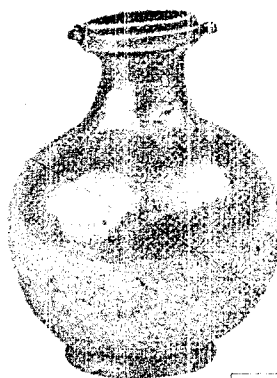
90

80

82(1)

81(1)

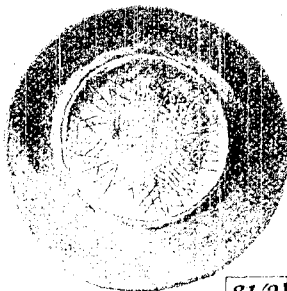

100(1)

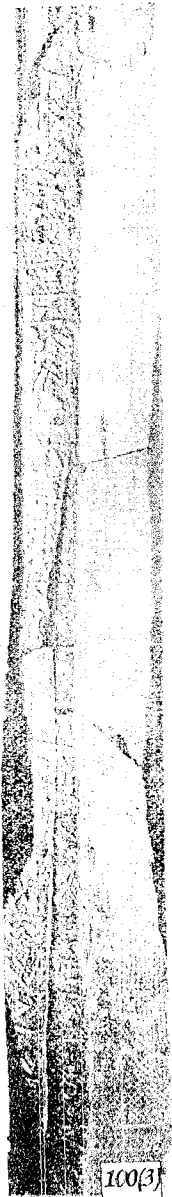
100(2)

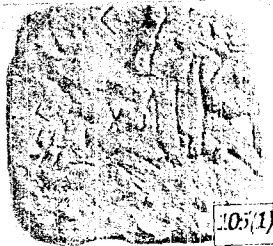
91

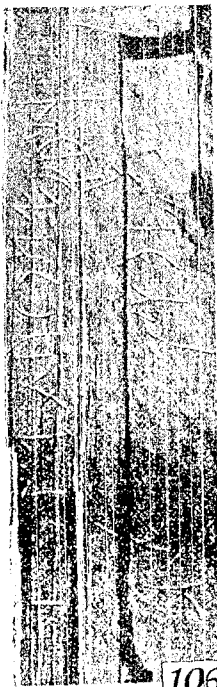
81(2)

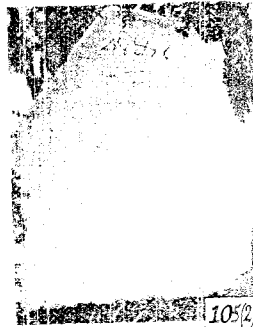
100(3)

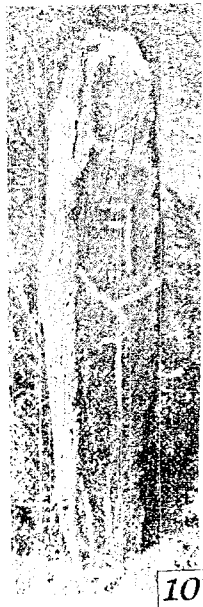
105(1)

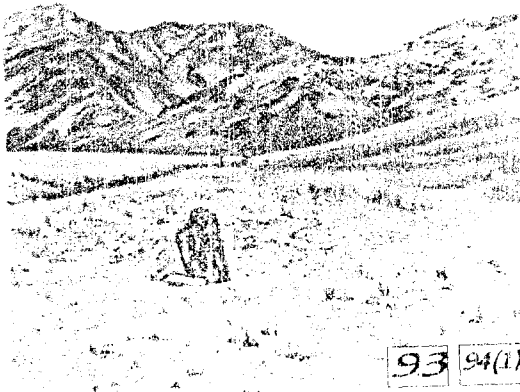
106

105(2)

107

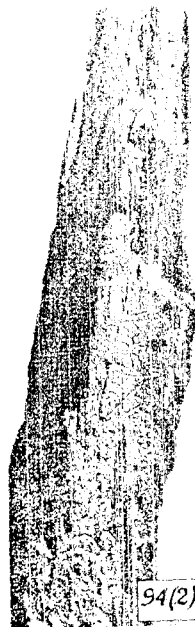

93

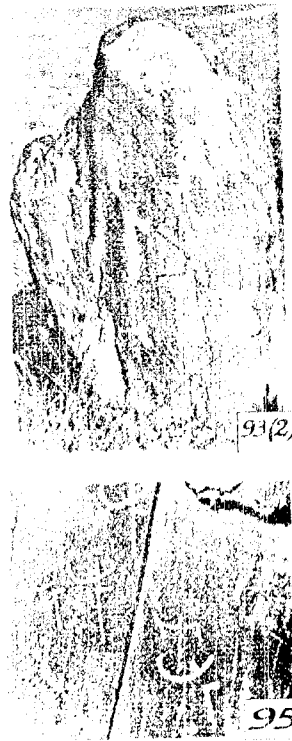
94(1)

94(1)

94(2)

93(2)

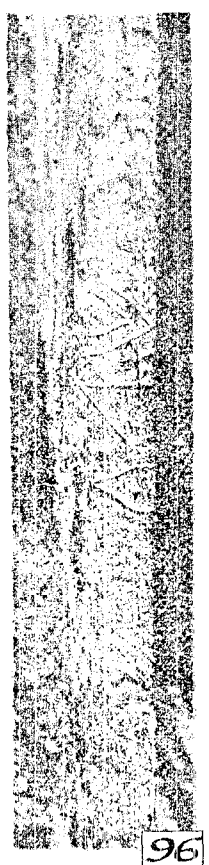
95

97

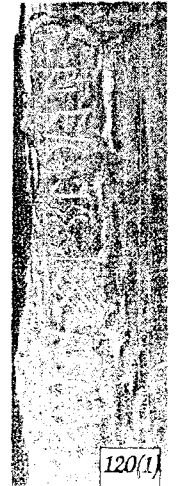
96

96

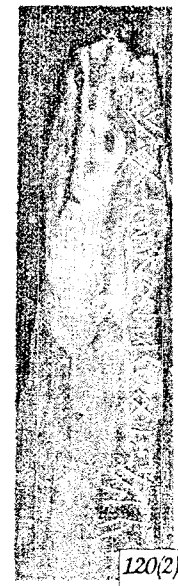
99

120(1)

120(1)

120(2)

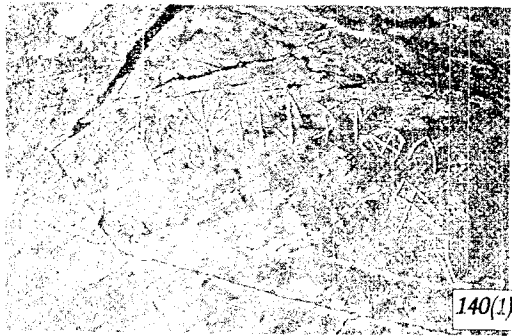
120(2)

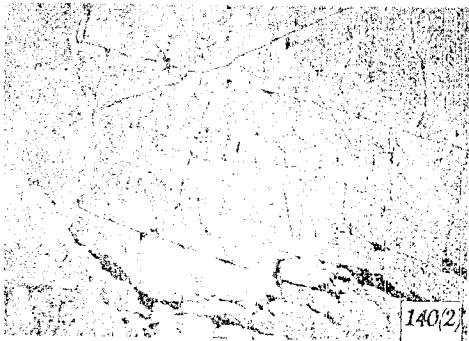
119

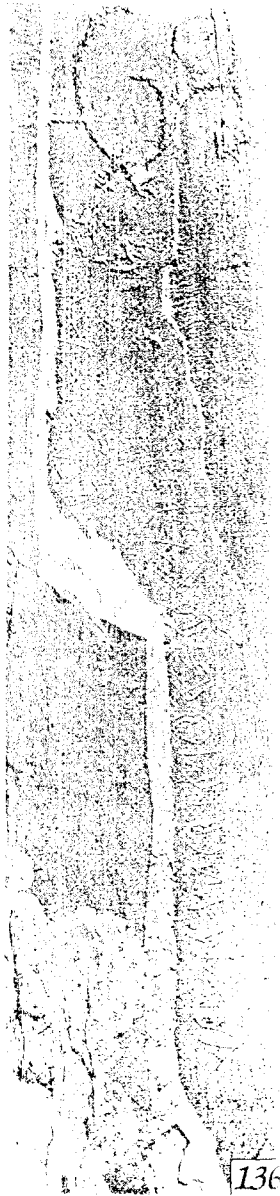
131

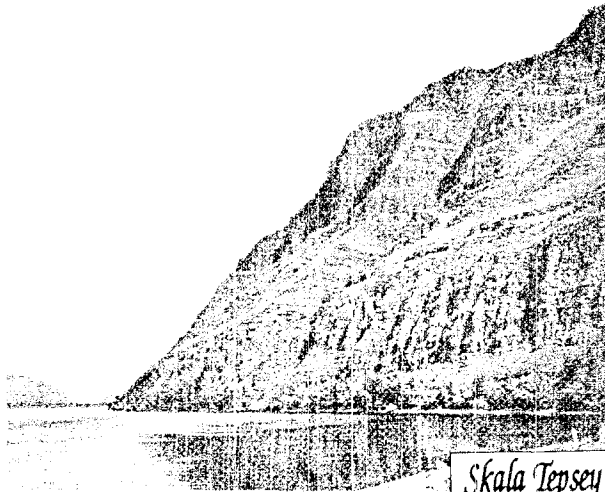
140(1)

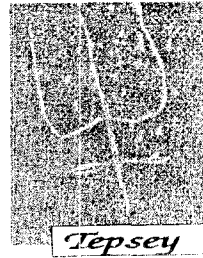
140(2)

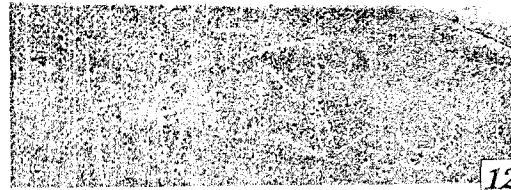
136

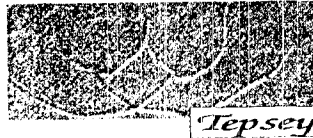
Skala Tepsey

Tepsey

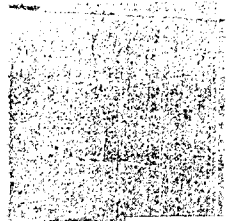
125

Tepsey

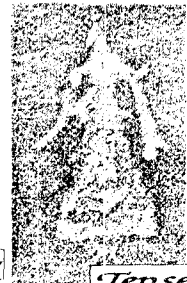
112

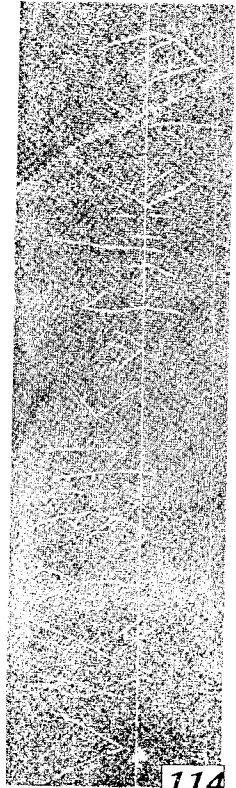
Tepsey

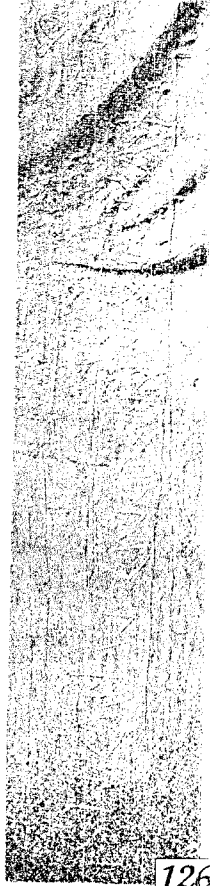
Tepsey

Tepsey

114

126

126(1)

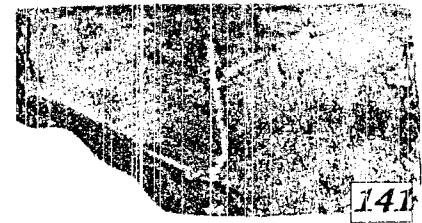
116

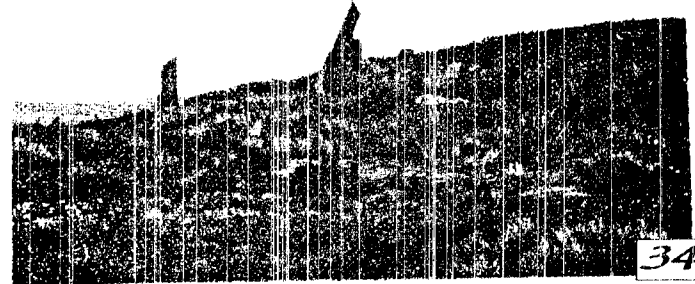
145

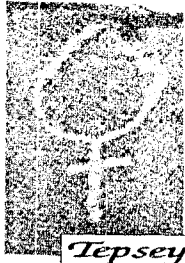
135

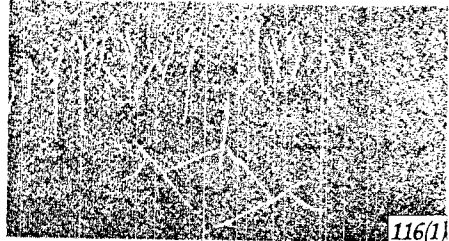
141

34

Tepsey

116(1)

1932-ci ildə Açıktaş adlı kükürd kolçedanı mədənlərində 5 m dərinlikdə təsadüfən dörd tərəfi göytürk əlifbası ilə yazılmış kükür çubuğu tapılmışdır. Hələlik dünyada yeganə olan və turkologiyada «Talas çubuğu» adlanan bu abidənin tapılması, oxunması, nəşri və tərcüməsində M.Y.Masson və S.Y.Malovun xidmətini (bu haqda ayrıca bəhs ediləcəkdir) qeyd etmək lazımdır. Sonralar bu abidəni H.N.Orkun, habelə Ç.Cumaqulov (S.Y.Malovun tərcüməsində) və Ə.Ə.Rəcəbov da nəşr etmişdir.

1961-ci ilin payızında arxeoloq P.N.Kojemyako Kırk Kazıqda əvvəllər də yazılı daşlar tapılmış Ayırtam-Oy deyilən yerdə sonralar səkkizinci Talas abidəsi adlanan yazılı daşı tapır. Bundan sonra arxeoloq D.R.Vinnikin rəhbərliyi ilə Talas vadisinə göndərilən ekspedisiya elə həmin il bu ərazidə daha 3 yazılı daş – doqquzuncu, onuncu və on birinci Talas abidələrini tapır. Ekspedisiya artıq unudulmuş ikinci Talas abidəsini də kəşf edir. On birinci abidə daşın aşınması və yazının silinməsi səbəbindən hələ də oxunmamışdır. Ekspedisiyanın materialları nəşr edilmişdir. Abidələrin tapılması haqqında D.F.Vinnik və P.N.Kojemyakonun məqaləsi çap edilmiş, İ.A.Batmanov doqquzuncu və onuncu abidəni oxumuş və tərcümə etmişdir. Ç.Cumaqulov ikinci abidə haqqında məqalə nəşr etdirmişdir.

1962-ci ildə D.F.Vinnik Ayırtam-Oyda daha bir yazılı daş – on ikinci Talas abidəsini kəşf edir. Böyük çay daşının üstündə oxunması çətin olan göytürk əlifbası ilə mətn vardır. Abidə İ.A.Batmanov tərəfindən nəşr edilmişdir.

1926-cı ildə P.İ.İvanov İssık-kölün cənub-şərq sahilində Göy-Sarı deyilən yerdə uzunluğu təxminən 1 metr, hündürlüyü 60 sm olan bir daş tapır. Daşın bir üzündə bir neçə göytürk və ərəb hərfləri vardır. Daş uzun müddət su altında qaldığı üçün üzünə kirəclə örtülmüşdür. P.İ.İvanov öz kəşfi haqqında 1929-cu ildə V.V.Bartolda xəbər verir, o isə öz növbəsində bu xəbəri S.Y.Malova çatdırır. S.Y.Malov daşın üzərində göytürk yazısı olduğunu müəyyənləşdirir. Abidə bir neçə dəfə nəşr edilsə də hələ oxunmamışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, abidə itirilmişdir.

1961-ci ildə Qırğızistanın cənubunda Batkən rayonunun Ak-Təpə məskun yerində Y.D.Baruzdin adlı bir arxeoloq qazıntı apararkən üzərində göytürk işarələri olan küp parçası tapır. İ.A.Batmanov burada

....) >) >)..... işarələrini görüb bunu ... *anı içi unun* kimi oxuyur. Mən bu oxunu tam səhv hesab edirəm, çünki burada n işarəsindən sonra da, ç işarəsindən sonra ı və i səslərini göstərən işarə yoxdur, halbuki qədim türk orfoqrafiyasının qanunlarına görə, xüsusən söz sonunda bu səslərin işarələri yazılmalıdır. 1961-ci ildə Y.D.Baruzdin Alay vadisində Sarı-Taş qəsəbəsindən bir qədər aralı Kara-Beyit qəbiristanında şaquli vəziyyətdə duran baş daşı tapmışdır. Baş daşında bəzi işarələr ... Talas çubuğundakı işarələri xatırladır, lakin hələ indiyədək müəyyənləşdirilməmişdir ki, baş daşındakılar yazıdır, yaxud təsadüfi xətlərdir.

1977-ci ilin may ayında Ç.Cumaqulov Tımbas adlanan yerdə üzərində göytürk əlifbası ilə yazı olan daş tapır. Daş on birinci Talas abidəsi adı ilə 1978-ci ildə nəşr edilir.

Talas vadisində qum daşı üzərində kişi portretinin çənəsində göytürk əlifbası ilə yazı olan bir abidə də tapılmışdır.

1981-ci ilin payızında Talas Ala-Toosunda Kuru-Bakayır dərəsində dəniz səviyyəsindən 2500 m hündürlükdə İ.Kojomberdiyev və Ç.Cumaqulovun rəhbərlik etdiyi ekspedisiya üç abidə – qayaüstü yazı kəşf etmişdir; bunlardan biri soğda yaxud uyğur yazısı ilə, ikisi isə göytürk hərfləri ilə yazılmışdır.

1898-ci ildə Kallaurun kəşf etdiyi dördüncü Talas abidəsi 1982-ci ildə yenidən kəşf edilir.

Qırğızistan abidələrinin tapılmasında V.A.Kallaurdan başqa fin arxeoloqlarından Q.İ.Heykel, M.Munk və O.Donnerin xidmətlərini də qeyd etmək lazımdır. Abidələrin ilk nəşri Q.Heykel tərəfindən edilmişdir. Q.Heykelin başçılıq etdiyi fin arxeoloji ekspedisiyası abidələrin surətini çıxarmış və nəşr etmişdir. Talas abidələrinin oxunması, tərcüməsi və nəşr sahəsində Q.Heykeldən başqa V.V.Radlov, P.M.Melioranski, Y.Nemet, H.N.Orkun, S.Y.Malov və İ.A.Batmanovun da xidmətləri böyük olmuşdur.

Son zamanlar qırğız tədqiqatçıları, xüsusən Ç.Cumaqulov Talas çayı hövzəsində və Qırğızistanın bir neçə rayonunda daha bir neçə abidə tapmışdır. Elmi ədəbiyyatda göstərilir ki, Qırğızistanda tapılan göytürk abidələrinin sayı 27-ə çatmışdır.

BİRİNCİ ABİDƏ (T – 1)

Birinci Talas abidəsi üzərində göytürk əlifbası ilə yazı olan daşdan ibarətdir. Abidə 1896-cı ildə V.A.Kallaur tərəfindən Kalba dərəsi ilə gedən yolun kənarında Dmitriyevski kəndinin 8 kilometrliyində Ayırtam-oy deyilən yerdə tapılmış, sonralar Övliya-Ata (indiki Talas) şəhərinə gətirilmişdir.

Abidəni ilk dəfə V.V.Radlov tədqiq, tərcümə və nəşr etmişdir. Sonra Q.Heykelin çıxardığı surət əsasında macar dilçisi Y.Nemet onu tərcümə etmişdir. Daha sonra S.Y.Malov abidənin daha dəqiqləşdirilmiş surəti əsasında onu yenidən tərcümə və nəşr etmişdir. Nəhayət, H.N.Orkun 1939-cu ildə (yeni nəşri: 1987-ci ildə) birinci Talas abidəsini türk dilinə tərcümə və nəşr etmişdir. Bu abidə 1963-cü ildə S.Y.Malovun transkripsiyası və tərcüməsi ilə qırğız dilçisi Ç.Cumaqulov tərəfindən «Эпиграфика Киргизии» adlı əsərə daxil edilmişdir.

Mətn

┌ 8 L I 5 >> > * > J L H L O 8 > 1

┌ Y L O 2 H 2 L 2 > > J O H L 2 L) > H 2

┌ 4 4 3 L 2 > ┌ 4 4 3 4 4 5 7 7 7 7 7 7 3

┌ 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4

Transkripsiya

1. Atımız itip ər atım Udun (a) sizə
2. Katunı (a) ağırarında tulı (a) kalmış (a)
3. iniləri (a) Kara bars (a), Oğul bars (a)
4. Özüntə işintə (?)

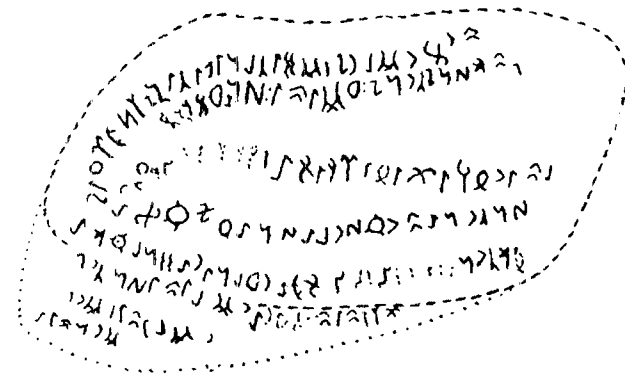
Tərcümə

1. Adımızı (təşkil) edib igid adım Udun. Sizdən
2. xatunu (onun) xəstələnməsindən dul qalmış
3. kiçik qardaşları Qara bars, Oğul bars
4. özündə dostlarından.

İKİNCİ ABİDƏ (T – II)

Bu abidə də Dmitriyevski kəndi yaxınlığında Alta-bay adlanan yerdə tapılmışdır. Abidə 1898-ci ildə P.M.Melioranski tərəfindən tərcüməsiz nəşr edilmişdir. Onu ikinci dəfə, yenə də tərcüməsiz Q.Heykel nəşr etmişdir (1918). İkinci Talas abidəsi 1926-cı ildə Y.Nemet, 1936-cı ildə S.Y.Malov və 1939-cu ildə H.N.Orkun tərəfindən tərcümə edilmişdir. 1963-cü ildə qırğız dilçisi Ç.Cumaqulov abidənin oxunuşunu təkmilləşdirmiş və yeni (rusca) tərcüməsini vermişdir. Biz S.Y.Malov, H.N.Orkun və Ç.Cumaqulovun nəşrlərini tutuşdurmuş, abidənin əsil mətni ilə müqayisə etmiş (abidə Frunze – indiki Bişkek – şəhərində saxlanılır), oxunmasında bəzi təkmilləşdirmə aparmış və bunun əsasında transkripsiya və tərcümə etmişik.

Mətn

Transkripsiya

1. otuz oğlan (a) sağdıçları piçin(a) altı igirmi (a)
2. ər atım Kara Çor (a). Ayağ atı Kar(a) yazmaz
3. Altı uyalı ebimi ibirə kizə sihil inal ölmüş
4. Kara Çor(a) atım kula Kar (a) yazmaz (a)
5. Kara Çor (a) sizə sinin, özgə (a) uyalarına adırılmış (a)

6. Atası (Malov eblik; Orkun:oğlu)(a) atı Tuçayan; Cumaqulov: Tuğan), oğlu atı Kara Çor.
7. Malov: oğlu atı Ağult; Orkun: oğlu adı Sağu; Cumaqulov: er oğlu, at sü ağış.
8. Malov, oğurati (a); Orkun oğurtı; Cumaqulov Oğam atı - Şa...

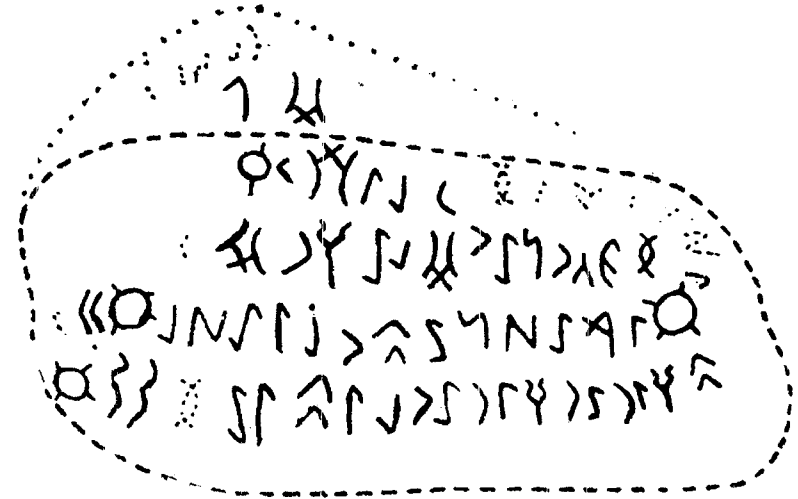
Tərcümə

1. Otuz oğlan sağdışları meymun ili on altısında
2. İgidlik adım Qara çor, fəxri adım Qara yazmaz
3. Altı tayfahı evimi dolanaraq, gəzərək, kiçik bacım Inai ölmüş
4. Qara çor. Atım kula Qara yazmaz.
5. Kara çor sizdən... özgə tayfalarından ayrılmış
6. Evli adı Tuçayan, oğul (subay) adı Qara Çor
7.
8.

ÜÇÜNCÜ ABİDƏ (T III)

Bu abidə ilk dəfə Q.Heykel tərəfindən tərcüməsiz nəşr edilmişdir. Onu Y.Nemet (1926), S.Y.Malov (1936) və H.N.Orkun (1939) tərcümə etmişlər.

Mətn

Transkripsiya

1. tasına, osına ulatı bardım.
2. Bəg çor (a) oğul asuğ
3. (adırılı)m. Oğlı ulatı ka-
4. lmiş (a) kara tulı (a) kalmış
5. ğ
6. nıks

Tərcümə

1. bayırına, içinə daim getdim.
2. Bəy çor oğul nemət...
3. ayrıldım. Oğlu əbədi qal-
4. mış. Qarı dul qalmış.
5.
6.

DÖRDÜNCÜ ABİDƏ (T IV)

Göytürk əlifbası ilə yazılmış daşdır. 1898-ci ildə V.A.Kalaur tərəfindən Özliya –Ata qəzasının Ayırtam-oy adlanan yerində tapılmışdır. Abidəni P.M.Melioranski, Y.Nemet, S.Y.Malov və H.N.Orkun tərcümə və nəşr etmişlər.

Mətn

↳SFIYFOJ
 >D] >H >A >J >K >SFIH T >K >A >J >^
 ↳FOJH
 ↳K
 ↳S >^ >S >H >A >J >^
 ↳K >K >Y >J >K >K
 [H >K >C >J >K >SFIHFOJ >S

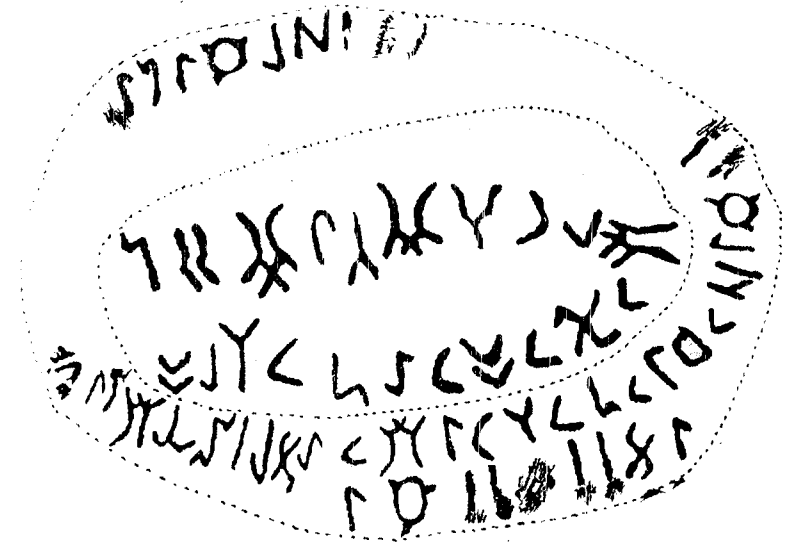
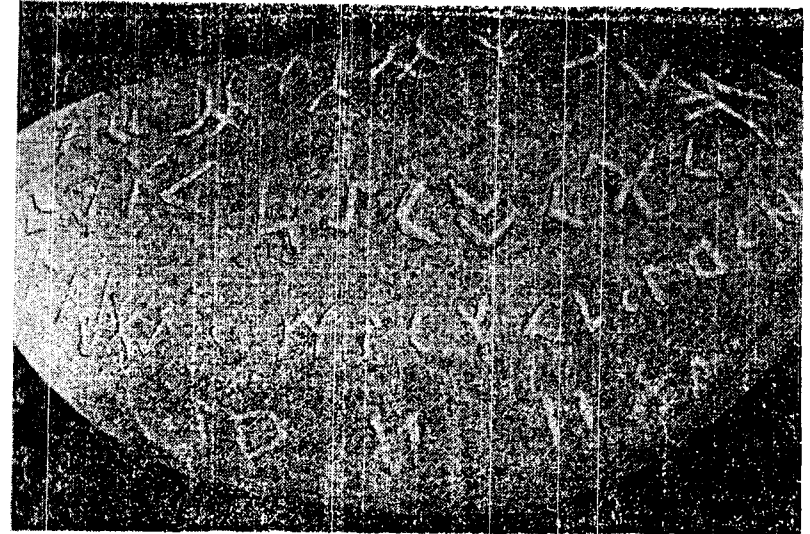
- ↳XNI??>JH >>MNM >Y >J >M >X >^ >J >H >J >A >^ (1)
- ?FOJH >D >J >H >A >J >K >SFIH T >K >A >J >^... (2)
- ↳K >K >Y >J >K >K >^..... (3)

Transkripsiya

Atı çor (a) otuz oğlan açığ asığ adırılmış, sizə, talçığ ərən, sizə, oğlan çor ulayı kalmış, katunu tulı kalmış (a).

Tərcümə

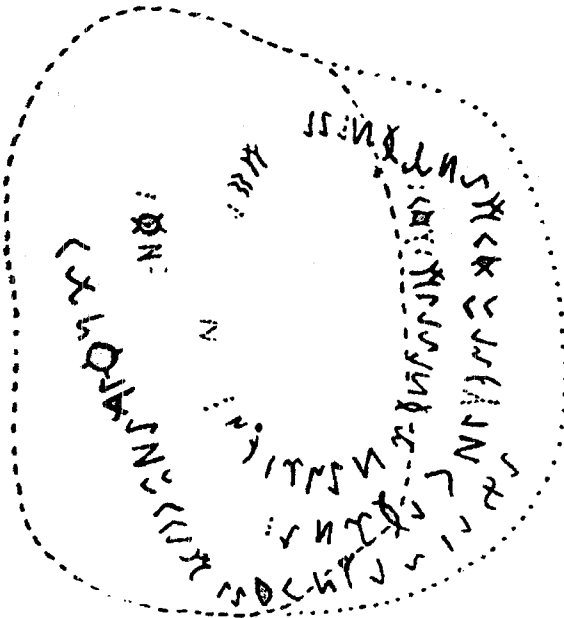
Adı-Çor. Otuz oğlandan, dünyanın nemətindən ayrılmış. Sizə, etibarlı ərənlərə, sizə Oğlan Çor varis qalmış. Xatunu dul qalmış.

BEŞİNCİ ABİDƏ (T V)

Abidəni Q.Heykel nəşr etmiş, Y.Nemet (1926), S.Y.Malov (1936) və H.N.Orkun tərcümə etmişlər.

Mətn

Transkripsiya

1. Oğramış (a) katun (a) ağlayurçı (a) sizə...
2. Umaç oğlu (a) it bert (a) örün ku(müş)... ü...luğ...
3.ia it bert (a) gum t iniləri kul bert (a) s übe

Tərcümə

1. Oğramış xatun ağlayıcıları sizə
2. Umaç oğlu hədiyyələri parlaq gümüş....
3. ... hədiyyələr...., hədiyyələr, kiçik qardaşları qul....

TALAS ÇUBUĞU

Mənim məlumatıma görə, Talas çubuğu S.Y.Malov tərəfindən (1936 və 1959-cu illər), H.N.Orkun tərəfindən (1940 və 1987-ci illər), Ç.Cumaqulov (1963) və Ə.Ə.Rəcəbov (1993) tərəfindən nəşr edilmişdir. Ç.Cumaqulovun nəşri S.Y.Malovun nəşri ilə eynidir, daha doğrusu, Ç.Cumaqulov S.Y.Malovun nəşrindən Talas çubuğunun şəklini, abidənin transkripsiyasını və tərcüməsini götürmüş, buna abidənin transliterasiyasını əlavə edib nəşr etmişdir. S.Y.Malovun abidəyə verdiyi izahları Ç.Cumaqulov öz kitabına (Эпиграфика Киргизии, Фрунзу 1963) salmamışdır.

Talas çubuğu 1971-ci ildə İ.A.Batmanov tərəfindən də nəşr edilmişdir. İ.A.Batmanov da öz nəşrində S.Y.Malovun oxu və tərcüməsini eynilə verir.

H.N.Orkun da 30-cu illərin sonundan S.Y.Malovun nəşrindən istifadə etmişdir. Material hissə (çubuğun şəkli, S.Y.Malovun verdiyi mətn) S.Y.Malovdan götürülmüş, S.Y.Malovun tərcüməsi ruscadan türkcəyə çevrilmişdir, lakin bəzi işarə və sözlərin oxusu və tərcüməsi bu iki tədqiqatçıda fərqlənir, lakin nədənsə H.N.Orkun Talas çubuğu mətninin ümumi tərcüməsini vermir.

1936-cı ildə S.Y.Malov M.Y.Masonla birlikdə Qırğızıstanın Talas vadisində tapılmış digər yazılı abidələrlə birlikdə Talas çubuğunu da nəşr edir. Bu çubuğun nəşri tarixini S.Y.Malov belə göstərir: «1932-ci ilin noyabrında mən Daşkənddən M.Y.Massondan 19 noyabr tarixli məktub aldım. Məktubda o yazırdı: «...mən bütün Orta Asiya respublikaları ərazisində dağ-kəşfiyyat işləri zamanı tapılan maddi mədəniyyət abidələrinin qeydiyyatını aparıram. Budur, Qırğızıstanda, Talas vadisində Aleksandr silsiləsinin cənub yamaclarında, Açıqdaşda bizim axtarış partiyamızın (Orta Asiya geoloji kəşfiyyat trest) işi zamanı şurf qazarkən dağılmış mikalı şistdə, divarlardan birində, quru çubuq aşkar edilmişdir. Əvvəlcə onun bayıra çıxmış ucu sındı; onda onun haçansa yuyulmuş şistin kiçik hissələrinin dərinliklərinə gedən o biri ucunu çıxarmağa cəhd etdik. Lakin bu, uçuğun təhlükəsi yaratdı, belə ki, tapıntı yer səthinin beş metr dərinliyində aşkar edildiyi üçün, baş verə biləcək bədbəxtliyin qarşısını almaq üçün şurfun

divarlarını bərkətdik, çubuğun kiçik bir parçasını da çıxartdıq, qalan hissəsi isə şurfun çıxarmaq üçün əlçatmaz olan yem hissəsində qalmaqdadır. Mənə gətirilən iki parça çubuğun əsas marağı bundadır ki, onun bütün dörd tərəfinin səthi nə isə çox kiçik bir şey, ola bilər ki, ülgüclə kəsilmiş qədim türk əlifbası hərfləri ilə örtülüdür. Bu çubuq üçün material görünür küknar ağacının budağıdır. Hələlik bütün dörd səthin natural böyüklükdə surətini Sizə göndərirəm, surətləri mən ardıcıl qaydada düzmüşəm. İki parça bilavasitə birləşdirilə bilməz və olsun ki, birləşən yerin ucları çubuq tapılandan sonra bir az sınımışdır. Xətlərin qeyri-adi nazikliyi ucbatından estampaj hazırlamaq haqqında söhbət belə ola bilməz. Mənim yazdığım hərflər naturadakından xeyli qalın çıxdı. İlişib qalmış parçanı çıxarmağa elə bir ümidim yoxdur, ancaq mümkün ölçüləri götürəcəyəm».

Nəhayət, SSRİ Elmlər Akademiyasının özbək konfransının (dekabr 1932-ci il) gəlmiş M.Y.Masson vasitəsilə 1933-cü il yanvarın lap başlanğıcında mədəniyyət abidələrinin qorunması və öyrənilməsinin Özbəkistan komitəsindən bu çubuğun iki fotoqrafik şəklini aldım; çubuğun özünü M.Y.Masson Dövlət Ermitajına vermişdi. Orada mən K.V.Trever və A.N.Bernştamın vasitəçiliyi ilə onu görmək imkanı əldə etdim».

A.M.Şerbak Talas abidələri arasında bu çubuğa xüsusi əhəmiyyət verərək onun oxusu və tərcüməsini verir. Talas çubuğundakı işarələrlə Avropa (peçeneq) türk runları arasındakı bəzi oxşarlığı nəzərə alaraq o yazır ki, Talasın qədim abidələrinin tədqiqi istər peçeneq runlarının tarixi, istərsə ümumiyyətlə türk run yazısının tarixi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

60-cı illərin əvvəlində Q.F.Turçaninov Talas çubuğunun tədqiqi ilə məşğul olur. O, Talas çubuğu ilə Mayats qədim şəhər yerindəki daş üzərindəki yazılar arasında çoxlu ümumi cəhətlə tapmışdır. O belə bir fərziyyə irəli sürür ki, Talas çubuğu göytürki əlifbası ilə deyil, orta əsrlər osetin (alan) yazısı ilə yazılmışdır və bu abidəni yazan türk deyil, mənşəcə osetin (alan) olan, lakin artıq çoxdan türkləşmiş Siyaq (Siaq) adlı bir nəfər yazmışdır. Q.F.Turçaninov öz məxsusi tədqiqatları əsasında, B.İ.Pankratov isə Q.F.Turçaninovun oxuduğu etnonimləri təhlil edərək abidənin XI yüzillikdən erkənə aid ola biləcəyini istisna edir.

Qazax alimi T.Süleymenov da Talas çubuğunu oxumağa təşəbbüs göstərmişdir. O, abidənin bizim eradan əvvəl III-II əsrdə yazıldığını iddia edir. Onu qeyd etmək lazımdır ki, T.Süleymenov Talas çubuğunu oxuyarkən onunla istədiyi kimi rəftar edir, özündən mətnə işarələr (hərflər) əlavə edir, elmdən daha çox fantaziya ilə məşğul olur.

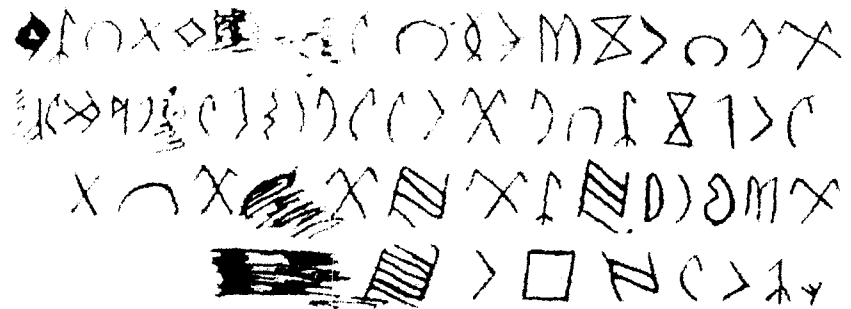
Talas çubuğuna qədər Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış abidələr, əsasən, daş və qranitdən idi. Düzdür, Duxanda kağız üzərində yazılmış abidələr də tapılmışdı. Talas çubuğunun elm üçün əhəmiyyəti ondadır ki, ilk dəfə olaraq Orxon-Yenisey əlifbası ilə ağac üzərində yazılmış yazı tapılırdı.

S.Y.Malov yazır ki, Talas çubuğu yolgöstərən çubuqdur, yolgöstərən jezldir. H.N.Orkun yazır ki, bu çubuq bir xəbəri ehtiva etməkdədir və türk tarixində gördüyümüz vəchlə bir başbura (sərkərdəyə) göndərilən xəbərdir. Mən hər iki fikirlə razı deyiləm və bu haqda fikrimi sonra bildirəcəyəm.

İndi əvvəlcə çubuğun şəkli və ondan mətnin əllə çıxarılmış surəti ilə oxucunu tanış etmək istəyirəm.

Burada elmi mübahisə açmadan əvvəlcə S.Y.Malovun oxusunu, sonra H.N.Orkunun oxusunu (Azərbaycan əlifbası ilə), sonra S.Y.Malov tərcüməsini (ruscasını və mənim ondan Azərbaycan dilinə etdiyim tərcüməni), daha sonra H.N.Orkunun tərcüməsini (Azərbaycan əlifbası ilə) oxuculara təqdim edirəm.

Mətn

Transkripsiya

S.Y.Malov

1. ağıp aşu baş altım eb eşig ... am idiş açu...
2. əg opa baş açışıp ağı igip mçip g n ç u p (?) s k s u g ç (?)
3. ağıltım na yazı iç ağıziğ aşu ... ağış ed...
4. açu egiz aşu az.

H.N.Orkun

1. erip aşu baş altım beşig ... am idiş açu
2. Ağup baş açışıp ağı igip mçip g n ç u p s k m u g ç
3. er altmış yağış er az er ağış ed(gü)...
4. İç oğuz aşu az.

S.Y.Malovun tərcüməsi:

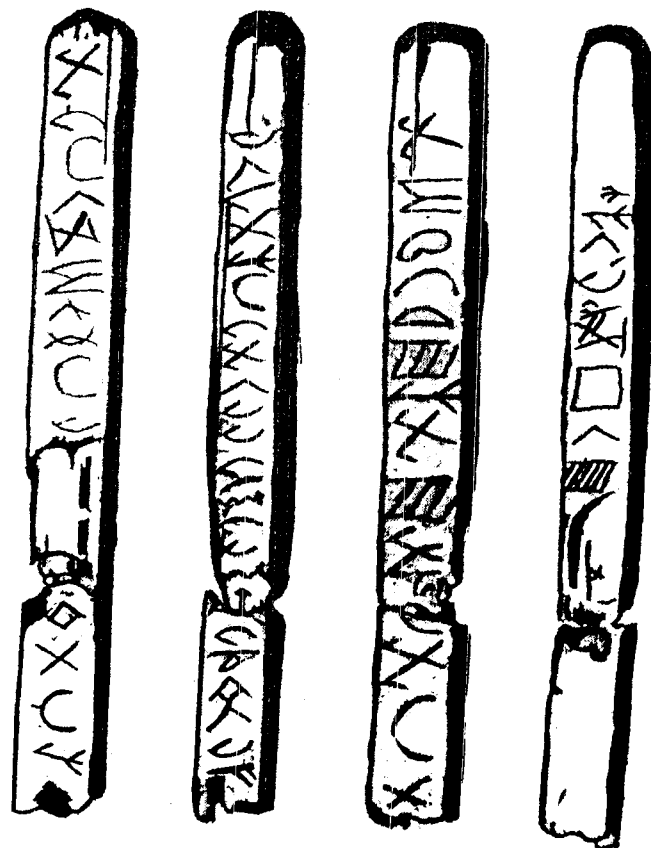
1. Поднявшись, я перевалил через вершину горы. Своих домашних товарищей... Теперь открывая сосуды....
2. Крайняя (на изгибе, на краю находящаяся) равнина (или каменная насыпь, жертвенная гора камней). Помогая друг-другу на новом пути через вершины горы и поднимаюсь выше, огибая таким образом....
3. Я подошел: вот-равнина. Переваливая через внутреннее ущелье (устье горы), восхождение хор(опш)....
4. Открывая (дорогу) и высоко переpravляясь, немного....

Ruscadan Azərbaycan dilinə tərcümə

1. Qalxaraq mən dağın başım aşdım. Öz ev yolşdaşlarımı... İndi qabları açaraq....
2. Kənar (döngədə, kənarda yerləşən) düzən (yaxud daş tərə, qurbanlıq daş tərəsi). Dağın başından keçən yeni yolda bir-birinizə kömək edərək və yuxarı qalxaraq, beləliklə, dolana-raq....
3. Mən gəlib çatdım; budur – düzən. Daxili dərədən (dağın döşündən) aşaraq, qalxma yax(şı)....
4. Aşaraq (yol) və yüksəkdən aşaraq, bir az....

H.N.Orkun Talas çubuğundakı mətni bilavasitə türkcəyə tərcümə etmir, S.Y.Malovun rus dilinə etdiyi tərcüməni türkcəyə çevirir:

1. Kalkarak, ben dağın tepesini aşdım. Kendi ev arkadaşlarımı, şimdi kapları açarak....
2. en kenar (donemekte , kenarda bulunan) ova, vadi (yahut: taş yığını, kurqan, kurbanlık taş yığını) yeni yolda dağın tepesinden aşarak, bir-birine yardım ederek yukarı tırmanak, çıkarak, bu suretle egerek çevirerek....
3. Ben yanaştım. İşte – ova, düzlük (dağın ağzı) iç deresinden keçerek, çıkma iyi....
4. (yolu) açaraq ve yükseğe aşaraq, azıciq...

Dedim ki, elmi mübahisə açmaq, bu işarəni belə, o işarəni elə oxumaq lazımdır, bu söz belə, o söz elə tərcümə edilməlidir, demək fikrində deyiləm. Onu demək fikrində də deyiləm ki, hər iki tədqiqatçı bəzi işarələri, məsələn, dördüncü sətirin əvvəlindəki gözlə aydın görünən işarəni, heç oxumurlar. Tərcümənin hətta həcmi göstərir ki, o nə qədər süni, qondarmadır. Bəzi ifadələrin oxunması və tərcüməsinin süniliyi o qədər qabarıqdır ki, bunları uşaq belə görə bilər. Məsələn, *свои домашние товарищи* (birinci sətir) nə deməkdir? Məgər ev yoldaşı (ev arkadaşı) da olur? *Ev* sözü *daxili* mənasında başa düşülsə, onda qədim türk *ic* sözünü işlədərdi. Yaxud bu ifadə nə deməkdir? *Переваливаясь через внутреннее ушелье*. Əvvələn, *внутреннее ушелье* nə deməkdir? Məgər xarici dərə də olur? Dərə elə daxili olur, iki hündürlük, iki qayalıq, iki dağlıq arasında olur. İkincisi, mən eşitmişəm ki, dağ aşarlar, dərəni keçərlər. *Dərə aşmaq* ifadəsini dilindən asılı olmayaraq birinci dəfə eşidirəm.

Tədqiqatçılar hətta düzgün oxuduqları sözlərin mənasını düzgün başa düşməmiş, fantastik tərcümələr yaratmışlar. Məsələn, S.Y.Malov birinci sətirdə *eb eşig* ifadəsi oxuyur. Burada *eb* sözü aydındır, *ev* deməkdir. *Eşig* sözünü müəllif *eş* «dost» sözünün təsirlik halı hesab edib «ev dostlarını» kimi tərcümə edir. Burada *eşig* sözü *eş* sözünün təsirlik halı deyil, *eb* sözü kimi *eşig* sözü də adlıq haldadır və hərfən «bayır, binadan kənarında olan, lakin ev məfhumuna daxil olan hissə» deməkdir. *Ev-eşik* ifadəsi (*həyat-baca* ifadəsi kimi) indi də, məsələn, Azərbaycan dilində işlənir.

Belə nümunələri çox gətirə bilərdim. Ancaq elmi mübahisə mövzusu olduğu üçün bunu başqa vaxta saxlayıram: Talas çubuğunun oxusu və tərcüməsi haqqında elmi nəşrlərdən birində çıxış etmək lazımdır.

Qeyd etdiyim kimi, S.Y.Malov Talas çubuğunu yol göstərən jezl, H.N.Orkun isə bir sərkərdəyə göndərilmiş xəbər (məlumat) hesab edir. Mən belə bir fikirdə tam əminəm ki, Talas çubuğu bunların heç biri deyil, adi məişət təsviridir; çubuqda nə hərbi yürüşlər, nə dərə keçmək – dağ aşmaq, nə ev (daxili) dostlar və xarici düşmənlər... vardır. Talas çubuğunu indi ədəbiyyatşünaslıqda xatirə janrı adlandırılan memuar ədəbiyyatına aid etmək olar. Fikrimi sübut etmək üçün heç olmasa bunu göstərə bilərəm: mən

Talas çubuğunun birinci sətirini belə oxuyuram: *Ağ Apaş Ubaş altım. Eb eşig ... am idiş açu...* Bu sətiri belə tərcümə edirəm: *Ağ Apaş Ubaş aldım (yəni: Ağ Apaş Ubaşla evləndim). Ev-eşik (düzəltmişəm), indi qabları açaraq...* Göründüyü kimi, tərcümədə həm Talas çubuğundakı mətn tam və düzgün əhatə edilmiş, həm süni artırmalar yoxdur, həm də tərcümə təbii, məntiqi çıxır. Sətirin məzmununa gəlcə, adi məişət təsviridir.

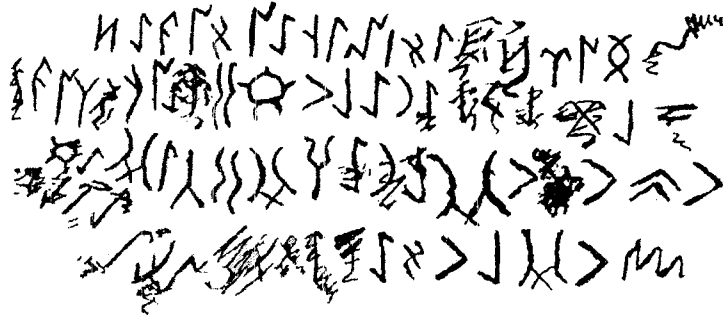
Abidənin materiyası da mənim fikrimi təsdiq etməyə əsas verir. Çağırış tipli abidələr kütləyə müraciətlə tərtib edildiyindən və çöldə, düzdə, dağda, daşda qoyulduğundan qara, yağışa, küləyə, istiyə davam gətirmək üçün mütləq daşda yazılmalı idi. Xatirə janrında olan yazı isə ev şəraiti üçün nəzərdə tutulmuşdur və burada, bir tərəfdən, böyük həcmli materiya əlverişli deyil, digər tərəfdən, təbiətin sərt qüvvələrinə qarşı davam gətirməli olan materiyyaya ehtiyac da yoxdur.

SƏKKİZİNCİ ABİDƏ (T VIII)

Çay daşdır. Enli üzlerindən biri göytürk əlifbası ilə yazılmışdır. Bişkek şəhərində muzeydə saxlanılır.

İ.A.Batmanov tərəfindən oxunmuşdur.

Mətn

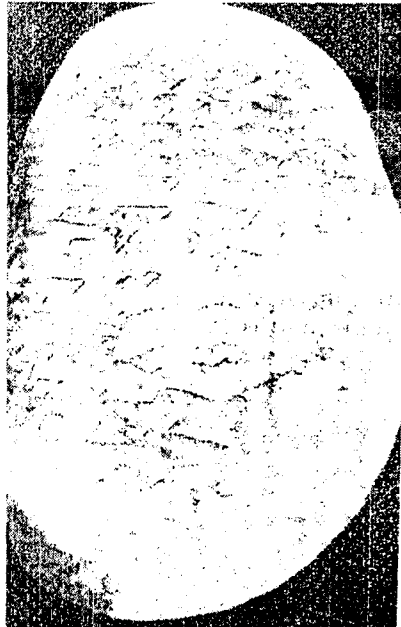

Transkripsiya

1. n b ü ər k g iz
səniş, öz ögə g
2. l g k u s
mal...Küç ögə n
3. Otuz oğlan asıǵ uda
çıǵa... alp
4. Oğul uza.... ögə

Tərcümə

1. Döyüşçü....
Sənin öz müdrik....
2.Inal....Güç
müdrük.....
3. Otuz oğlan nemət
izləyərək...igid
4. Oğul....müdrük.

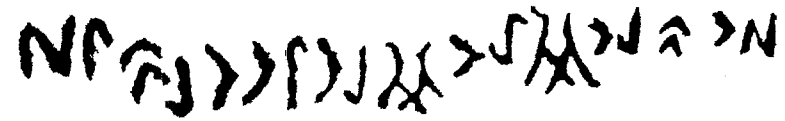
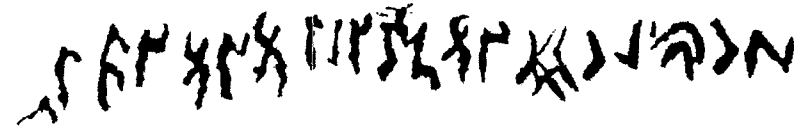

DOQQUZUNCU ABİDƏ (T IX)

Abidə çay daşının enli tərəfinin kənarlarında göytürk əlifbası ilə yazılmış iki sətir yazıdan ibarətdir. Daş Bişkek şəhərindəki muzeydə saxlanılır.

Abidəni İ.A.Batmanov oxumuşdur.

Mətn

Transkripsiya

1. Kutluǵ Özin süsüz özügə
2. Kutluǵ oğlanın ulatık.

Tərcümə

1. Kutluǵ Özin qoşunsuz özünə
2. Kutluǵu oğlanı ilə qovuşdurduq.

ONUNCU ABİDƏ (T X)

Abidə çay daşının bir üzünə göytürk əlifbası ilə yazılmış mətndən ibarətdir. Bişkek şəhərindəki muzeydə saxlanılır. Abidə İ.A.Batmanov tərəfindən oxunmuşdur.

Mətn

Сү чор Ағуш аты
Inal Ағуш атасы
Отуз оғлан асты
mg g аты Кыяған
Tas itı ... ü ögə... n ...

Transkripsiya

1. Sü çor Ağuş atı.
2. Inal Ağuş atısı
3. Otuz oğlan astı
4. mg g atı Kıyağan
5. Tas itı ... ü ögə... n ...

Tərcümə

1. Qoşun Çor Ağuş-adı
2. Inal Ağuşun kiçik qohumu (nəvəsi?)
3. Otuz oğlan neməti
4. adı Kıyağan
5. Daş göndərdi..... müdrik....

ON BİRİNCİ ABİDƏ (T XI)

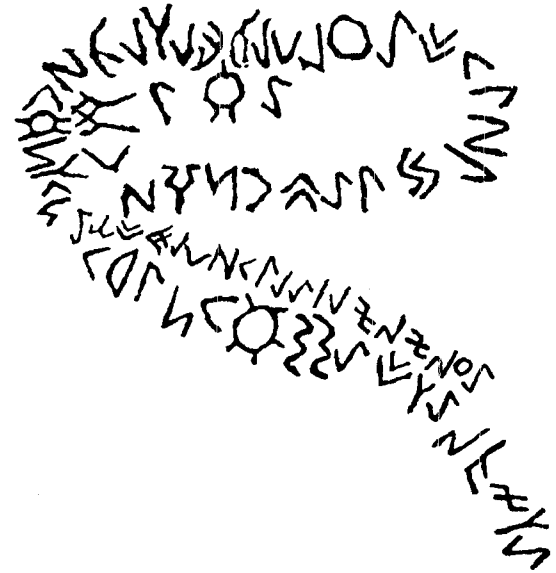
Abidə böyük çay daşı üzərində göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış altı sətirlik yazıdan ibarətdir. Onu 1977-ci ildə Ç.Cumaqulov və Q.Karakulov Talas şəhərinin bir neçə kilometrliyində Ayrıtam-Oy deyilən yerdə, altıncı Talas abidəsinin yanında tapmış və 1978-ci ildə nəşr etmişlər. Abidə ikinci dəfə Ç.Cumaqulov və S.Q.Klyaştorını tərəfindən 1982-ci ildə nəşr edilmişdir.

S.Q.Klyaştorınının fikrinə görə, bütün Talas abidələri, o cümlədən on birinci abidə türkiş xaqanlarından Suluk Çabış çor (716-738) və onun oğlu Tukvarsen Kut çoron (738-739) hakimiyyəti illərinə aiddir.

Şəkildən görüldüyü kimi, çay daşının üz (ön) tərəfi qismən böyürlərinə tərəf keçən yazı ilə örtülüdür. Dairəvi yazı ilə paralel sonu daşın arxa tərəfinə keçən daha bir sətir görünür. Müəlliflərin yazdığına görə, abidə kifayət qədər yaxşı mühafizə edilib qorunmuşdur.

Mətnin sahəsi 95 sm x 40 sm, işarələrin hündürlüyü 5-6 sm, bezi yerlərdə 13 santimetrə qədərdir.

Mətn

Transkripsiya

1. kumar çor a ər atım
2. kiçig kişim a tül kaldı a
3. tursuk oğlım a
4. eş kuli a siz özüm a
5. uyalar umadı
6. at aç a öküz aç a

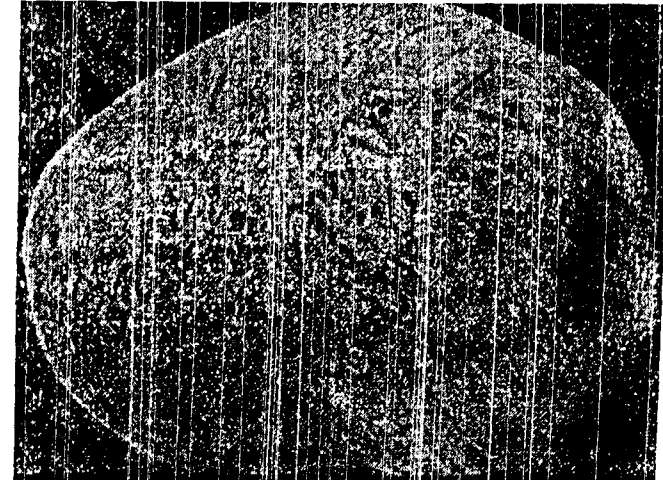
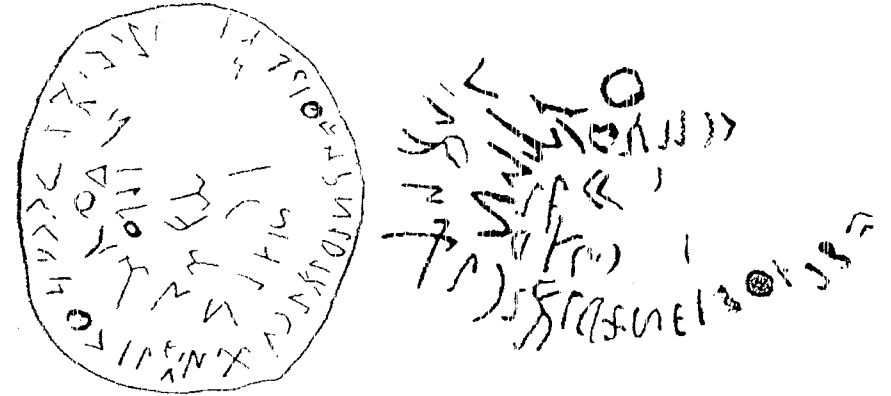
Tərcümə

1. Kumar çor-igid adım
2. kiçik arvadım dul qaldı.
3. (məndən sonra) qalan oğlım.
4. dostları, qulları, siz, özürnün
5. qohumlarım bacarmadı.
6. At(lar) ac (dır), öküz (lər) ac(dır).

ON İKİNCİ ABİDƏ (T XII)

Abidə 1962-ci ildə arxeoloq D.F.Vinnik tərəfindən Talas vadisində əvvəllər də qədim türk abidələri tapılan yerin yaxınlığında tapılmışdır. Bişkek şəhərində tarix muzeyində saxlanılır. İlk dəfə İ.A.Batmanov tərəfindən nəşr edilmişdir (1971), lakin hələ də oxunmamışdır. Abidə böyük çay daşından ibarətdir. Daşın yuxarı hissəsi nisbətən hamardır. Bu hissədə pis mühafizə edilmiş yazı vardır. Bəzi işarələr Talas çubuğundakı və beşinci Talas abidəsindəki işarələrə uyğun gəlir. Ç.Cumaqulov belə hesab edir ki, bu abidə digər Talas abidələrinə nisbətən daha qədimdir.

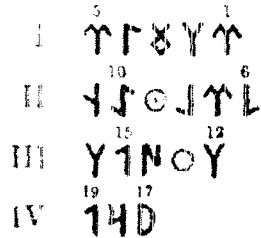

KULANSAY ABİDƏSİ

1936-cı ildə S.Y.Malov və M.Y.Masson Talas abidələri haqqında risalə nəşr etdirirlər. Bu risalədə S.Y.Malov yeni bir abidəni oxuculara təqdim edir.

Abidəni 1931-ci ilin avqust ayında M.Y.Masson S.Y.Malova göndərmişdir. Abidə Qırğızıstan Respublikasının Dmitriyev şəhərindən şimalda Kulansay adlanan bir yerdə tapılmışdır.

M.Y.Massonun çıxardığı surət əsasında S.Y.Malovun nəşr etdiyi mətn belədir.

S.Y.Malov birinci sətiri *ərildi ər* kimi oxuyub *ər pozuldu, cızdı, əsəbiləşdi* kimi tərcümə edir. Məncə, *ərildi* sözü *pozuldu, cızdı, əsəbiləşdi* mənalarından daha çox *utandı, ərindi* mənalarını yaxındır.

İkinci sətiri S.Y.Malov *ər alımta əŋ* kimi oxuyur. Burada mənə bir məsələ qəribə gəlir. Sətrin birinci işarəsi tərsinə çevrilmiş (qalın) I həffidir. S.Y.Malov onu nə üçün a səsi kimi oxuyur. Digər tərəfdən, mənə məlum olunduğuna görə, göytürk abidələrində indiyədək *ər* sözündə başda *ə* səsini ifadə edən işarənin yazılmasına heç yerdə təsadüf edilməmişdir. Tədqiqatçı bu sətiri belə tərcümə edir: *Ər alındadır (əndədir). Ən.*

S.Y.Malov üçüncü sətiri *əlim öpl...* kimi oxuyur və *əlim dəyişdi* kimi tərcümə edir.

Tədqiqatçı dördüncü sətiri *yarıp* kimi oxuyur. Bu *parmaq* felindən yaranmış feli bağlamadır, mənası *yarıb* deməkdir.

S.Y.Malovun yazdığına görə, onda abidənin rəsmi, şəkli də vardır. M.Y.Masson da öz növbəsində yazır ki, bu abidədə daha xeyli işarə (hərflər) vardır.

QAYA ÜSTÜ YAZILAR

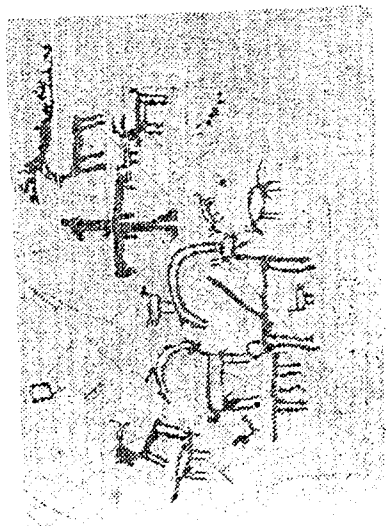
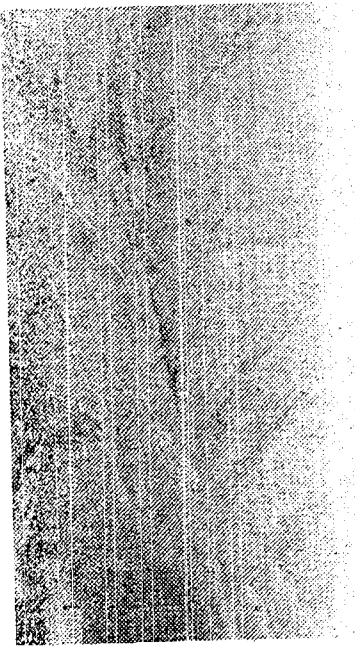
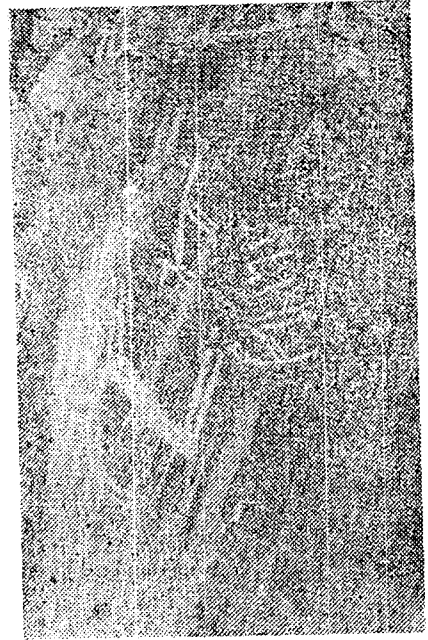
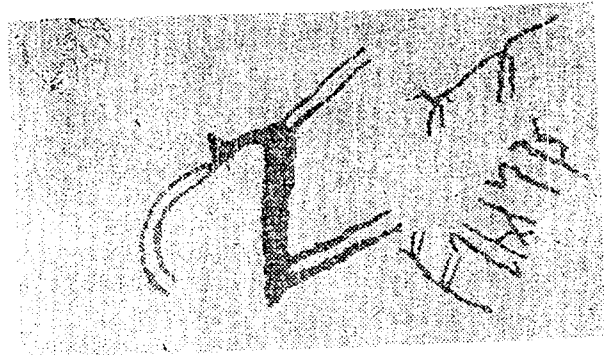
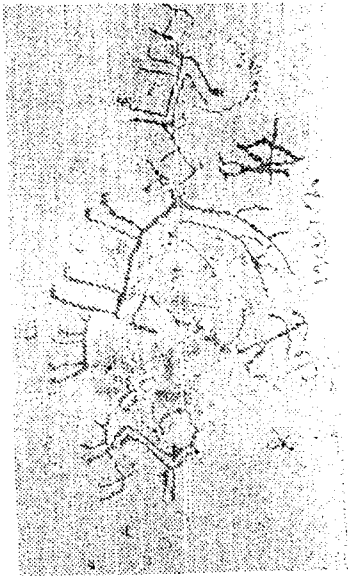
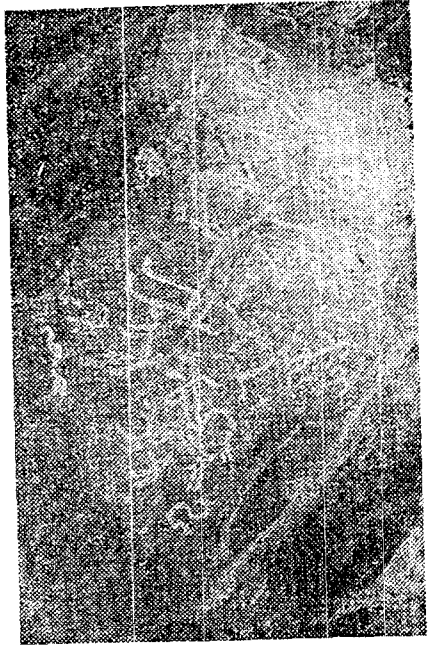
1981-ci ilin payızında Qırğızıstan SSR EA Dil və Ədəbiyyat və Tarix İnstitutlarının birgə ekspedisiyası Talas vadisinin qərb hissəsində Bakayır kəndindən 15 km cənubda Kuru-Bakayır dərəsində əvvəllər məlum olmayan qədim türk yazısı kəşf etdi.

Dərənin orta hissəsində Suulu-Bakayır çayından 2,5 km aralı üzünə cənub-şərqə olan o qədər də hündür olmayan qayanın üstündə uzunluğu 14 sm, hündürlüyü 3 sm olan qədim türk (göytürk) yazısı vardır. Abidə cəmi 6 hərfdən ibarətdir. Yazının altında qədim türk pektografiyası üçün səciyyəvi olan şəkillər vardır. Şəkillərdə it və dağ keçisi aydın görünür. Həmin bu qayanın ətəyində beş hərfdən ibarət daha bir yazı vardır. Yazının yanında it və dağ keçisi şəkli çəkilmişdir. Bu iki yazı və şəkil qrupundan başqa qaya üzərində xeyli müxtəlif heyvan şəkli vardır.

Birinci yazını belə oxumaq olar: ʏ > ʏ ʏ > ʏ. Burada birinci işarənin başayaq yazıldığını qəbul etsək (S.Q.Klyaştorını və Ç.Cumaqulov məhz belə təklif edir), onda yazını *kut çor* kimi transkripsiya etmək olar. Lakin mən bu fikirdəyəm ki, qədim türk bu hərflə başayaq yazmamışdır, çünki sonuncu hərf də ilk hərf ilə ceynilik təşkil edir; ola bilməz ki, qədim türk k hərfini başayaq yazsın və o, r hərfinə oxşasın, r hərfini isə düz yazsın. Buna görə də mən yazını olduğu kimi oxumağı üstün tuturam: *Arut çor*. Burada *Arut* xüsusi addır, *çor* sözü isə hərbi rütbə bildirir.

İkinci yazı uzunluğu 11 sm, hündürlüyü 6 sm olan bir sətirdir. Yazıların qrafikası fərqlidir. Ç.Cumaqulovun fikrincə, bu yazı IX əsrin sonu X əsrin əvvəllərinə aiddir. Yazının qrafikası belədir: ʏ ʏ ʏ ʏ ʏ. S.Q.Klyaştorını bunu *şarğa* kimi oxuyur. Onun fikrincə, bu sözdə dilində *şarğav* «arslan» sözünün türkçə yazılışdır (sonuncu v düşmüşdür).

Həmin qayada sözdə əlifbası ilə yazılmış daha dörd sətir yazı vardır.

DAŞ PORTRET ABİDƏSİ

Abidə daş üzərində ölçüləri 13x10 sm olan kişi portretini çənəsində yazılmış yeddi hərfdən ibarət məndir. Abidə müəllim V.D.Serdyukov Talas şəhərinin qərbində arxın kənarında dağıdılmış kurqanda tapmışdır. Daşın portret çəkilmiş ərazilərin cilalanmışdır.

Yazını belə oxumaq olar:

1^>N<A>

Ç.Cumaqulov bunu *uşul kan tas* yaxud *uşul kan ata* (o, bu *uşul kan atası* kimi transkripsiya etməyi də təklif edir, lakin bu oxu türk dili qaydalarına uyğun deyildir) kimi transkripsiya edib birinci oxunu *bu, xan daş(dır)*, ikinci oxunu *bu, xan atası(dır)* kimi tərcümə etmək olar.

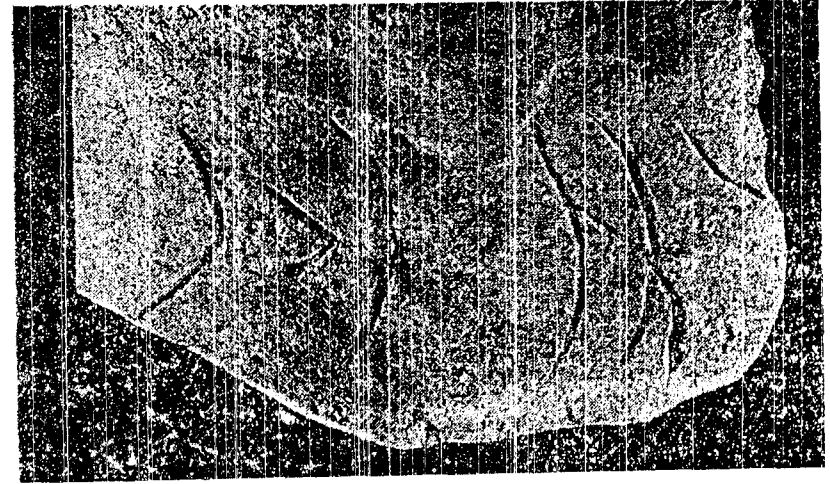

AK-TƏPƏ ABİDƏSİ

Abidəni 1961-ci ildə Qırğızıstan respublikasının Batken rayonundakı Ak Təpə deyilən yerdə Y.D.Baruzdin tapmışdır. Abidə xumun çəmbərinin bir parçasından ibarətdir. Abidəni 1971-ci ildə İ.A.Batmanov nəşr etmişdir.

Şəkil

Mətn

Transkripsiya

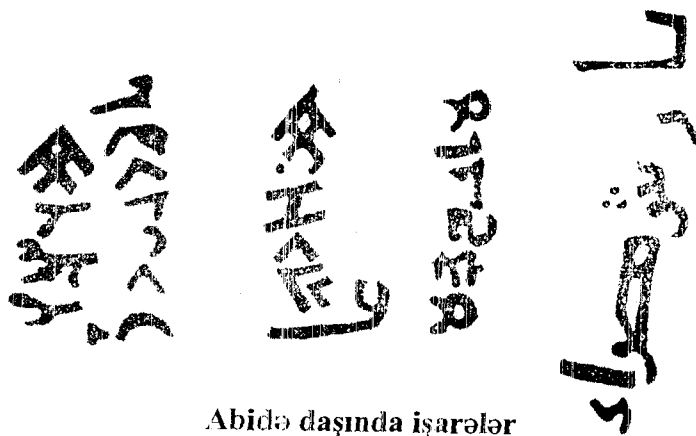
.... Anı içi onun.....

Tərcümə

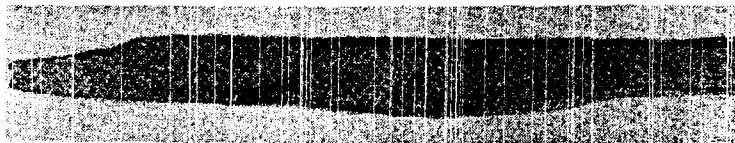
..... onun içi unla....

KARA BEYİT ABİDƏSİ

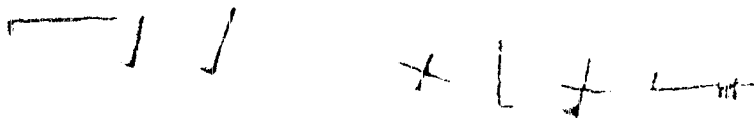
Abidəni 1961-ci ildə Qırğızıstan respublikasının cənubunda İrkeştamın yaxınlığında Kara Beyit kəndində aparılan qazıntılar zamanı Y.D.Baruzdin tapmışdır. Abidədəki çizgilər Talas abidələrindəki göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış mətlələri xatırladır. Abidəni 1971-ci ildə İ.A.Batmanov nəşr etmişdir. Onun yazdığına görə, abidəni oxumaq mümkün olmamışdır.

Abidə daşında işarələr

Abidə daşının yandan görünüşü

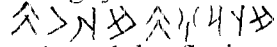

Yazının cizgiləri

KOYSARI ABİDƏSİ

S.Y.Malov 1929-cu ildə İssik köl sahilində Karaköl qəsəbəsindən 30 km aralı Koy Sarı adlanan yerdə üzərində 5 sətir yazı olan bir daş tapmışdır. Malovun aldığı məlumata görə, daş uzun zaman su altında qalmış və buna görə də daşın üstünü kirəc təbəqəsi örtmüşdür; kirəc yazını da örtmüşdür. Daş bir evin xərabəsindən tapılmışdır. Güman ki, bu daş tapılmazdan 3-4 il əvvəl sudan çıxarılmışdır.

Daşın üstündə həm göytürk, həm də ərəb əlifbası ilə yazılmış yazı vardır. S.Y.Malov bundan belə bir nəticə çıxarıb ki, görünür, ərəblər Orta Asiyaya tutandan bir müddət sonra da orada ərəb əlifbası ilə yanaşı göytürk əlifbası da işlənmiş, sonralar bu əlifba ərəb əlifbası tərəfindən sıxışdırılıb işləkdən çıxarılmışdır. H.N.Orkun da onun bu fikri ilə razıdır. Məna elə gəlir ki, bu daşın üzərində iki əlifba ilə yazının olması heç də hər iki əlifbanın yanaşı işlənməsini sübut etmir; ola bilər ki, daşın üzərində göytürk yazısı olsun, sonra kimsə həmin daşı tapsın və üzərində ərəb əlifbası ilə yazı yazsın.

Abidə belədir:

1. Yarım sətir göytürk hərfləri
2.
3. Yarım sətir ərəb hərfləri
4. Yarım sətir ərəb hərfləri
5.

S.Y.Malov bunu *muşar ağıtım kut* kimi, H.N.Orkun isə *men ağır atım kut* kimi oxuyur. H.N.Orkunun fikrinə, bu mətni belə tərcümə etmək olar: *Mənim həqiqi (= təmiz) adım Kutdur*. O belə bir nəticə çıxarır ki, islamı yeni qəbul etmiş bir adamın əsil adını göytürk əlifbası ilə, yeni gizli yazması adı haldır.

Hər iki transkripsiya ilə razılaşmaq olmaz.S.Y.Malovla ona görə razılaşmaq olmaz ki, sözün *muşar* kimi transkripsiya edilməsi üçün *m* səsinin işarəsindən sonra qədim türk orfoqrasiyası qanununa görə *u* səsinin işarəsi qrafik şəkildə hökmən göstərilməlidir; mətndə isə *m* səsinin işarəsindən sonra *η* səsinin işarəsi gəlir (*u* səsinin işarəsi yoxdur). H.N.Orkunun transkripsiyası (və tərcüməsi) ilə ona görə razılaşmaq olmaz ki, əvvələn, qədim türk *men ağır atım* yox, *meni ağır atım* deyərdi (və yazardı), ikincisi, *m* səsinin işarəsindən sonra mətndə adi *n* səsinin yox, burunda tələffüz edilən *n* səsinin işarəsi verilmişdir ki, bunu da *men* kimi transkripsiya etmək olmaz.

Mən də bir səsi – başdakı *m* səmindən sonra gələn *u* səsinə *a* səsi ilə əvəz etmək şərti ilə bu mətni, təxminən S.Y.Malov kimi oxuyuram: *Maşar ağıtım. Kut (bolzun)*. Bu mətni mən belə tərcümə edərdim. *Özüm qədər yüksəltdim. Bəxt (xoşbəxt) (olsun)*.

KURU-BAKAYIR ABİDƏSİ

Abidə 1981-ci ilin payızında Talas vadisinin qərbində Bakayır kəndindən 15 km cənubda Qırğızıstan EA tarix, dil və ədəbiyyat institutlarının əməkdaşları tərəfindən tapılmışdır. Suulu-Bakayır çayından 2,5 km aralı qayanın yuxarı hissəsində cəmi altı Oxon-Yenisey işarəsindən ibarət olan uzunluğu 14 sm, hündürlüyü 3 sm olan yazı vardır. Həmin işarələr bunlardır:

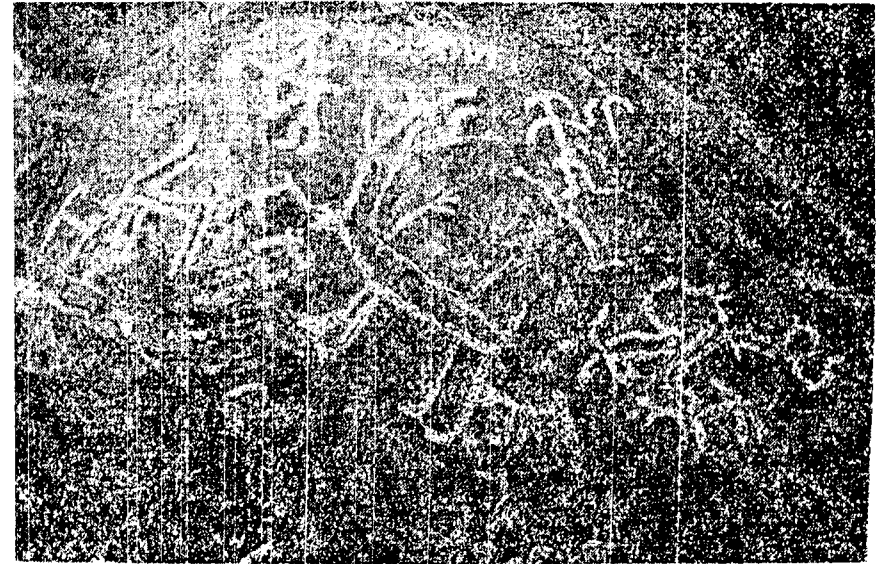
4 > 人 ^ > 人

Transkripsiyası və oxusu:

Kut cor

Tərcüməsi

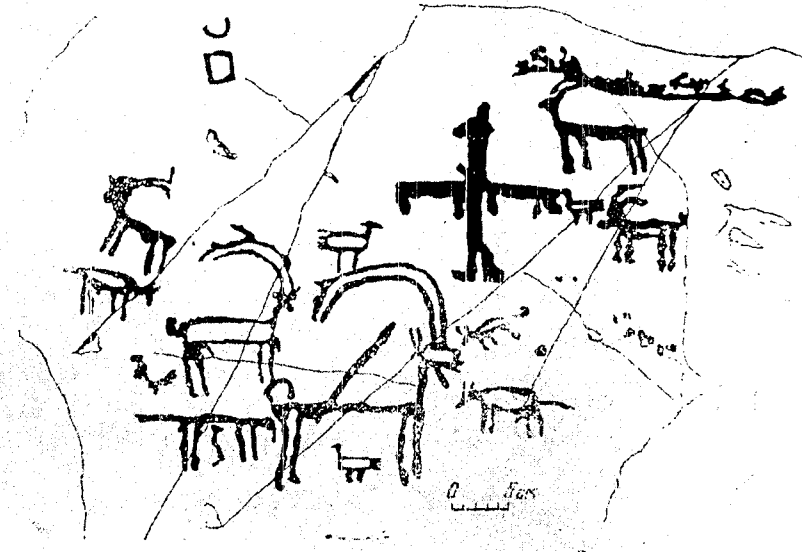
Bəxt cor

Abidənin ümumi görünüşü

Yazının və şəkillərin cizgiləri

Həmin qayanın aşağı hissəsində uzunluğunu 11 sm, hündürlüyü 6 sm olan daha bir yazı vardır. Yazı dörd Orxon-Yenisey işarəsindən ibarətdir.

Mətn

Transkripsiya

şarğa

S.Q.Klyaştorının fikrincə, bu, türk dilləri fonetik qanunlarına görə, sonuncu samiti düşmüş, *şarğaw* «arşlan» soğdi sözündən başqa bir şey deyildir.

Abidənin ümumi görünüşü

Yazının və abidənin cizgiləri

ALTAY ABİDƏLƏRİ

Elmi ədəbiyyatda Altay dağları türklərin vətəni hesab edilir. Lakin buna baxmayaraq Altay bölgəsində göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış abidələr elm aləminə, demək olar ki, məlum deyildi. Düzdür, hələ XIX əsrin əvvəllərində Q.İ.Spasski Çarıç çayı hövzəsində kəşf edilmiş qayaüstü yazını çap etmişdi. 1958-ci ildə E.P.Tenişev həmin abidəni tərcümə və nəşr etmişdir. XIX əsrin ikinci yarısında V.İ.Verbitski Altayda Çü çayının mənsəbində qədim türk Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış qaya yazılarının mövcud olduğunu yazmışdır.

1951-ci ildə kinooperator A.İ.Minorski Dağlıq Altayın (Qara Köl vadisinin Baçıktu Boom adlanan yerində) qayaüstü şokillərini təsvir edərkən yazırdı ki, şokillərdən birinin yanında işarələri bir-birindən şaquli vəziyyətdə aralı olan yazı vardır.

Biy diyarşünaslıq muzeyinin elmi işçisi B.K.Kadikov Çarıç çayının sol sahilində Möndür Sokkon kəndindən 3-4 km aralı göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış dörd abidə (üçü qayaüstü yazıdır, biri daş parçasında yazılmışdır) tapmış, onların üzünü köçürüb K.Seydakmatova vermişdir. K.Seydakmatov həmin yazıları 1964-cü ildə nəşr etmiş. E.P.Tenişev isə onları 1966-cı ildə oxumuşdur.

1964-cü ilin yayında K.Seydakmatov Qara Köl vadisində Biçıktu Boom adlanan yerdə Ursul çayının sahilində (Qara Köl çayının Ursul çayına qovuşduğu yerdən bir az aralı) daha üç qayaüstü yazı tapmış və elə həmin il onları nəşr etmişdir. Mətnlər şaquli şəkildə yazılmışdır. Soldakı abidə üç sətirdən, ortadakı – bir sətirdən (8 işarə), sağdakı – bir neçə sözdən ibarətdir. Mətnlər 1966-cı ildə E.P.Tenişev tərəfindən oxumuşdur.

İndiyədək, mənə məlum olduğuna görə, Altayda on dörd abidə tapılmışdır.

Altay abidələri öz yazılış dəst-xəttinə görə Talas abidələrini xatırladır; onlar xüsusi hazırlanmamış material üzərində – qayalarda, daşlarda, həm də texniki baxımdan o qədər də yüksək olmayan hərflərlə yazılmışdır. Əlbəttə, həcminə, məzmununa və yazılış texnikasına görə bu abidələri Orxon abidələri ilə

tutuşdurmaq belə olmaz. Altay abidələri məişət məzmunludur, bunlarda tarixi hadisələr, qəhrəmanların şücaətləri təsvir edilmir, ümumiyyətlə, şəxs adlarına, demək olar ki, təsadüf edilmir. Buna görə də bu abidələri müəyyən bir tarixi hadisə ilə bağlamaq olmur. E.P.Tenişev yazır ki, hərflərinin və yazının səciyyəsinə görə Altay abidələrini, təxminən, VI-VIII əsrlərə aid etmək olar.

ÇARIŞ ABİDƏLƏRİ

BÖYÜK ŞAĞULI ABİDƏ

A. Üst mətn

Transkripsiya

1. Kəşdimim kəzi etig esi, ərəni, elim, ər, eb, ed, yəş
2. Et eriki anta etdim. Yəgən et el anta etdim.
3. Anta nə az eçi anı ok əgil, etig esi ərəni anı ok egimi id (id?)

Tərcümə

1. Kəşdimim – sıra ilə: əməl dostlarım, ərənlərim, elim, igidlərim, cvim, əmlakım, cavanlarım.
2. Azuqə ehtiyatımı orada etdim. Kiçik qohumlarım, mülküm, elimi orada qaydaya saldım (məndə: etdim)
3. Orada böyük qohumlarım nə qədər az olsa da onlara öyil (yəni, tabe ol), əməl dostlarım, ərənlərim onlara tabe olub ardınca gət.

B. Aşağı mətn

Transkripsiya

1. Ər atı atarpa ələs, anta - adan (ən?) ölüm (?) ar(a) ərgini əlig adaçım adırı(an) az bəki təzədti
2. at əriki el et bunta etigim etip.

Tərcümə

1. İgid adı –Atarpa Ələs, orada qəhrəmanlıq şöhrətini (ar ərgini) itirdi; əlli dostumdan ayrıldı.
2. şöhrəti –eli, əmlakı burada yaratdığını yaradıb.

ÜFÜQİ ABİDƏ

Transkripsiya

Ərim alıpan əj açıpan il edim.

Tərcümə

Döyüşçülərimi götürüb, ova başlayıb (ov açıb), elim dövlətim.

KİÇİK ŞAQCULİ ABİDƏ

Mətn

Transkripsiya

Ak arkığ süz ələs aş əntan (?) ı süz elçig

Tərcümə

Ağ arxı təmizlə, oradan qalxıb kolları təmizlə (kəs), elçini.

BİY MÜZEYİNDƏKİ ABİDƏ

Mətn

Transkripsiya

Sü eşi kəzig səkiz ər (?)

Tərcümə

Qoşun dostu, nəsil, səkkiz döyüşçü (?)

QARA KÖL ABİDƏLƏRİ

Sol abidə

Mətn

Transkripsiya

Səğir kaya ebi

Tərcümə

Dağ silsiləsi, qaya evi

Orta abidə

Mətn

Transkripsiya

1. Nə erig ögə
2. Ev etdim i (ə?)
3. Kişi oğul əj əg

Tərcümə

1. Hansı kişiyə alqış
2. Ev düzəltdim (etdim)
3. Arvad, oğul, ov, paltar.

Qeyd

İkinci sətri *bitidim* «yazdım» kimi də oxumaq olar.

Sağ abidə

Mətn

Transkripsiya

1. yəg əj
2. yəg etmiş ə kəş əlig kəg eli ə ctig ə səni ə ança ma
yana kig azad

Tərcümə

1. Yaxşı ov
2. Yaxşı etmiş. Ox qabı, əlli qisas (düşmənlük?), eli. dos
səni yenə beləcə düşmənlük azal(mışdır).

BIÇIKTÜ BOM ABİDƏSİ

Abidə 1962-ci ilin yayında Dağlıq-Altay respublikası Onqurday rayonu Biçiktü-Bom kəndi yaxınlığında A.P.Okladnikov tərəfindən tapılmışdır.

Abidə iki sətirdən ibarətdir: birinci sətirdə 40, ikinci sətirdə 3 Orxon-Yenisey işarəsi vardır. Hərflərin hündürlüyü 1 sm-dən 3 sm-ə qədər dəyişir.

Mətn

Transkripsiya

Ediz tol tuk ən yarım inç qıl şık inak bar kıl öl küsəgiç, şat
qıl bay olur köy al köy

Y.İ. Ubryatovanın tərcüməsi

Yüksəl, qalx bərəkət;
Əsas düşmənim, sülh et;
Uğur – dostluq, bərqərar ol (hər fən: əyani et);
(Hər halda) ən çox doymağı dilə;
Bolluq et;
Varlı qüdrətli Köy (Bol?);
Müqəddəs Köy (Bol?).

GÜZGÜ ÜZƏRİNDƏ YAZI

Mis güzgü 1969-cu ilin yayında Şərqi-Qazaxıstan vilayətinin Semonaxi rayonunun Zevakino kəndi yaxınlığında İrtiş sayının sağ sahilində F.X. Arslanovanın rəhbərliyi ilə aparılan arxeoloji qazıntı zamanı 146 nömrəli kurqanda tapılmışdır. Güzgü diametri 10 sm, qalınlığı 1 sm olan disk şəklindədir. Güzgünün bir üzü təyin edildiyi məqsədə xidmət edir – safdır, təmizdir. Onun ikinci üzü (yəni arxası) şırımla dörd dairəyə bölünür; yazı birinci (kənar, böyük) və ikinci dairədə yazılmışdır. Hərflərin hündürlüyü 1.2-1.5 sm-dir. Birinci dairədə 20, ikinci dairədə 11 Orxon-Yenisey işarəsi vardır. Güzgü uzun zaman istifadədə olduğu üçün işarələr sürtülmüşdür.

Kənar zonanın mətninin transkripsiyası

İsi künisin səsər kuti basar

Tərcümə

Xanım qısqaneqliqdan azaddır. Xoşbəxtliyi başlanır.

Daxili zonanın mətninin transkripsiyası

Yəbçi yəgrən (soldan üçüncü işarəni «incə» *r* kimi də, «qalın» *r* kimi də oxumaq olar; mən onun yerinə üç nöqtə qoyuram) ... lü.

Tərcümə

Yəbçi - küren (sarı-qırmızı) ... əjdaha

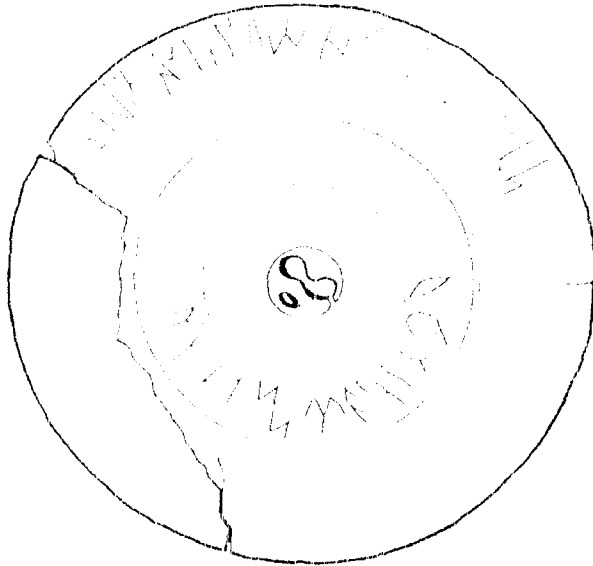
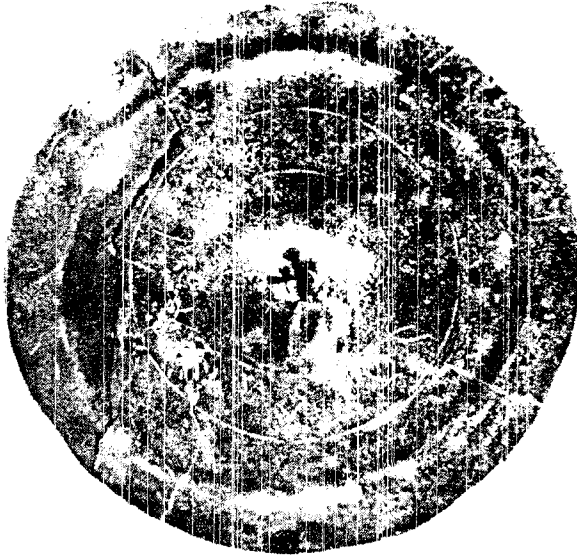
Qeydlər:

1. *İsi* sözü «məşhur qadın, beyin arvadı» deməkdir; mən *xanım* kimi tərcümə edirəm.
2. Səs ~ səs fəli «(nəji isə) açmaq», «nədənsə azad olmaq», «(paltar) soyunmaq» mənalarını verir.
3. *Küni* sözü «sonra gələn» mənasındadır. Azərbaycan dilində «sonra gələn arvad» mənasında da işlənir. Mən bu cümləni belə tərcümə edərdim: *Xanım günüdən azaddır.*

Koş-Ağac abidəsi

Qayaüstü yazıdır. Dağlıq Altayın Koş-Ağac rayonunun Kökürə kəndindən 70 km məsafədə Yustid çayının vadisində 1971-ci ildə D.Q.Savinov tərəfindən tapılmış, şəkli (əllə) çəkilmiş və D.D.Vasilyevə verilmişdir. D.D.Vasilyevin yazdığına görə, Y.M.Toşakova da hələ 1969-cu ildə abidənin şəklini əllə çəkibmiş və 1973-cü ildə D.D.Vasilyevin abidə haqqında məqaləsi çıxdıqdan sonra 1975-ci ildə həmin şəkli ona göndərir.

D.D.Vasilyev ilk oxusunda düzəlişlər edir və abidənin aşağıdakı oxusu meydana çıxır.

Mətn

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100 101 102 103 104 105 106 107 108 109 110 111 112 113 114 115 116 117 118 119 120 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136 137 138 139 140 141 142 143 144 145 146 147 148 149 150 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200 201 202 203 204 205 206 207 208 209 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230 231 232 233 234 235 236 237 238 239 240 241 242 243 244 245 246 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299 300 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 317 318 319 320 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 333 334 335 336 337 338 339 340 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360 361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380 381 382 383 384 385 386 387 388 389 390 391 392 393 394 395 396 397 398 399 400 401 402 403 404 405 406 407 408 409 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420 421 422 423 424 425 426 427 428 429 430 431 432 433 434 435 436 437 438 439 440 441 442 443 444 445 446 447 448 449 450 451 452 453 454 455 456 457 458 459 460 461 462 463 464 465 466 467 468 469 470 471 472 473 474 475 476 477 478 479 480 481 482 483 484 485 486 487 488 489 490 491 492 493 494 495 496 497 498 499 500 501 502 503 504 505 506 507 508 509 510 511 512 513 514 515 516 517 518 519 520 521 522 523 524 525 526 527 528 529 530 531 532 533 534 535 536 537 538 539 540 541 542 543 544 545 546 547 548 549 550 551 552 553 554 555 556 557 558 559 560 561 562 563 564 565 566 567 568 569 570 571 572 573 574 575 576 577 578 579 580 581 582 583 584 585 586 587 588 589 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600 601 602 603 604 605 606 607 608 609 610 611 612 613 614 615 616 617 618 619 620 621 622 623 624 625 626 627 628 629 630 631 632 633 634 635 636 637 638 639 640 641 642 643 644 645 646 647 648 649 650 651 652 653 654 655 656 657 658 659 660 661 662 663 664 665 666 667 668 669 670 671 672 673 674 675 676 677 678 679 680 681 682 683 684 685 686 687 688 689 690 691 692 693 694 695 696 697 698 699 700 701 702 703 704 705 706 707 708 709 710 711 712 713 714 715 716 717 718 719 720 721 722 723 724 725 726 727 728 729 730 731 732 733 734 735 736 737 738 739 740 741 742 743 744 745 746 747 748 749 750 751 752 753 754 755 756 757 758 759 760 761 762 763 764 765 766 767 768 769 770 771 772 773 774 775 776 777 778 779 780 781 782 783 784 785 786 787 788 789 790 791 792 793 794 795 796 797 798 799 800 801 802 803 804 805 806 807 808 809 810 811 812 813 814 815 816 817 818 819 820 821 822 823 824 825 826 827 828 829 830 831 832 833 834 835 836 837 838 839 840 841 842 843 844 845 846 847 848 849 850 851 852 853 854 855 856 857 858 859 860 861 862 863 864 865 866 867 868 869 870 871 872 873 874 875 876 877 878 879 880 881 882 883 884 885 886 887 888 889 890 891 892 893 894 895 896 897 898 899 900 901 902 903 904 905 906 907 908 909 910 911 912 913 914 915 916 917 918 919 920 921 922 923 924 925 926 927 928 929 930 931 932 933 934 935 936 937 938 939 940 941 942 943 944 945 946 947 948 949 950 951 952 953 954 955 956 957 958 959 960 961 962 963 964 965 966 967 968 969 970 971 972 973 974 975 976 977 978 979 980 981 982 983 984 985 986 987 988 989 990 991 992 993 994 995 996 997 998 999 1000

Transkripsiya

örə sizimə
iki tiz adırı: kök ü...
yidə kişijə adırıltım

Tərcümə

Örə sizdən
iki nəsil ayırdı. Göy ü...
(yidə?) adamlardan ayrıldım.

Qeydlər

1. *Siz* əvəzliyinin mənsubiyyət (I şəxsin tək) şəkilçisi və yönlük hal şəkilçisi qəbul etmiş şəklinə (*sizimə*) Yenisey abidələrində tez-tez təsadüf edilir.

2. İkinci və üçüncü sətirlərdə *adırtı* və *adırtım* sözlərin yazılışı (orfoqrafiyası) məndə şübhə oyadır. Hər iki sözdə *d* səsinin yalnız qalm saitlərlə işlənən işarəsindən sonra *r, l* və *t* səslərinin yalnız incə saitlərlə işlənən işarəsi gəlir. Bu, bütün göytürk yazısı abidələrində mənim rast gəldiyim yeganə haldır. Düşünürəm ki, burada yanlışlıq var. Mənim bu məqama şübhələrimi bir də belə bir fakt artırır ki, hər iki sözdə arxasına saitlərlə işlənən *d* səsinin işarəsi tərsinə yazılmışdır. Lakin bütün bunların səbəblərini izah edə bilmirəm.

3. *Yidə* sözünün yazılışı haqqında da eyni sözləri demək olar: burada da *y* samitinin arxasınca (qalm) saitlərlə işlənən variantından sonra *d* samitinin incə saitlərlə işlənən variantına rast gəlirik.

4. D.D.Vasilyev *yidə* sözünü *göylər*, yəni *tanrı* kimi tərcümə edir. Mənə elə gəlir ki, bu söz *yita* kimi oxunmalıdır: ... *yita kişiyə adırıltım* «... əfsus, adamlarımdan ayrıldım».

Hər şeydən görünür ki, mətni yazan adamın savadı lazımı səviyyədə deyilmiş.

5. *Tiz* sözünü mən *nəsil* kimi tərcümə etdim. Nəzərə alıram ki, Azərbaycan dilində *bel* sözü də «nəsil» mənasında işlənir. Buna görə də qədim türklərin dilində *tiz* «diz» sözünün «nəsil» mənasında işlənməsi qəribə görünür. Lakin ... mən bu fikrimin üstündə təkid etmirəm.

**MÜXTƏLİF
ABİDƏLƏR**

İKİ İY ABİDƏSİ

Bu abidələr Manastrua və Petrua tərəfindən tapılmış və professor Pedri onları nəşr etmişdir. 1931-ci ildə M.Rəsənen və O.Donner onları tədqiq və nəşr etmişlər. Abidələrin mətnləri çox kiçikdir, buna görə də dil baxımından elə bir əhəmiyyət daşımır lakin onlar elə bir yerdə tapılmışdır ki, göytürk əlifbasının göytürk yazısının yayılma sahəsini müəyyənləşdirmək baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Hər iki abidə Baykal gölündə Olohon adasının cənub-qərb tərəfində tapılmışdır. 1912-ci ildə Utu-Yelqa kəndində bir sıra yazılı əsərlərə təsadüf edilmişdir. Göytürk əlifbası ilə yazılmış bu iki abidə də onların içində olmuşdur.

Hər iki abidə iplik bükülən iylərin təkərlərindən ibarətdir. Hər iki iy təkəri daş kömürdən düzəldilmişdir və diametrlər təxminən 6 sm qədərdir.

Abidələrin ilk tədqiqatçısı professor Pedriyə görə, bunlar Kurumçi dəmirçilərinə, yəni yaqutlara (saxalara) aiddir. Donner isə belə hesab edir ki, dəmirçilik mədəniyyəti Baykal gölü ətrafında yaşayan kurikanlara mənsubdur və deməli, abidələr də onlara mənsubdur. 1933-cü ildə abidələri yenidən tədqiq edən Q.Ksenofontov da abidələri yaqutlara aid edir və onları yaqut dili vasitəsilə izah etməyə çalışır.

Mən bu mübahisənin mənasını başa düşmürəm. Məna məlum olduğuna görə kurikanlar, hər halda göytürk abidələrində adları çəkilən üç kurikanlar (üç qəbilədən ibarət olan kurikanlar müasir yaqutların (saxaların) ulu əcdadlarıdır. Belə olduqda bu abidələrin yaqutlara yaxud kurikanlara mənsub olması haqqında mübahisə etməyə nə ehtiyac vardır?!

Birinci iydə bu hərfilər oxunur:

Λ Λ 4 4 Δ 4 3 Λ

M.Rəsənen bunu *kadırik ağırçak* kimi oxuyur. *Ağırçaq* sözü indi də bəzi türk dillərində işlənir və iy təkəri mənasını ifadə edir. *Kadırik* sözü güman ki, qədim türk dilində və bəzi müasir türk dillərində işlənən *kadır* felindən törəmişdir. *Kadır* feli «qevirmək

bükmək, döndərmək» mənalarnı ifadə edir. Buna görə də *kadırik ağırçak* ifadəsini *bükülən iy təkəri* kimi tərcümə etmək olar.

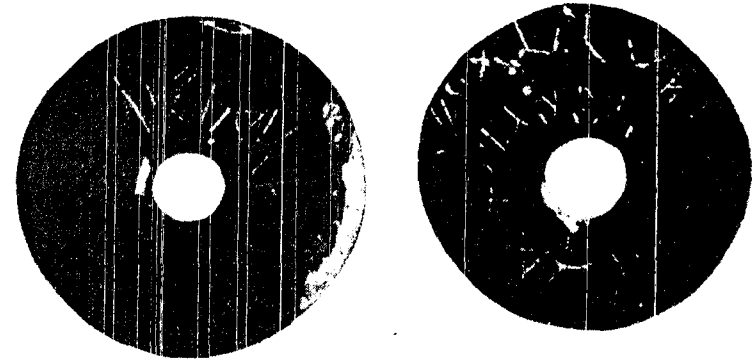
İkinci abidədə daha çox işarə vardır. Deşiyin tam ətrafındakı işarələri *edgü ör* kimi oxumaq olar ki, bu da yaxşı adam deməkdir.

İy təkərinin kənarlarında bu işarələri seçmək olur:

Λ Λ 8 Δ 4 4 4 4 4 4

M.Rəsənen birinci üç işarəni *erig*, sonrakı üç işarəni *arkar* kimi oxuyur. M.Kaşğarının lüğətində *arkar* sözünün dişi dağ keçisi mənasını ifadə etdiyi göstərilir. M.Rəsənen sonrakı dörd işarəni *ay beş* kimi oxuyur. Bütöv ifadə belə olur:

Erig arkar ay beş. *Erig* sözünün varlıq, mövcudluq mənasını ifadə etdiyini əsas götürsək, onda bu ifadəni iy təkərinin hazırlanması tarixi kimi qəbul etmək olar. O halda ifadənin tərcüməsi belə olur: *Hazırlanması arkar ayının beşi*.

Qeyd

M.Rəsənenin oxusunda ikinci abidənin ikinci (1) və sonuncu (4) işarələri öz əksini tapmamışdır.

BİR NEÇƏ TÜRK PULU

Qədim dövrlərdə hələ pul ixtira edilməzdən əvvəl qədim türk qəbilələrində tədavül vahidi, yəni pul rolunu dəri oynamışdır. Qədim türklərin xəzdən pul kimi istifadə etmələri haqqında əlimizdə çoxlu faktlar, sənədlər vardır. Məsələn, Yordan 551-ci ildə yazdığı əsərində onoqurların xəz ticarəti ilə məşğul olduqlarını söyləyir. Daha sonra İstəxri əsərində yazır: «...Bulqarların sənətlərinin ən böyük qismi xəzdir. Qızıl və gümüş əşyaları yoxdur, onların arasında pul indi də xəzdir. Bir xəzin qiyməti yarım dirhəmdir. Onların ölkəsinə yuvarlaq gümüş dirhəmlər islam diyarından gəlməkdədir!». Buradan görünür ki, bulqarlar xəzdən pul kimi istifadə etmişlər.

Bizim eradan əvvəl üçüncü əsrdə Okut qəbiləsindən qərbdə Çin mənəblərinin tin-lin adlandırdıqları bir ölkə olmuşdur. Yəni mənəblərin verdiyi məlumata görə, bu ölkənin 60 minlik qoşunu olmuşdur. Bu ölkə ağ və göy rəngli xəzlər ixrac etmişdir. Macar alimi Y.Nemet Çin mənəblərinin məlumatlarını lokallaşdıraraq həmin ölkənin İrtiş çayının orta və aşağı axarında olduğunu göstərir. Onun fikrincə *tin* sözü türk dillərində sincab mənasını verən *tin* sözündən başqa bir şey deyildir. Həmin ölkə xəz ticarəti ilə məşğul olduğu üçün bu adı almışdır.

Təəssüf ki, qədim türk dövlətlərinin buraxdığı pullar haqqında geniş tədqiqat işi aparılmamışdır. H.N.Orkunun yazdığına görə, Kont Stroqanovun mühüm türk pullarından (hansı dövrün?) ibarət kolleksiyası vardır; Tisenhauzen həmin kolleksiya haqqında 1880-ci ildə əsər yazmışdır.

V.V.Radlov məlumat verir ki, Çində üzərində göytürk əlifbası ilə yazı olan pullar (sikkələr) kəsilmişdir. Minusin ətrafında tapılan bu sikkələr Droinə görə, 713-742-ci, yaxud 780-ci illərdə, Lakouperiyə görə isə 612-656-cı illərdə kəsilmişdir. Daha bir qədim türk sikkəsi mövcuddur. Bu sikkəni ilk dəfə Otto Donner nəşr etmiş, sonra V.V.Radlov onu oxumuşdur. Sikkə Tan sülaləsi dövründə 841-ci ildə kəsilmişdir; üzərində bu yazı vardır:

V.V.Radlov bunu belə oxumuşdur:

Ben çayan bir akça.

V.V.Radlovun oxusu iki səbəbdən məni təmin etmir. Əvvəlcə, *ben* «*mən*» sözü, mənə məlum olduğuna görə qədim türk abidələrində, bir dəfə də olsun, burunda tələffüz edilən *n* səsi ilə yazılır. Mən bu sözü *biñ* kimi oxumaq istərdim, bu halda da qədim türk abidələrində orfoqrafiya qanunlarına görə *i* səsinə ifadə edən işarə yazılmalıdır. İkincisi, mətndə *r* səsinə bildirən işarə yoxdur və Radlov onu özündən əlavə etmişdir. Bəlkə bu söz *bir* deyil, *eb* sözüdür. Onda mətni belə oxumaq olardı:

Biñ çayan eb akça.

Bu mətndə *çayan* sözünün mənası mənə aydın deyildir (mən onu heç lüğətə də salmamışam). Qalan sözlər belədir: *biñ* – min, *eb* – ev, *akça* – pul.

Minusin muzeyində saxlanılan bir sikkəni də V.V.Radlov və O.Donner nəşr etmiş, lakin oxumamışlar. Həmin mətn belədir:

Ɱ YIYJN NIX 4B

H.N.Orkun yazır ki, burada bütün hərflər zahirdə olduğu üçün onu oxumaq olar və mətni sağdan sola deyil, soldan sağa oxumağı, həm də *s* səsinə bildirən işarəni oxumamağı təklif edir; onun fikrincə, bu işarə ayırıcı işarədir. H.N.Orkunun oxusunda bu mətn belə alınır:

Bir [e] l li en [c] barım.

Mətnin soldan sağa oxusunu qəbul etmək olar; belə yazı tərzinə göytürk abidələrində nadir hallarda da olsa rast gəlirik. Düzdür, sikkədə yazının bu tərzdə verilməsi məndə şübhə oyadır; sikkə çöldəki daş deyil ki, naşılığa yol verilsin. Hətta mətni soldan sağa oxusaq belə H.N.Orkunun oxusunu qəbul etmək olmaz, çünki bu oxuda «qalın» və «incə» samitlər (bütün mətn boyu) bir sözə daxil edilir. Göytürk orfoqrafiyasında, xüsusən sikkədə buna heç cür yol verilə bilməzdi.

H.N.Orkun *akça* sözünün etimologiyasını da aydınlaşdırır. O yazır ki, *akça* sözü *ağca* sözündən törənmişdir. Qədim türk dillərində *ağı* «ipək» deməkdir (xatırladıram ki, Kül tigin abidəsində belə bir cümlə vardır: *Tabğac bodun ağısı yımşak ermış*).

Görünür, türk qəbilələrinin erkən tarixində Sibirdə və onun hü-
dudlarında – xəzin bol olduğu yerlərdə – xəz pul vahidi **kimi** iş-
lənmiş, Çinlə həmhüdüd yerlərdə isə inək pul vahidi **funksiyasını**
yerinə yetirmişdir. Zaman keçdikcə, vəzifə oxşarlığına görə, **ağ-
ça-ağça –akça** pul mənasını kəsb etmişdir.

Mahmud Kaşğarının lüğətində **ağı** sözünün əşya, **xəzina**,
dəfinə, hədiyyə mənalarını ifadə etdiyi göstərilir (I cild, **səh.83**,
türk nəşri). Yəne həmin lüğətdə (yəne o səhifədə) **ağıcı** sözünün
xəzinədar mənası ifadə etdiyi göstərilir.

QAYIŞ TOQQASI

Yenisey çayı hövzəsində Kopyan kəndində üzərində üç
göytürk hərfi olan bir qayış toqqası tapılmışdır. O. Donner həmin
hərfləri **𐰽𐰺𐰸** kimi, V.V.Radlov isə **𐰽𐰺𐰸** kimi oxuyur.

NAQY-SZENT – MİKLOŞ DƏFİNƏSİ

1799-cu ildə Avstriya-Macaristan imperiyasının Torontal
vilayətində Maros çayının civarında Açınyka dərəsi yanında
Naqy-Szent-Mikloş adlanan yerdə Vuin adlı bir kəndli həyətində
çuxur qazarkən iyirmi üç ədəd qızıl əşya tapır. Sonralar bu
əşyalara Atilla dəfinəsi adı verilir. Dəfinəni iki rum taciri alıb Peşt
şəhərinə (indiki Budapeşt şəhərinin bir hissəsi) gətirir. Dəfinə
haqqındakı söz-söhbət imperator Fransın qulağına çatır. O,
dəfinəni almağı əmr edir.

İndi bu əşyalar Avstriyanın paytaxtı Vyana şəhərində
muzeydə saxlanılır. Əşyalar iyirmi dörd və on səkkiz əyarlı (problu)
qızıldan hazırlanmışdır. Həmin əşyalar bunlardır: yeddi müxtəlif
sürəhli (qədəh), bir uzun yumurta şəkilli düz boşqab, dörd dairə
şəkilli boşqab, iki qədəh, iki yumurta şəklində boşqab (bunlardan
birinin ucu buğa başlıdır), bir buğa başlı boşqaba bənzəyən içki
camı, bir buynuz şəklində içki camı, bir kiçik cam, bir-birinə
bənzəyən iki qədəh, iki yuvarlaq boşqab.

Bu dəfinə haqqında ilk dəfə Stefan Şoenvisner danışmışdır.
O, dəfinənin bağda, dəmir sandıqda tapıldığını yazır (1801-ci il).

Dəfinənin saxlandığı muzeyin direktoru Ştaynbüxel 1827-
1829-cu illərdə dəfinədəki əşyaların şəkillərini hazırlamış, lakin
ölüm ona bunları nəşr etməkdə mane olmuşdur. Şəkillər onun
xələfi Arnet tərəfindən 1850-ci ildə nəşr edilmişdir.

Osmanlı tarixi üzrə məşhur mütəxəssis Hammer də bu
dəfinədən bəhs etmişdir (1828), lakin dəfinədəki rum yazısı olan
bir əşyanı tədqiq etmiş və bir də dəfinənin Saros vilayətində
tapıldığını göstərmişdir.

1847-ci ildə adı bizə məlum olmayan bir nəfər yazırdı ki,
macar alimi Yerney Yanos bu dəfinədəki əşyaların tədqiqi ilə
məşğuldur. Fransız dilçisi Koen də 1848-ci ildə, qısa şəkildə də
olsa, bu dəfinədən bəhs etmişdir.

Dəfinədəki əşyaların tədqiqi ilə məşğul olanlar, əsasən,
Ştaynbüxelin hazırladığı və Arnetin nəşr etdiyi şəkillərdən istifadə
edirlər.

Dəfinədəki əşyalar haqqında Böhm (1861), Romer Floris
(1865), Saken-Kenner (1866), Henszlmann (1876), Rilszki Fenets

(1878), Rilszki Karol (1884), Raldsik Jenö (1884), Cozef Hampel (1884), Kondakov (1892), Simmerman (1923), Tomsen, Bruno Keyl, Mesaroş Qyula, Mladenov (1922-1925), Beşevliyev (1922-1925), Feher, Geza, Supka, Nemet Qyula (1932) qısa yaxud müfəssəl şəkildə fikir söyləmişlər.

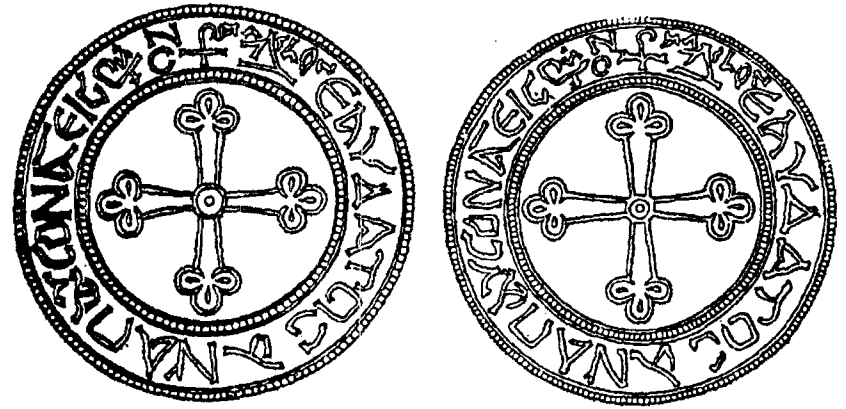
Tədqiqatçılar belə bir fikirdədirlər ki, əşyalar Sasani və Bizans motivləri əsasında hazırlanmışdır, lakin onlarda Orta Asiya motivlərinin də təsiri duyulur.

Dəfinədəki əşyaların hazırlandığı tarix haqqında fikir birliyi yoxdur. Hampel əvvəlcə bu əşyaların IV-V əsrlərə aid olduğunu söyləmiş, sonra fikrindən dönərək onların VIII əsrə aid olduğunu sübut etmişdir. Kondakov və Tomsen bunları IX əsrə aid hesab edirlər. Onların fikrincə, əşyalar bulqar türklərinə aiddir, bulqar türkləri isə xristianlığı IX əsrdə qəbul etmişlər. Əşyalarda xristian motivləri əsas yer tutduğu üçün onlar IX əsrdən əvvələ aid ola bilməz.

Feher Geza belə hesab edir ki, dəfinədəki əşyalar 820 – 906-cı illər arasında hazırlanmışdır.

Nemet əşyaların bulqarlara aid olmasına etiraz edir. O. aşağıdakı amillərə əsaslanaraq dəfinənin peçeneq türklərinə aid olduğunu sübut edir: 1. İstər yunan hərfləri ilə türkcə yazılan ibarələr və istər Nemetin oxuduğu kəlmələr bu dilin peçeneq – kuman dili olduğunu göstərir. 2. Dəfinədə rast gəldiyimiz Botaul Çoban adı və Konstantin Porfirogennetin əsərində adı çəkilən peçeneq qəbilə başçısının adı eyni şəxslə əlaqədar ola bilər. Kərdizi və Əl Bəkrə də peçeneqlərin qızıl və gümüş qab-qacaqdan istifadə etdiklərini yazırlar. 4. Dəfinənin tapıldığı yerdə Arpad sülaləsi dövründə peçeneqlər məskun olmuşlar. Həqiqətən də Konstantinin əsərində adı çəkilən Bata 889-cu ildə peçeneqlərin hökmdarı olmuşdur, onun oğlu Bota-ul (*ul* «oğul» sözündən törəmişdir, tuvalılar indi də familiya göstərmək üçün *ool* sözündən istifadə edirlər) isə 900-920-ci illərdə yaşamışdır.

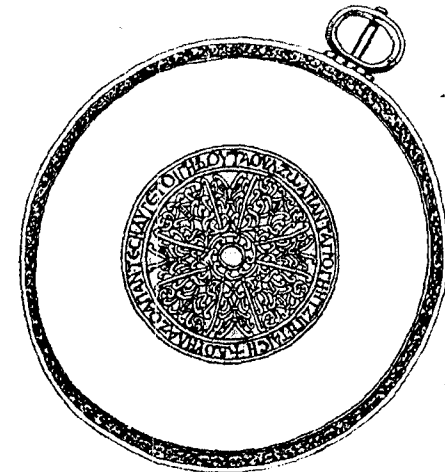
Dəfinədə 9 və 10 nömrə altında saxlanan iki camda dairəvi şəkildə yunan hərfləri ilə yunan dilində (hər ikisində) eyni ibarə yazılmışdır:

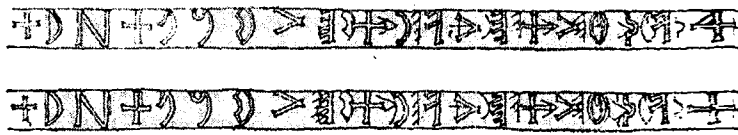
Yunanca mətnin cam üzərindəki vəziyyəti

Yazının türkcə tərcüməsi belədir: İsa insanları su ilə qurtararaq (içindən) yeni müqəddəs ruhu göndərir.

21 nömrə ilə qeyd edilən camın içində yunan əlifbası ilə, lakin türk dilində yazılmış mətn vardır:

Yunan əlifbası ilə türkcə yazılmış mətn

Transkripsiya

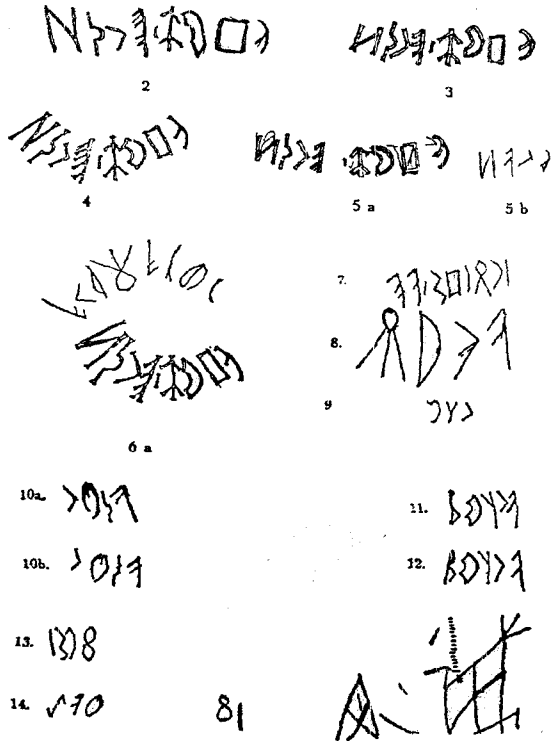
Boyla Zoapan tesi düğətügi Botaul Zoapan tağruğı itzığü

Tərcümə

Boyla Çoban(ın) sifarişi ilə düzəldilən cam. Botaul Çoban qulpunu qoydu, (bu onun) camıdır.

Dəfinənin əşyaları üzərində də on səkkiz yazı vardır. bunların işarələri göytür hərflərinə bənzəyir. Mətnlərin bəzi eynidir, buna görə də hərflərin sayı azdır. Bu da öz növ mətnləri oxumağı çətinləşdirir.

Bunlardan ən uzun mətn 8 nömrə altında saxlanan abidədir.

Nemet bunu belə transkripsiya edir:
Boyla Çoban çərəz kaş

Tərcümə

Boyla Çobanın çərəz qabı (boşqabı)

2, 3, 4, 5a, 6a nömrəli mətnləri yazısı eynidir və Nemet bunları *iş ayak turuk* kimi transkripsiya edir. Burada *iş* sözü *ichmək* felinin köküdür, *ayak* sözü qədəh mənasını verir. İfadənin tərcüməsi belə olur:

Turukun içki qədəhi

Nemet 5b mətnini *boyla çoban* kimi transkripsiya edir; bu da yuxarıda gördüyümüz kimi, xüsusi isimdir.

11 və 12-ci mətnlər də eynidir. Nemet bunları *bakraç* kimi transkripsiya edir. *Bakraç* «misdən hazırlanmış qab» deməkdir.

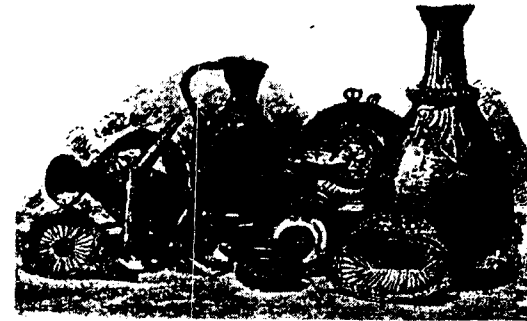
14 nömrəli əşya sürahıdır. Nemet onun üzərindəki mətni *ilbek* kimi oxuyur və onun şəxs adı (xüsusi isim) olduğunu göstərir: bu da əşyanın İlbəkə aid olduğunu göstərir.

Nemet 7 nömrəli mətni *sevinüg biçə* kimi oxuyur və belə tərcümə edir: *Sevinüg şahzadə (xanım)*. Qabdakı *ağı* sözü «hədiyyə» deməkdir.

13 nömrə altında təqdim edilən mətnə Nemet n z g s hərflərini görür və onu belə oxuyur: *eniz egis*. O, həmin ifadəni belə tərcümə edir: *geniş ağız*.

15-ci əşyadakı işarələri Nemet *sen* kimi oxuyur. Burası da məlumdur ki, Mahmud Kaşğarının lüğətində *senek* sözünün *sürahı* mənasını verdiyi göstərilir.

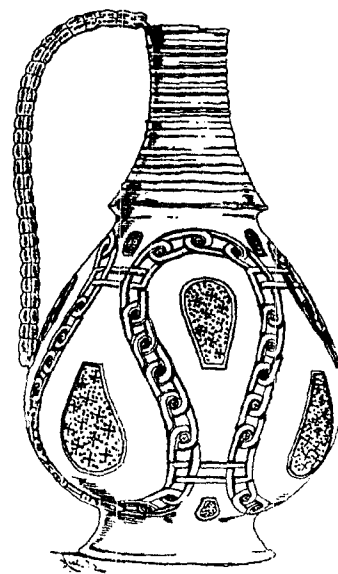
6a və 9 nömrə altında verilmiş mətnlər oxunmamışdır.

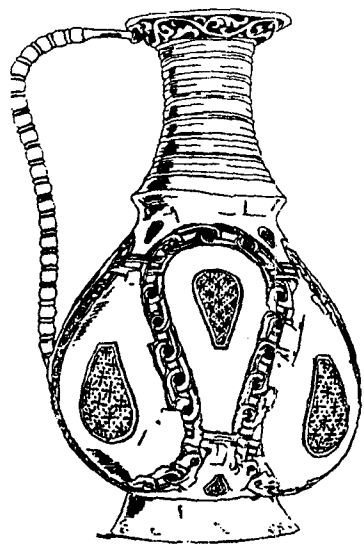
Naqy – Szent – Mikloş dəfinəsi

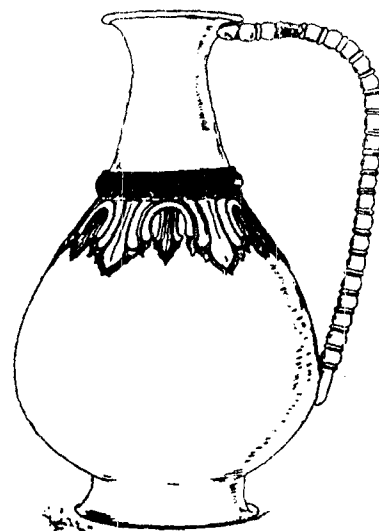
Naqy-Szent –Mikloş dəfinəsi

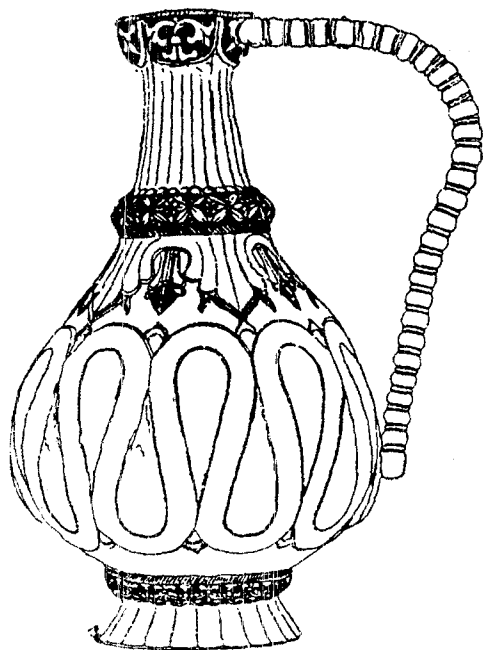
4 nömrəli əşya. Yazısı: boyla

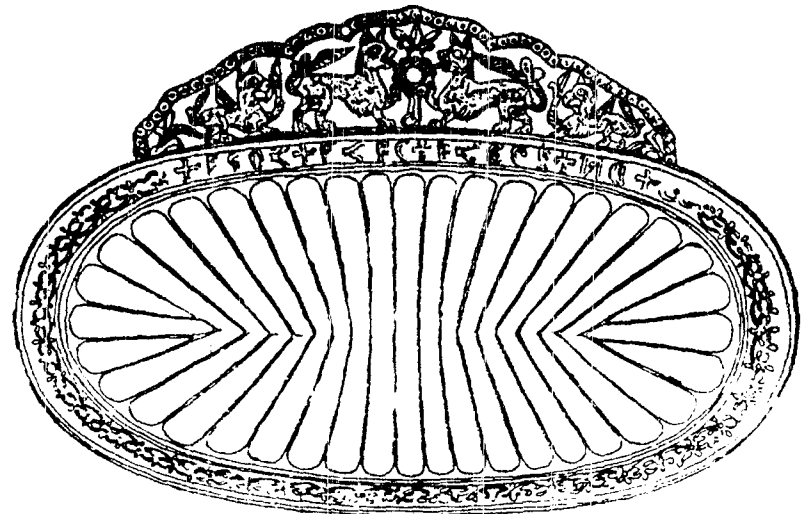
3 nömrəli əşya. Yazısı: boyla

5 nömrəli əşya. Yazısı: ekiz egiz «geniş ağız» və İlbek.

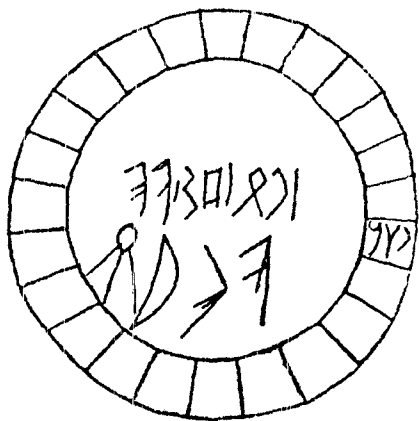

6 nömrəli əşya

8 nömrəli əşya. Yazısı: Boyla Çoban çəriz kaş

Tərcüməsi: Boyla Çobanın çərəz qabı.

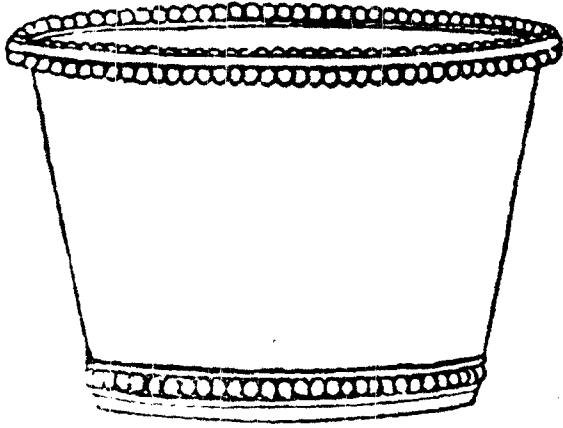

7 nömrəli əşya. Yazısı: Sevinüg biçə.
Ağı; tərcüməsi: Sevinüg şahzadə. Hədiyyə

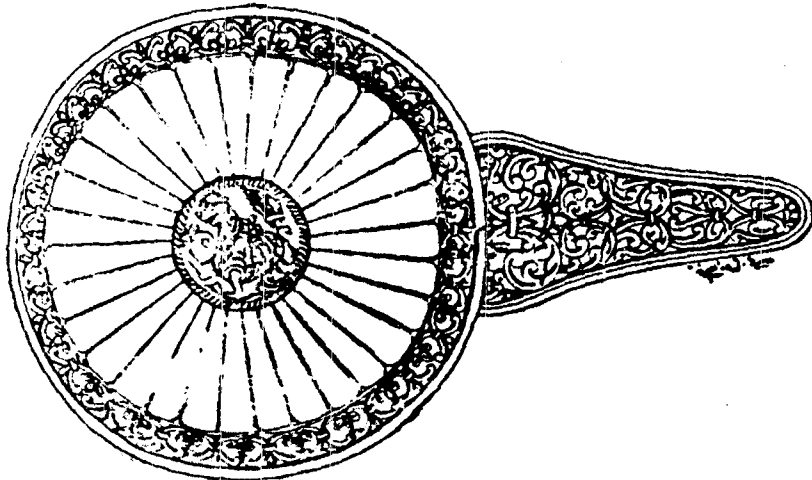

10 nömrəli əşya: Yazısı: Turum (yaxud Turuk) iç ayak. Tabak.

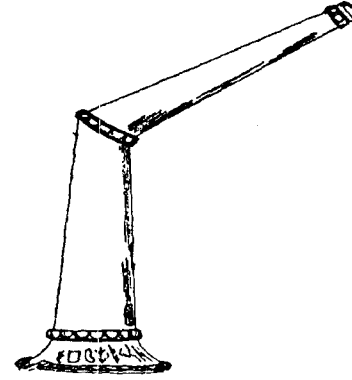
Tərcüməsi: Durumun (yaxud Durukun) içki qədəhi. Boşqab

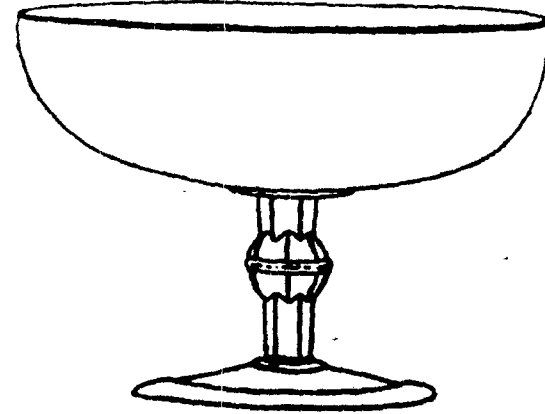
11 nömrəli əşya: Yazısı: sen «sən»

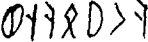
15 və 16 nömrəli əşyalar.
Hər ikisində eyni mətn vardır: barkaç «barkac»

17 nömrəli əşya. Yazısı: Turum (yaxud Turuk) iç ayak.
Tərcüməsi: Durumun (yaxud Durukun) içki qədəhi.

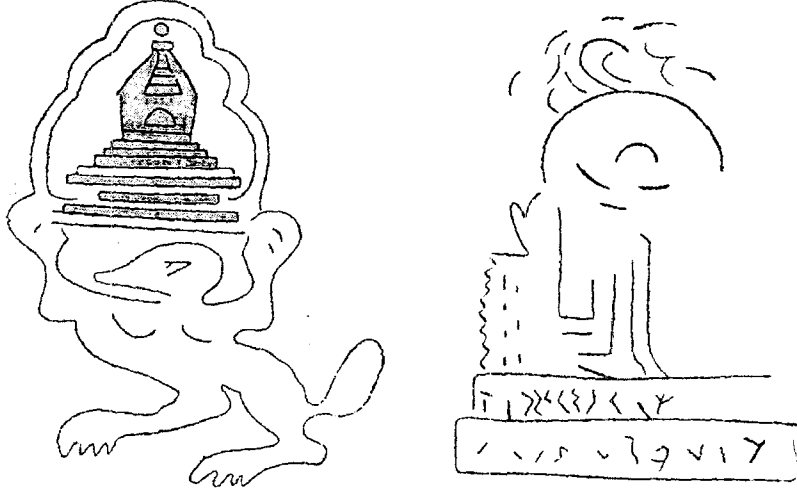

22 və 23 nömrəli əşyalar. Hər ikisində eyni mətn vardır:
Turum (yaxud Turuk) iç ayak.
Tərcüməsi: Durumun (yaxud Durukun) içki qədəhi.

Bundan başqa 23 nömrəli əşyada ayrıca olaraq yazılmışdır. Mətn hələ oxunmamışdır.

KARATAL ABİDƏSİ

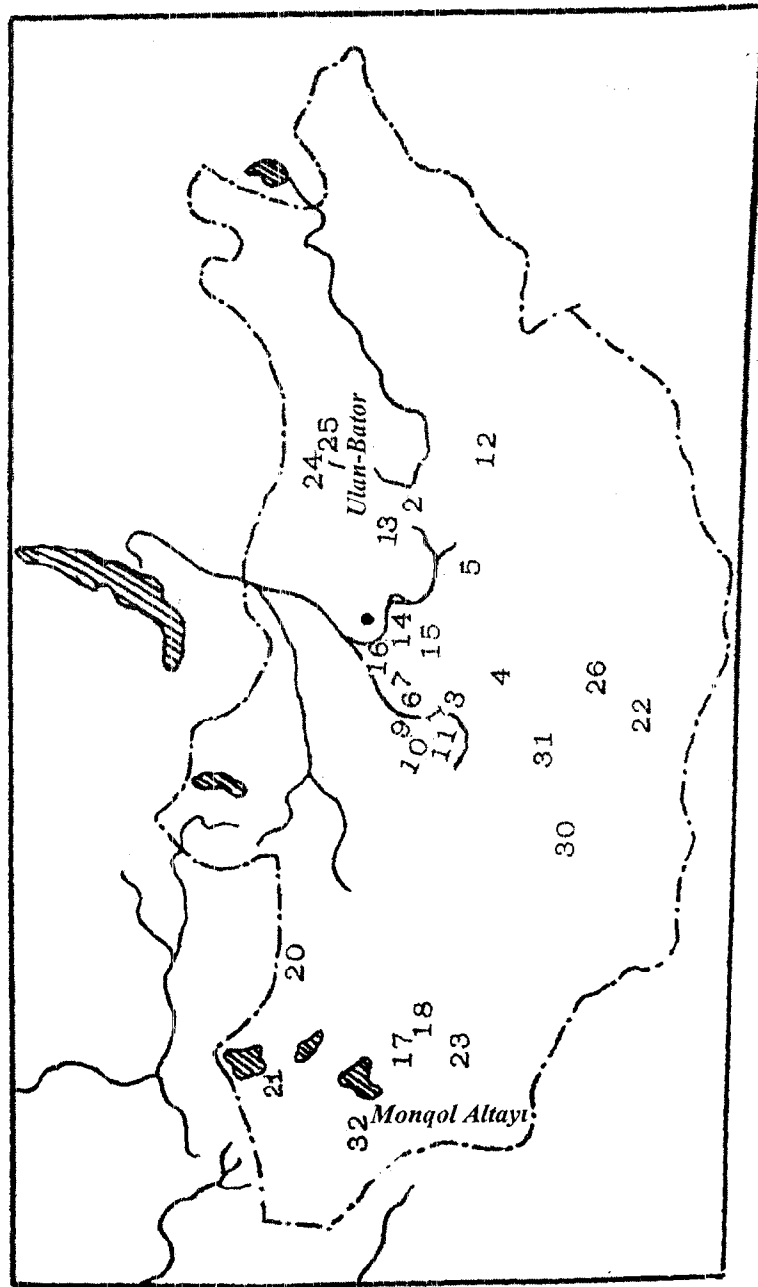
1927-ci ildə Məhəmmədcan Tınışbey Taldı ^{Kurqan}
qəzasında Kora və Karatal çaylarının qovuşduğu yerdə ^{Karatal}
qəsəbəsindən üç kilometr aralı bir daş tapmışdır.

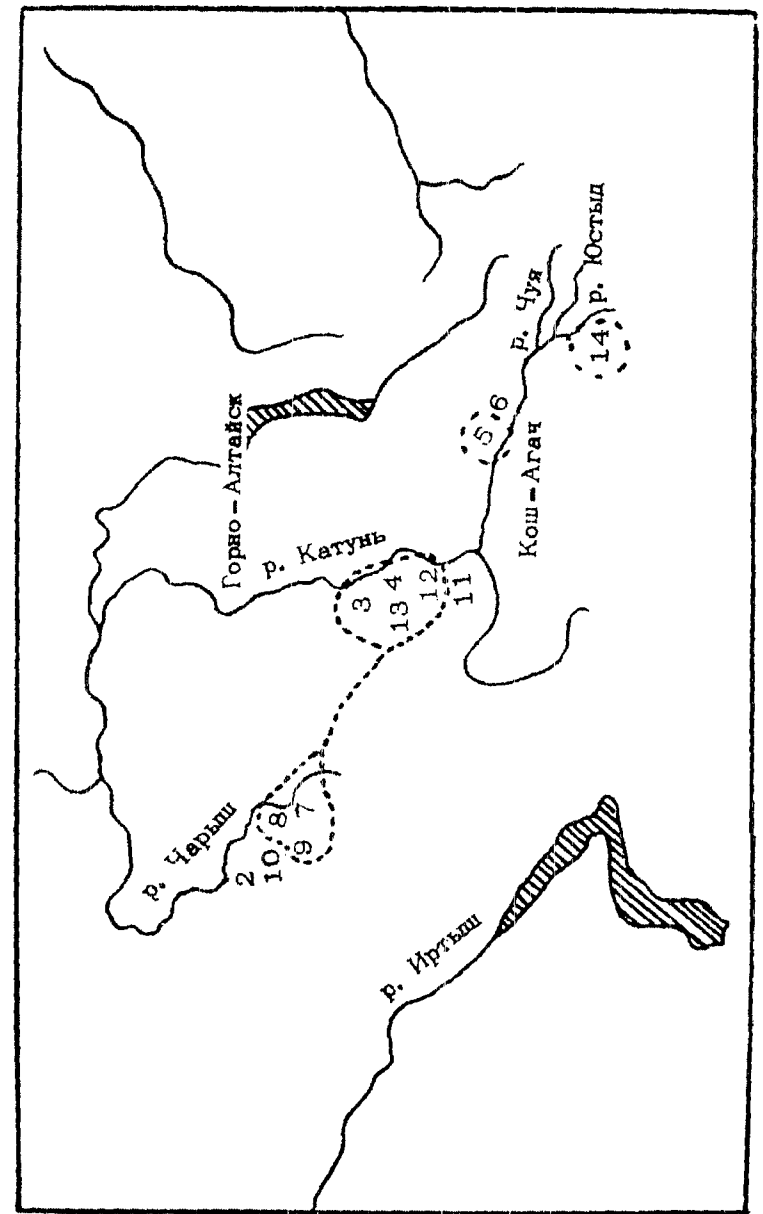
**GÖYTÜRK ABİDƏLƏRİNİN
TAPILDIĞI REGIONLARIN
PLANLARI**

Şəkildən də görüldüyü kimi burada fantastik bir heyvə təsvir edilmişdir. Şəklın altında göytürk əlifbasına oxşar hərflər iki sətir mətn yazılmışdır: yazı, az qala, tam surətdə aşındığı üçün onu oxumaq qeyri-mümkündür; tək-tük seçilən hərflər bu göytürk yazısı olduğunu söyləməyə imkan verir.

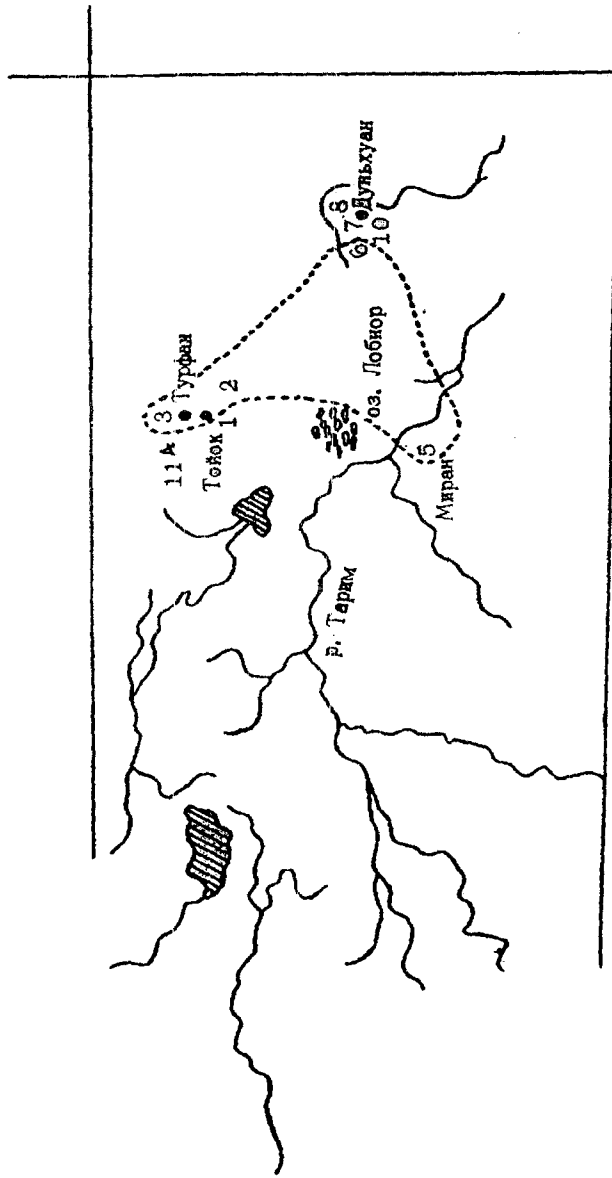
Rus alimlərindən biri bu heyvanın fo köpəyi, digəri meymun olduğunu söyləyir.

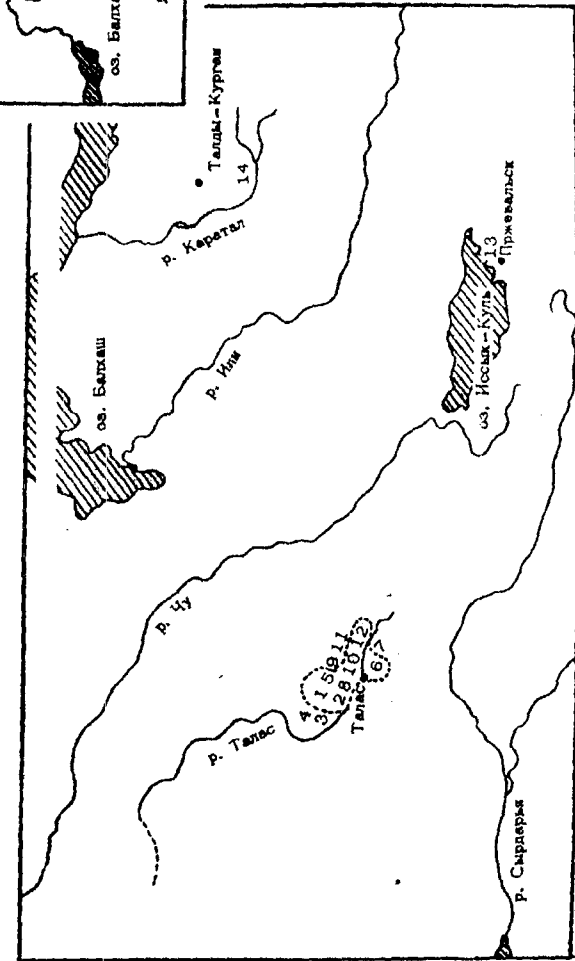
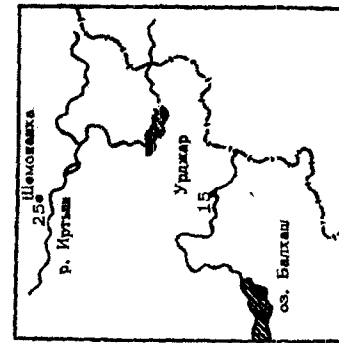
Монголустан

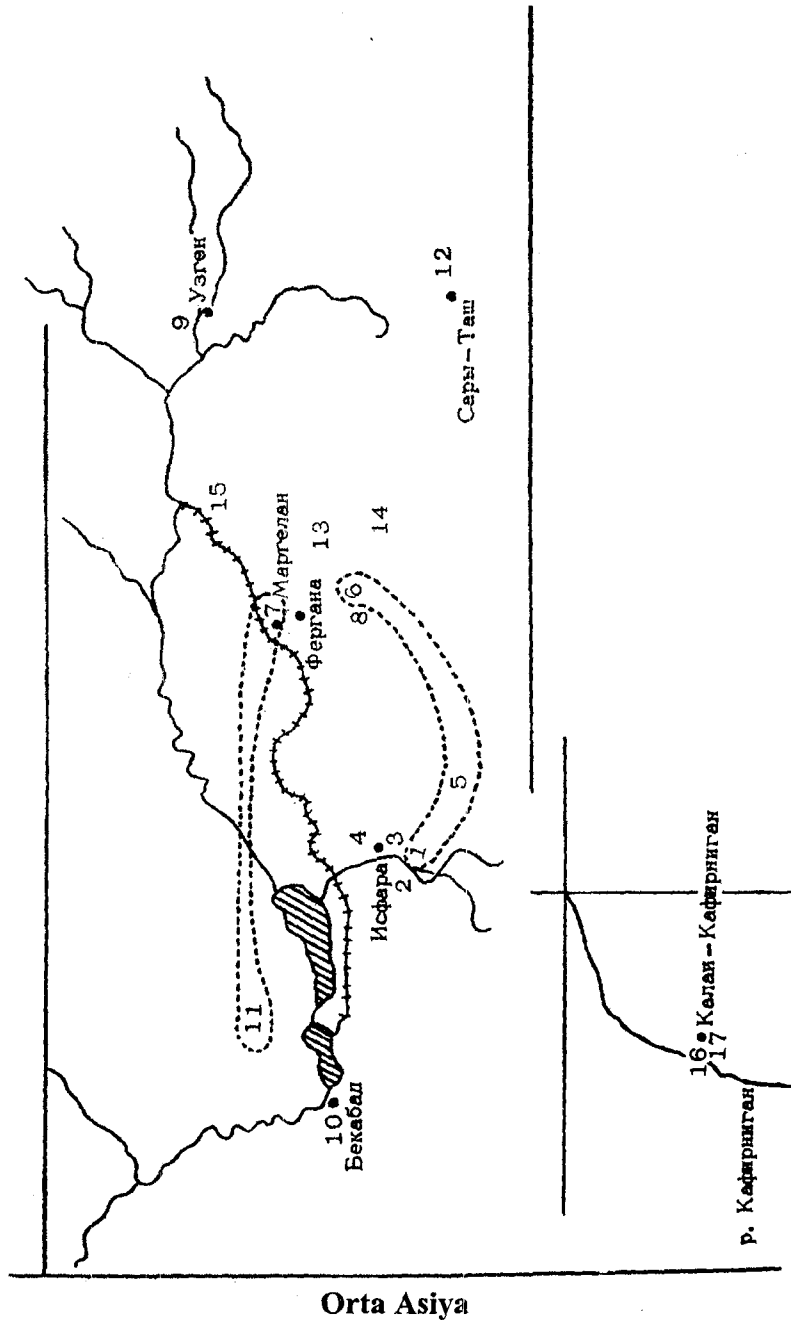
Altay

Şərqi Türküstan

Şimali Qırğızıstan və Qazaxıstan

Orta Asiya

XÜSUSİ İSİMLƏR

1. İnsan adları

Ağult	Bayna
Ağuş Inal	Bayna Sağun
Ak Baş	Baz kağan
Alanı İçrəki	Beçə Apa
Alp Yürək	Beñü Çor
Alp Uruñu	Bəğ
Alp Uruñu Tutuk	Bəğ Tarkan
Alp Şalçı	Bəğ Çor
Altuğa	Bəgni
Altun Tay Sağun	Bilig Köñül Sağun
Altun Tamğa Tarkan	Bilgə İşbara Tamğan Tarkan
Amaş	Bilgə kağan – İsteris xaqanın böyük oğlu, Kapağan xaqandan sonra türk xaqanı olmuş (716), 734-cü ildə ölmüşdür.
Añar	Bilgə Küli Çor
Añkas	Bilgə Tamğaçı
Anqın	Bilgə Baçam
Apa Tarkan	Bilgə Toñukuk
Arslan Külüg Tirig	Bilgə Tuğma
Aruk (qadın adı)	Bilgə Çanısı
Asuğ	Bilgə Çanşı
Aza Tutuk	Bilgə Çigşin
Azğanaz	Bilgə Şağun
Az Tutuk	Bindir
Bağa Tarkan	Bıñ Eçü
Bağatur Çigşi	Boyla Bağa Tarkan
Bağır	Boyla Kutduğ Yarığan
Bala Çor	Bögü
Bars bəğ	Bölən
Bars kağan	Böri
Bars Uruñu	
Basar	
Başğu	
Bay Apa	

Buçur
 Buğa
 Buğak Tutuk
 Bukağ Tutuk
 Bumm kağan – Birinci türk
 xaqanlığının banisidir; ta-
 rixdə Yamı və Tumm ad-
 ları ilə də tanınır.
 Buğa Çıksin
 Buzaç Tutuk
 Çab Şatun Tarkan
 Çaçə Añar
 Çaçə Səşün
 Çan Səşün
 Çansı
 Çik Bilgə Çigşi
 Çıksin
 Çigil Tutuk
 Çinər
 Çıkan Toşukuk
 Çoçı Böri
 Çokuk Böri Səşün
 Çökül
 Edçü Saşun Tirə
 El Inançı
 Elbilgə (İlbilgə – İltəris xaqa-
 nın arvadı, Bilgə xaqan
 və Kül tiginin anası
 El Çor Küç Bars
 Elçi Çor
 Eletmis
 Eləgül
 Elteris (İltəris kağan – İltəris
 xaqan)
 El Toğan Tutuk
 Enik Səşün

Erkin
 Esin
 Etrük
 Əzgənə
 Ələgül
 Ər Ankas Toşak
 Ərdəm Kan Altuğa
 Ərən Uluğ
 İl Çor
 İltəris
 İnəl Kağan – Kapağan ^{xaq-}
 nın kiçik oğlu
 İn ÖZ Inançu
 İrlün
 İsiyi Likən - Çin səfiri Lüi-h ^{uznq}
 İsig Saşun
 İstəmi – Bumm xaqanın ^{qar-}
 daşı İstəmi xaqan; ^O
 Qərbi Türk xaqan ^{İşt-}
 nın xaqanı idi.
 İt Bert
 İtə – çuk
 Inal Ögə
 Inal Uruğu
 Inançu
 Inançu Alp
 Inançu Apa Yarğan Tarkan
 Inançu Bilgə
 Inançu Çor
 Inançu Külüg Çigşi
 Inan Uğraç
 Isbara
 İşbara Bilgə Küli Çor
 İşbara Çıkan
 İşbara Tamğan Çor
 İşbara Tamğan Tarkan
 İşbara Tarkan

İşbara Yamtar
 Kədim Uruğu
 Kəglinç
 Kəni Tirig
 Kənsig
 Kəniç
 Kök Ön
 Köşin
 Körtlə
 Kul Tudun
 Kü Çakul Tutuk
 Küç
 Küç Bars
 Küç Kül
 Küç Kara
 Küç Kıyağan
 Küç Kul
 Küç Ögə
 Küd Aruk Bəg
 Kül Bilgə
 Kül Çişgi
 Kül Çor
 Küli Çor
 Kül tigin – İltəris xaqanın ki-
 çik oğlu, Bilgə xaqanın
 kiçik qardaşı, məşhur
 türk sərkərdəsi və pəhlə-
 vanı. Onun şərəfinə qo-
 yulmuş abidə Orxon abi-
 dələri içərisində ən məz-
 munlusu və ən yaxşı mü-
 hafizə edilənidir. Kül ti-
 gin 731-ci ildə ölmüşdür.
 Kül Tudun
 Külüg
 Külüg Apa
 Külüg Çigən

Külüg Çigsi
 Külüg Çor
 Külüg Saşun
 Külüg Tuğan
 Külüg Tutuk
 Külüg Uruğu
 Külüg Yigə
 Kümük Toğan
 Künc Tutuk
 Küni Tirig
 Kürə
 Kürəbir Uruğu Saşun
 Kanıta Aza
 Kapağan kağan – İltəris ka-
 ğanın kiçik qardaşı, Çin
 dilində Me-çüe, türkcə
 Moçur. Kapağan azər-
 baycanca Fateh demək-
 dir. Türk xaqanlığı sə-
 hədlərinin genişlənmə-
 sində və dövlətin qüdrəti-
 nin xeyli artmasında bö-
 yük xidməti olmuşdur.
 716-cı ildə bayırkuluları
 məğlub etmiş, lakin geri
 qayıdarkən pusquda dur-
 muş bayırkulular tərəfin-
 dən öldürülmüşdür.
 Kara
 Kara Bars
 Kara Buluk
 Kara Çor
 Kara Inançu Çor
 Kara Yazmaz
 Kara Kan
 Kara Səşir
 Kara Yaş

Kıyağan
 Kıyağan Uruğu
 Koşu Tutuk
 Ku Səşün
 Kuğ Səşün
 Kul Apa Uruğu
 Kul Bert
 Kunı Səşün
 Kunu Səşün
 Kutluğ – İltəris xaqanın taxta
 çıxmazdan əvvəlki adı
 Kutluğ – Kutluğ
 Kutluğ Bağa Tarkan
 Kutluğ Çiğşi
 Kutluğ Uruğu
 Kutuz
 Kuşu Tutuk
 Laçın Bayduk
 Likən
 Lüsün Tay Səşün
 Makraç Tamğaçı
 Nəş Səşün
 Nomış Baş
 Oğlan Çor
 Oğramış (qadın adı)
 Oğuz Bilgə
 Oğul Asuğ
 Oğul Bars
 Oğul Tarkan
 Oğut
 Oş Tutuk – Çin valisi Vanq-
 tu-tu (k); On-Vanq, Tu-
 tuk-vali.
 Ormast Otka Konmış Kılıç
 Otuz Oğlan

Ozmış tigin – 742-ci ilə aid
 Çin mənbələrində si-mi-
 şe adı ilə verilir. Sonuncu
 göytürk xaqanı olmuşdur.
 744-cü ildə (Çin mənbə-
 lərinə görə) basmillar tə-
 rəfindən öldürülmüşdür.
 Lakin uyğur xaqanı Mo-
 yun Çor deyir ki, Ozmış
 tiginini o öldürmüşdür (Mo-
 yur Çor abidəsi)

Ög Baş İn Alp
 Ögdəm Inal Alp
 Ögə Bert Tutuk
 Ögünə Tutuk
 Örün Bəğ
 Öz Apa Tutuk
 Öz Bilgə Büyin
 Özin
 Özüt Oğdı
 Öz Yigən Alp Turan
 Sabık Basar
 Sağu
 Saşun
 Sarığçır
 Səbig Kül İrkin
 Səm Toşra
 Səpinlig
 Soğur
 Şalçı
 Şoğur
 Şubuş Inal
 Şuğra
 Tadık Çor
 Taman tarkan
 Tamğan

Tarduş Inançu Çor
 Tarkan Saşun
 Taçam kağan – adı Ongin
 abidəsində çəkilən na-
 məlum xaqan
 Tay Bilgə Tutuk
 Tay Ögə
 Tay Saşun
 Tay Ügə
 Tensi – Çin hökmdarı
 Təkəş
 Təşlik Apa
 Tinəsi oğlu
 Toğan
 Toğluk
 Toşukuk – 650-ci ildə Çinəd
 anadan olmuş, orda təhsil
 və təlim almış, sonralar
 üç göytürk xaqanının – İlt-
 təris xaqan, Kapağan xa-
 qan və Bilgə xaqanın və-
 ziri olmuş türk dövlət xa-
 dimi. Tonyukuk abidəsi
 onun şərəfinə qoyulmuş-
 dur (Toşukuk Azərbaycanca
 qatırım sərt dırnağı
 deməkdir). 725-ci ildən
 sonra vəfat etmişdir.
 Tok Böğüt
 Tolmuş
 Toşra tigin – 714-cü ildə Beş-
 balıqda edam edilmiş-
 dir; Çin mənbələrində
 adı Thonq-o-te-kin şək-
 lində yazılır.
 Toşra Səm
 Toşgul

Tök Böğü
 Töliş Bilgə
 Töliş Tirig
 Tör Apa
 Töşəğ
 Tuçayan
 Tudun
 Tudun Yamtar
 Tuğan
 Turan
 Turğul / Torğul
 Tutuk Aş
 Tüz Bay Küç Bars Külüg
 Türk Bilgə kağan
 Türgi Yargun
 Tüzmiş
 Uğraç
 Udar Səşün
 Udun
 Udur Çiğşi
 Uluğ Erkin – Yer Bayırku xanı
 Uluş Şad
 Umay – ailə səadəti və uşaq-
 ları himayə edən ilahı
 Umay bəğ
 Umaç
 Umsuğ
 Unağan Çor
 Unun
 Ur
 Ur bəğ
 Ur bəğ
 Urmızt
 Uruğu
 Uruğu Külüg Tok
 Uruğu Səşün

Usın Buntatu
Ut Saşun
Uz
Uz Bilgə Çanşı
Üzüt Uğdı
Üçin Külüg Tirig
Yabaş Tutuk
Yağlakar kan ata
Yağmış Tutuk
Yalsaka bəy
Yamı – Bumin xaqanın digər adı
Yamtar
Yaruk tigin
Yaşak
Yaş Ak Baş

Yatıgma
Yəgin Silik bəg
Yəlgək
Yigən Çor
Yirginə
Yoğa
Yola
Yol Ana
Yolğ tigin – Kül tigin və
Bilgə xaqan şərəfinə
qoyulmuş abidələri ya-
zan şəxs, Bilgə xaqan
oğlu, gələcək xaqan.
Yula
Yüz Kumul

2. COGRAFİ ADLAR

Açıq Altır – göl adı
Ağu – yer adı
Ağulğ – yer adı
Ağult – yer adı
Ağuş – yer adı
Ak Tərməl – çay adı
Altun Kanar – yer adı
Altun Kır – yer adı
Altun köl – göl adı
Altun yış – yer adı
Altu Şan – yer adı
Amğa Kurğan – yer adı
Amği Kurğan – yer adı
Am sub – Anı çayı
Antarğu – yer adı
Arkar – çay adı
Arkar Başı – yer adı
Arkuy – yer adı
Balıklı – çay adı

Baybalik – şəhər adı, *varlı şəhər* deməkdir. Uyğur xaqanı Moyun Çorun göstərişi ilə 756 – 757-ci illərdə soğdaltılar və çinlilər tərəfindən Selenqa çayı sahilində salınmışdır.

Benlügək tağ – dağ adı

Berçəgər – yer adı

Besbalik – şəhər adı

Bes Keçin – yer adı

Beşbalik – şəhər adı *beşşəhər* deməkdir. Adı M.Kaşğarının əsərində də çəkilir, indiki Urumçi şəhərinin (Çinin qərbində, Uyğurustanda) yerində olmuşdur, nə vaxt salındığı məlum deyil, lakin VII əsrdən başlayaraq türklərin həyatında mühüm rol oynamışdır.

Bənligək – yer adı

Bərçəgər – yer adı

Birkü – yer adı

Bolçu – yer adı

Bukarak – Buxara

Buluk – yer adı

Buntatu – yer adı

Burğa – yer adı

Burğu – yer adı

Bükəgük – yer adı

Çigil – yer adı

Çiyiltır köl – göl adı

Çoğay – yer adı

Çorak – yer adı

Çuğay – Hanqay dağları

Çuğay küz – yer adı

Çuş – çay adı

Çuş başı – yer adı

Egük katun – çay adı

Ertis – İrtiş çayı

Özgənti Kadaz – yer adı

Ər Kamış – yer adı

Ərsəgün – yer adı

İçüy – yer adı

İrlün – yer adı

İrtiş – çay adı, İrtiş çayı
I bar baş – yer adı
Iduk Baş – yer adı
Keyrə başı – yer adı
Kem – Kem çayı; Yenisey çayının qədim türk adı
Keçin – yer adı
Keşdim – yer adı
Kəñərəs – yer adı
Kəñü Tarban – şəhər adı, sonralar Otrar adlanmışdır
Kəñü Tarman – şəhər adı, sonralar Otrar adlanmışdır
Kərgün – çay adı
Kök Öñ – yer adı
Kök Üñ – yer adı
Kögmən – Sayan dağları
Kökür – Qaraqumda yer adı
Kömür tağ – dağ adı
Kadaz – yer adı
Kadırkan – Xinqay dağları
Kazan – yer adı
Kazluk köl – göl adı
Kara Buluk – yer adı
Kara Yota – yer adı
Kara Yotalık – yer adı
Kara Yotuğan – çay adı
Kara köl – göl adı
Kara kum – yer adı
Kara səñir – dağ adı
Karluk köl – göl adıdır
Kasuy / Kaşuy – çay adıdır
Kıtañ – yer adı
Koçu – Şərqi Türküstandan Hoço şəhəri
Koşu – yer adı
Koşuy – çay adıdır
Kuşlağak – yer adı
Kuşuy – yer adı
Mağı Kurğan – yer adı
Oğrak – yer adı

Orkun balık – şəhər adı
Orkun ügüz – yer adı
Öñük – yer adı
Örpən – yer adı
Ötükən – Göytürk xaqanlığının paytaxtının yerləşdiyi yer
Purum – Apa Urum (Böyük Roma) – Roma, Bizans, Vizantiya
Sakış – yer adı
Santun balık – şəhər adı
Santun yazı – yer adı
Sələñə – Monqolustandan başlayıb Baykal gölünə tökülən Selenqa çayı
Səñir – dağ adı
Sokak – yer adı
Soña – meşəli dağ adı
Suğçı balık – şəhər adı
Şahtun – Çindəki Şan-tunq dağları
Şıp başı – yer adı, güman ki, dağlıq yerdir
Şokak – yer adı
Tabar – yer adı
Tabğaç – Çin
Talakım – yer adı
Taluy – çay adı (*taluy* «dəniz» deməkdir)
Tamağ Iduk Baş – göytürkləri karluklarla döyüşdüğü yerin adı
Tarman – yer adı
Tayğan köl – göl adı
Tayğuntan – saray adı
Təmir Kapığ – Orta Asiyada Bəlxdən Səmərqəndə gedən yolun üstündə Keş şəhərindən 90 kilometr cənubda eni 12-20 metr, uzunluğu 3 kilometr olan Buzqala keçidi
Təzə – yer adı
Toğla – Tola çayının qədim türk adı
Toğu Balık – Tola çayının sahilində şəhər adı
Toğurçu – yer yaxud çay adı; mətndən ayırmaq mümkün deyil
Tokar – dövlət adı (Toxaıstan)
Tok Böküt – yer adı
Tokuz Ərsin – yer adı
Tögültün yazı – yer adı

Tömkəş – dağ adı
 Tukuş – çay adı
 Tün – yer adı
 Tüngər – yer adı
 Tüpüt – Tibet, dövlət adı
 Türgi Yarğun – göl adı
 Urğu – yer adı
 Usın Buntatu – yer adı
 Üç Birgü – yer adı
 Üç Birgü – Ulan-Batorun şimal-qərbində çay adı
 Yabaş – çay adı
 Yarğun – yer adı
 Yarık yazı – Yarık düzü
 Yarıs – yer adı
 Yarış Ağuluk – yer adı
 Yarış ügüz – Yar çayı
 Yaşıl ügüz – Hoanq-ho çayı
 Yer Bayırku – yer adı
 Yılun kol – çay adı; *kol* monqolca «çay» deməkdir
 Yinçü ügüz – Zərəfşan və ya Sır-Dərya çayı
 Yit – çay adı
 Yoğra Yarış – yer adı
 Yula köl – göl adı

3. ETNONİMLƏR

Az – Kögmən dağlarında yaşayan xalq. V.V.Bartoldun yazdığına görə, az xalqlı Sayan dağları ilə Altayın arasında yaşamışdır. Az xalqı uyğurların da daxil olduğu telə qəbilə ittifaqına daxil olmuşdur. Uyğur dili göytürk dilinə çox yaxındır. Az dili uyğun dilinə yaxındırsa, deməli, göytürk dilinə də yaxındır. Az xalqı haqqında Çin qaynaqları da, Avropa mənbələri də məlumat vermir.

Altı Çub Soğdak bodun – bu ifadə haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəziləri bunu Soğda (Soqdana) dövləti hesab edir, digərləri isə Çinin Şofan (Ordos) əyalətində

soğdalıların saldığı altı şəhər kimi qəbul edir. Hər halda hərfi tərcüməsi altı hissəli (tayfalı) soğda xalqı deməkdir.

Apar – avar; göytürklərdən qərbdə yaşayan xalq. Bunlara həqiqi avarlar da deyirlər (yalançı yaxud saxta avarlar da vardır). Avarlar İli çayı hövzəsində yaşamış və sonralar türkişlərin tərkib hissəsinə daxil olmuşlar.

Apurım – Kül tigin abidəsində bu ad *apar* «avar» etnonimindən sonra çəkilir, deməli, o, avarlara nisbətən qərbdə yerləşir. Buna görə də mən onu Apa Urum–Böyük Roma kimi oxuyuram. Mən belə güman edirəm ki, bu, Bizansa (Vizantiyaya) verilən addır. Buradan mən belə nəticəyə gəlirəm ki, Bumın xaqanın dəfnində Vizantiya nümayəndə heyəti də iştirak etmişdir.

Bayırku – türklərdən şimalda yaşayan xalq, türkdilli qəbilədir; Çin dilində pa-ye-ku adlanır. Bayırku qəbilələri gah göytürk qəbilə ittifaqına daxil olmuş, gah da türklərlə düşmənlik etmişdir.

Basmıl – Çin dilində pa-si-mi; türkdilli qəbilədir. Basmıllar 40 bölmədən ibarətdir, lakin bölmə nə tayfa, nə də qəbiləyə bərabərdir. Onlar kiçik xalqdır və şərqə Tarbağatayda təşəkkül tapmış, sonralar Cünqarayaya köçmüşlər. Lakin köçmə tarixi məlum deyildir. Basmıllar Cənubi Cünqariyanın şərqində Orta Asiya hunlarının qalıqları olan şato qəbilələri ilə qonşuluqda yaşamışlar. Basmıl xalqı uyğurlarla birlikdə telə qəbilə ittifaqına daxil olmuşdur. Basmılların dili göytürklərin dilinə çox yaxındır.

Berçəkər – Kül tigin abidəsinin şimal tərəfinin 12-ci sətirində berçəkər ylısının adı çəkilir. Güman edirəm ki, bu, qədim türk peçeneq qəbiləsinin türkçə adıdır.

Bersil – Terxin (17-ci sətir) və Bögü xaqan (10-cu sətir) abidələrində bersil xalqı haqqında xəbər verilir.

Bukarak – Orta Asiyada Buxara ulusu. Buxaralılar, güman ki, soğd dilində danışmışlar.

Buluk – Moyun Çor abidəsində (22 və 35-ci sətirlər) buluk xalqı haqqında danışılır.

Çik – Kökmən mənşəli dağlarında yaşayan türkdilli qəbilənin adı. Güman ki, çiklər müasir tuvalıların ulu babalarıdır.

Çigil – türkdilli qəbilənin adı.

Ediz – oğuz xalqına daxil olan bir qəbilə.

Edizkər – ediz qəbilə ittifaqına daxil olan soy.

İgdir – Terxin abidəsində (cənub, 3-cü sətir) igdir xalqından danışılır. Düşünürəm ki, igdirilər türkdilli xalqdır. Ehtimal ki, Türkiyədəki İgdir regionunun da qədim igdirilərlə hansısa əlaqəsi var.

İzgil – oğuz xalqına daxil olan bir qəbilə.

Yağma – türkdilli qəbilədir. M.Kaşğarının yazdığına görə, yağma dili ən düzgün türk dilidir.

Kəngərəs – kəngər qəbiləsinin adı. Türkdilli qəbilədir. Rus mənbələrində kanqı termini ilə verilir. Kəngərlərin eramızdan əvvəl II əsrdə Sır-Dərya çayının orta və aşağı axarında güclü dövlətləri olmuşdur. Çin səfiri Çjan Tsyan eramızdan əvvəl 128-ci ildə Kəngər dövlətinin paytaxtında olmuşdur. Kəngərlərin hakimiyyəti qərbi Xəzər və Volqa çayınadək yayılırdı. Eramızın I əsridə kəngərlər Qafqazda da möhkəmlənirlər. Sonralar kəngərləri peçeneq adlandırmışlar. Bizim eranın VI-IX əsrlərində kəngərlər Sır-Dərya çayının orta və aşağı axarında yaşamışlar.

Kök türk – göy, mavi türk; eramızın VI əsridə Monqolustanın şimalında qüdrətli xaqanlıq yaratmış türk qəbilələrinin başında duran qəbilə ittifaqı. Elmi ədəbiyyatda türkləri iki ölçüdə tədqiq edirlər: 1. VI-VII yüzillikdəki türkləri türkün adlandırır, bunların monqoldilli siyənbi qəbilələri arasından çıxdığını, türkləşdiyini və monqoloid irqinə aid olduğunu göstərirlər; 2. VII əsrin sonu – VIII əsr türklərinin artıq irqi baxımdan da, dil baxımından da xeyli dəyişdiyi, Orta Asiya irq tipinə yaxın olduğu, dillərinin isə qədim uyğur və müasir oğuz qrupu dillərinə yaxın olduğu qeyd edilir. Elmi ədəbiyyatda bu türklər göytürk adlandırılır. Türk xaqanlığının sərhədləri şərqdə Mancuriyadan qərbdə Don çayının

arxasındak, şimalda Baykal gölü sahillərindən cənubda Tibetədək böyük bir ərazini tuturdu.

Kürt – türkdilli qəbilədir.

Kabay – dil mənsubiyyəti məlum olmayan qəbilə.

Kara – türkiş – qərbi göytürklərə daxildir.

Karluk – Altayda İrtiş çayı sahillərində yaşayan türk xalqı. Karluklar 650-ci ildə türklərdən ayrılmış və Tan imperiyasına tabe olmuşlar. Çin qaynaqlarında qelolu adlanırlar. Üç böyük qəbilədən ibarətdir (Üç karluk). Karluklar Qara İrtiş çayı hövzəsində yaşamışlar.

Kasar – Moyun Çor (7-ci sətir), Terxin (17-ci sətir) və Bögü xaqan abidələrində (10 və 19-cu sətirlər) kasar xalqından danışılır. Güman ki, bu, türkdilli xəzərlərdir.

Kay – Terxin (qabaq, 3-cü sətir) abidəsində kay xanlığından danışılır. Dil mənsubiyyəti məna bəlli deyil.

Kıpçak – türkdilli qıpçaq qəbiləsi. Ərəb mənbələrində kıpçak, rus mənbələrində poloves, qərb mənbələrində kuman adlanır. Kıpçakların ilkin vətəni Qara İrtiş və Sır-Dərya çayları arasında yerləşən geniş çöldür. İndi bura Dəşti Kıpçak (Qıpçaq çölü – Qazaxıstanın şimalındadır) adlanır. Sonralar qıpçaqlar Altay dağlarından Dunay çayının mənsəbinədək Qazaxıstan, Volqaboyu və Şərqi Avropa düzənliyində yaşamışlar. Qıpçaqlar bir sıra türk xalqlarının təşəkkülündə böyük rol oynamışlar.

Kırkız – Yenisey çayının yuxarılarında Kem və Kemçik çayları hövzəsində yaşamış türk xalqıdır; Çin mənbələri onları xyakas adlandırır, VII-VIII yüzilliklərdə qırğızların dili və yazısı göytürk və uyğurlara yaxın olsa da, mədəniyyətləri onlardan fərqlənmişdir. Bəzi parametrlərdə bu üç xalq arasında kəskin fərq nəzərə çarpır. Qaynaqların xəbər verdiyinə görə, qırğızlar cənub-qərbdə karluqlar, qərbdə kurikanlar (Baykal gölünün şimalında Anqara çayının aşağı axarında yaşayırdılar) şimalda isə boma xalqı ilə qonşu idilər. Onlardan şərqdə çik qəbilələri yaşayırdı. Deməli, qırğızların şimal sərhədi indiki Krasnoyar şəhərindən bir qədər şimaldan, şərq sərhədi Şərqi Sayan dağlarının ətəklərindən,

- qərb sərhədi Tom və Biy çaylarında Salair silsiləsinə-dək keçirdi. Qırğızların ərazisi cənubda Karaşarla hüdudlanır. Qırğızlar hündür boyludur, saçları kürəndir, al yanaqlı və mavi gözlüdürlər. Onlar şamanizm dininə biyət edirlər. Kırkızlar 840-cı ildə uyğurları (Uyğur xaqanlığını) məğlub edib Mərkəzi Asiyada qüdrətli dövlət – Kırğız xaqanlığını yaratmışlar.
- Kıtay – Mərkəzi Asiyada xalq, 405-ci ildən belə adlanır; rus mənbələrində kidanı adlanan bu xalq müasir tanqutların ulu babalarıdır. Çin qaynaqları yazır ki, kıtaylar və türklər eyni mənşədən deyildir.
- Kurıkan - türkdilli xalqdır. Çin mənbələri onları qulıqan adlandırır və telə qəbilə ittifaqına daxil edir. Kurıkanlar müasir yaqutların (saxaların) ulu babalarıdır. Kurıkanların torpaqları şimalda dənizədək (görünür, Şimal Buzlu Okeanı nəzərdə tutulur) uzanır. Kurıkanların torpaqlarında günlər uzun, gecələr qısadır (Çin qaynağı yayı nəzərdə tutur). Onların ərazisi o qədər genişdir ki, bir tərəfdən günəş batanda, o biri tərəfdən günəş doğur.
- Oğuz – oğuzlar Şərqi Hun ittifaqına daxil olmuşdur. Orxon abidələrində oğuzlar gah Bilgə xaqanın öz xalqı, gah da düşməni adlandırılır. Oğuzlar müasir azərbaycanlı, türk və türkmənlərin ulu babalarıdır.
- On ok – Qərbi göytürklərə verilmiş addır. Əslində on oxlar bütün qərbi göytürklər deyildir. Qərbi türk xaqanlığında yaşayan beş qəbilə dulu qəbilə ittifaqı və beş qəbilə nüşibi qəbilə ittifaqı on oxları təşkil edir.
- On uyğur – On boydan ibarət olan uyğurlar
- Otuz tatar – Türk xaqanlığı dövründə monqoldilli qəbilə olmuşdur. Sonralar bu qəbilə türkləşmişdir
- Səkkiz oğuz – səkkiz boydan ibarət oğuz qəbiləsi
- Soğdak – soğd xalqı. Türklər Soqidianada yaşayan və güman ki, həm türkdilli, həm də İrandilli olan xalqları bu adla adlandırır
- Suğd // soğd – soğd xalqı; Orta Asiyada yerləşən Soğdiana dövləti

- Tabğaç – türklərin çinlilərə verdiyi ad. Əslində tabğaçlar çinli olmamış, türkdilli müstəqil xalq olmuşdur. Tabğaçlar şimali Çini işğal etmiş, onlara qarışmış və Çin dilini qəbul etmişlər. Türklər də çinliləri onların öz həqiqi adı ilə deyil, tabğaçların adı ilə tanımışlar.
- Tanqut – rus mənbələrində tanqut adlanır; türk qəbilələrindən birinin adı
- Tarduş – Şərqi Türk xaqanlığının qərbində yaşayan türk qəbiləsinin adıdır. Türk xaqanlığında tarduşlar mühüm rol oynamışlar. Türk xaqanlığının taxtına oturmamışdan tarduşların şadı olmaq lazım idi. Bilgə xaqan da taxta çıxmazdan əvvəl 19 il tarduşlar üzərində şad olmuşdur.
- Tat – türklərin yaddilli, yəni türk dilində danışmayan qəbilələrə verdiyi ad
- Tatar – monqoldilli qəbilənin adıdır. Orxon-Yenisey abidələrində adları tez-tez çəkilir. Çin mənbələrində tatarların adı IX əsrin ortalarından ta-ta şəklində çəkilir. Tatarlar sonralar türkləşmişlər.
- Tatabı – üç hissəyə ayrılan kıtayların sonralar çinlilər tərəfindən hi adı verilmiş ki-mo-hi qəbiləsi
- Tezik – türklərin ərəblərə yaxud ümumiyyətlə müsəlmanlara verdikləri ad; fonetik tərkibinə görə *tacik* sözünə də yaxındır. Buna görə də mən onu *tacik* kimi qəbul etməyə meyl edərdim.
- Tokar – toxarlar. Toxarlar Şərqi Türküstanda yaşamışlar. Toxar dili hind-Avropa dilləri ailəsinə daxildir. Həmin ailəyə daxil olan 12 dil qrupundan birini təşkil edir. Hazırda bu dildə heç kim danışmır (ölü dildir).
- Tokuz oğuz – göytürklərdən şimalda yaşayan qəbilənin adıdır. Türkdilli qəbilədir. Sonralar tarix səhnəsinə uyğur adı ilə çıxmışdır.
- Toñra – türk qəbilələrinin bir boyu; oğuz qəbilə ittifaqına mənsub olduğu da güman edilir.
- Töliş – türkdilli qəbilədir, göytürk xaqanlığına daxil olmuşdur. Çin dilində The-le şəklində yazılır.
- Tüpüt – tibet xalqı və Tibet dövləti; türklərdən cənubda yerləşir.

Türgiş – qərbi göytürkləri təşkil edən türkdilli qəbilə. Türgişlər Mərkəzi Tyan-Şanda İli çayının sahillərində (Çü və İli çaylarının arasında) yaşamışlar. Onlardan qərbdə şunişi xalqı yaşamışdır.

Türk – Kül tigin və Bilgə xaqan abidəsini qoyanlar özlərini türk, kök türk, kök sir türk bodun (xalq) adlandırırlar. Güman ki, tərkibi yekcins olmamış, tez-tez dəyişmişdir. Belə ki, Bilgə xaqan eyni bir qəbiləni gah öz türkü, gah yağısı adlandırır.

Uyğur – Monqolustanın şimalında yaşayan qəbilənin adı türkdilli qəbilədir. Çin mənbələrində vey-ho, hui-ho və vey-vu-rh şəklində yazılır. Uyğurlar əvvəllər göytürklərə tabe olmuşlar, sonra göytürkləri məğlub edib Selenqa və Tola çayları hövzəsində yaşamışlar. Onlar 630-cu ildə Çinə tabe olmuşlar.

Üç karluk – Altay dağları və İrtiş çayı hövzəsində yaşayan türkdilli qəbilənin adıdır. Abidələrdə olduğu kimi, Çin mənbələri də onların üç soydan ibarət olduğunu yazır.

Üç kurikan – Baykal gölü ətrafında yaşayan türkdilli qəbilənin adıdır. Üç kurikanlar sonlara uyğurlara tabe olmuşdur. Güman ki, üç kurikanlar müasir yaqutların ulu babalarıdır.

Uç oğuz – üç soydan ibarət olan oğuzlar.

ab (KÇ 9; IB 17, Y 41) – ov

abınç (IB 57) – rahat, təsəlli

abınçu (IB 57) – dözümlü, səbirli

abçı (Y 32) – ovçu

abla (KÇ 9) – ovlamaq

aç¹ (T 28) – açmaq

aç² (BKŞ 37) – ac

aç³ (KT_c 8; Tl 6) – acmaq

aça (Y 17) – yaxın qohum

Açığ Altır köl (MÇ 18) – yer adı

açığın (SS) – aydın, anlaşıqlı

açsık (KT_c 8) – achiq

adak (KT_{SM} 7; BKŞ 30, c 7; Y 41) – ayaq

adakhğ (Y 10, 11, 42) – ayaqlı

adarlu (Turfan) – təhlükəli

adas (Y 26) – yoldaş, adaş

adaş (Y 11) – yoldaş, adaş

adğır (KTŞ 35, 36; BK_{SM} 11; IB 8, 86) – ayğır

adğırlıq (IB 7) – ayğırılıq

adığ (IB 10) – ayı

admcığ (KT_c 12; BK_{SM} 14) – xüsusi, layiq, adına layiq

adır (Y 32) – ayırmaq

adırıl (O 11; BK_{SM} 13; T 2; İA 1, 2; Y 8, 9, 10, 11, 13, 14, 17, 22, 25, 27, 28, 33, 42, 43, 44, 49; Tl 2, 4) – ayrılmaq

adırın (Y 32) – ayrılmaq, təcrid edilmək

ağ (BKŞ 37; IB 29, 96, T 25; Tl 7) – qalxmaq, yüksəlmək

ağan (IB 29) – cəza, cərimə, tövbə

ağar (ağır) (İA 1) – ağır, qiymətli; hörmətli

ağı (O 12 KT_c 5, 6, 7, şm 12, çq; BK_{SM} 13; T 48; Y 12, 42) – bəxşiş, hədiyyə

ağıl¹ (Tl 6) – yaxınlaşmaq, yığılmaq

ağıl² (Süci, IB 72) – ağıl (qoyun saxlanan yer)

ağılığ (BKş 11; SS 43) – ipəkdən qiymətli hədiyyə
 ağır (BK § 2, c 15; KÇ 5; İA 1) – hörmətli, qüdrətli
 ağırı (BK c 9; T1) – ağrımaq, xəstələnmək
 ağıt (KTşm 7; BK § 31; KÇ 19) – dağıtmaq, qovmaq, qalxmaq, qaldırmaq
 ağış (Y41; T1 6) – yüksəliş, yüksəlmə, qalxma, qalxış
 ağız (IB 40, 100; T1 6) – ağız
 ağıla (T1 5) – ağlamaq
 ağırı (BK c9) – ağrımaq, xəstələnmək
 ağıtur (T 25) – qaldırmaq, yuxarı çıxarmaq
 Ağu (BK § 34) – yer adı
 Ağılığ (MÇ 45) – yer adı
 ağılığ (Turfan) – zəhərli, ağılı
 Ağuş (T1 10) – şəxs adı
 Ağuş İnal (T1 10) – şəxs adı
 ak¹ (KT §, 35, 36, 40, şm 2, 3; IB 7, 28, T 25) – ağ
 ak² (KT şm 2) – at adı
 Akbaş Atık (Y 49) – şəxs adı
 Ak Tərməl (T 25) – çay adı
 akın (Y2) – axın, hücum, həmlə, basqın,
 akınla (O 4) – axınlamaq, hücum etmək
 aksırak (BK § 8, MÇ 19) – ağıtəhər, ağımtıl
 akun (Y2) – axın, hücum
 akunla (BK § 8, O 9) – axın etmək, hücum etmək
 al¹ (O 9; KT § 2, 8, 36, 38, 40, şm 2, 6; BK 26, 27, 28, 29, 32, 34, 38; T
 32; KÇ 22; MÇ 5, 29, 42; HT 7, Turfan, IB 44; Y 28; T 6) – almaq
 al² (O 4; KT c 7, 9; BK § 24) – eşitmək, qulaq asmaq
 ala (IB 2) – ala, alabəzək
 alçı (Y 48) – alçı, bəxt
 aldız (KT § 38) – aldırmaq, götürmək
 aliğ (Y 11) – çox, xeyli
 alın (Y11) – alınmaq
 alka (KT şm 1) – yaratmaq, tərifi etmək
 alkın (KT c 9; T 3) – zəifləmək, azalmaq, əldən düşmək, ölmək
 alkış (SS 20) – alqış, tərif
 alku (IB 101) – hər kəs, hamı, müxtəlif

alp (O 3, 12; KT c 6, § 3, 4; BKc 7; T 10, 13, 14, 21, 29, 39, 49; KÇ 4,
 12, 17; HT 2, 3, 4; IB 15, 60, 84; Y 10, 11, 25, 28, 31, 33, 43, 44,
 48; T1 8) – alp, igit, qəhrəman
 alpağı (KT şm 7; Y 39) – rütbə adı
 Alp Uruğu (Y 10, 16) – şəxs adı
 Alp Şalçı (KT § 40, şm 2, 3) – şəxs adı
 alt (MÇ 25) – alt, aşağı hissə
 altı (KT § 31, 34, şm 5; BK s 28, c 10; T 16, MÇ 4, 9, 29, 43, 46; Y 1, 5,
 24, 32, 41, 49, T1 2) – altı
 altı yegirmi (KT § 31, MÇ 46; Y 41) – on altı
 Altı çub soğdak (KT § 31) – altı hissəli soğda xalçı
 altı otuz (KTş 34; BK §26; c 10; MÇ 4, 29; Y 37) – iyirmi altı
 altı yüz (Y41) – altı yüz
 altın (SS76) – aşağı, alt
 altınç – altınçı
 altız (KTş38) – aldırmaq
 altmış (Y 1, 26, 41) – altmış
 Altuğa (Y 30) – şəxs adı
 altun (KTc 5, şm 12, cq; BK c 11, şm 11; T 48; IB 1, 4, 7, 8, 12; Y 3, 11
 25, 28, 39,41) – qızıl, pul
 Altın yış (KT § 36; BK § 27; T 20, 31, 32, 35, 37) – Altın meşəli dağlar
 (indiki: Altay dağları)
 Altun Kapar (Y 29) – yer adı
 Altun Tamğan (YA 1) – şəxs adı
 altunluğ (Y 10) – qızıllı
 Amğa Kurğan (KT şm 8; BK şm 11) – yer adı
 amrak (IB 101) – sevimli, istəkli
 amtı (O 7; KT c 3, 11, 13, § 9; BKş 1, c 13, şm 13; IB 101) – indi
 ana (Y 41, 51) – ana
 Anar (Y 10) – şəxs adı
 anda (KT sq) – onda, orada, o zaman
 andağ (andak) (IB 5, 15, 32, 60, 68, 93; Y 29) – elə, o cür
 anı (KT § 3, 34; BK § 28, 41; T 21, 24, 31, 34; MÇ 22, 30; Y 24) – onu
 Anı (T 24,27) – çay adı
 Anşın (Y 24) – şəxs adı
 anta (O 5, 6; KT c 7, 9, § 4, 5, 13, 14, 21, 28, 32, 33, 38, 39, 40, şm 6, 8;
 BK § 25, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 34, 37, 38, 39; T 6, 12, 16, 21, 42,

46, 49, 51; KÇ 4, 16, 19; MÇ 2, 4, 7, 10, 13, 16, 18, 19, 20, 21, 25, 26, 27, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 41, 42, 43, 45; HT 1, 2, 9; Y 11) -
 onda, orada, o zaman
 antağ (andağ) (KT c 8, § 4; T 9, 36) – elə, o cür, onun tək
 antak (KÇ 17) – elə, o cür
 Antağu (BK § 30) – yer adı
 ança (O 8, 11; KT c 2, 5, 7, 13, § 3, 9, 21, 22, 27, 30, 31, şm 11; BK §
 33, 34, c 10; T 2, 6, 8, 9, 12, 14, 17, 19, 21, 22; KÇ 20; MÇ 14; HT
 9, IB 1, 3, 5, 7, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 22, 24, 26, 30, 32, 33,
 34, 35, 37, 38, 39, 41, 43, 45, 46, 48, 49, 50, 52, 54, 55, 56, 57, 58,
 60, 62, 64, 65, 68, 69, 70, 72, 74, 76, 77, 79, 80, 82, 84, 86, 88, 91,
 92, 94, 95, 96, 100, 101; Y 25) – elə, o cür, o qədər
 ançağ (Y 39) – elə, o cür, o qədər
 ançıp (MÇ) 19, 20, 40, 43; IB 102 - elə hərəkət edərək
 ançula (KT § 32; MÇ 26) – təqdim etmək
 anjar (KTc 11, 12; BK şm 14; T 24) – ona tərəf, ona doğru
 anjaru (T 20) – ona tərəf, ona qarşı
 anla (T 34, Y 11) – anlanmaq, başa düşülmək
 anlan (Y 38) – anlanmaq, başa düşülmək
 apa¹ (BK c 13; T 34) – rütbə
 apa² (O 1, 4; KT § 1, 13, 19, q; BK c 13; Y 6, 11, 17, 39) – böyük
 qohum, ulu, əcdad
 apa tarkan (T14) – rütbə; şəxs adı
 apar (KT § 4) – avarlar (qəbilə adı)
 apıt (KT c 1; BK c 13, 14) – apalar (rütbə)
 ar¹ (KT c5) – aldatmaq, yoldan çıxarmaq, şirnikləndirmək
 ar² (IB 25, 53) – yorulmaq
 ar³ (KT c 8, IB 25) – arıqlamaq
 ara¹ (O 5, 10; KT § 1; T 41; MÇ 2, 45; HT 4, 5; IB 15, 57, 80; Y 15, 24,
 26, 30, 32, 39) – arasında
 ara² (Y 28) – aramaq, axtarmaq
 aralı (IB 92*) - aralı, uzaq
 arığ (T 37) – arı, saf, təmiz
 arık (KT c 8) – arıq
 arıl (KT c 8) – zəifləmək, arıqlamaq
 arıt (Y 28) – axtarmaq, aramaq
 ark (arık) (Y 24) – arx

arka (T 5; HT 7) – arxa
 Arkar Baş (MÇ 25) – yer adı
 arkış (KT c 6; BK § 41) – karvan
 Arkuy (T 53) – yer adı
 armakçı (KT § 6) – yalançı, fırıldaqçı, hiyləgər
 Arslan (Y 15) – aslan (şəxs adı)
 art¹ (IB 10) – aşırım, keçid, dağ keçidi
 art² (Y 18, 41) – artmaq
 art³ (KT § 22) – dağıtmaq, məhv etmək
 artat (KT § 22, IB 91) – pozmaq, zəiflətmək, xarab etmək, dağıtmaq,
 məhv etmək
 artuk (KT § 15, 33; BK § 28, 34, c 1, 2, 9, cq; T 20, 40; KÇ 25) – artıq
 artur (KT c 6) – aldatmaq, cəlb etmək, aldadılmaq
 as¹ (Y 32) – aş, yemək, xörək
 as² (T 26, 35, 37) – aşmaq
 aşığ (IB 49; T1 8, 10) – fayda, qazanc
 asra (KT § 1, 22; BK şm 10; IB 20, 31, 84, 93) – aşağı, aşağıda
 asuğ (Te 3, 4) – fayda, qazanc
 aşı¹ (KT § 26; Y 32) – aş, yemək, xörək
 aşı² (KT § 17, 21; BK § 27; MÇ 8; T 6) – aşmaq, keçmək
 aşı (KT § 17, 21; BK § 27) – aşaraq
 aşnukı (MÇ 32; Y 12) əvvəlki
 aşız (KT § 26) – aşız, ac
 aşı (T1 3) – aşırım
 at¹ (O 3, 6, 11; KT § 7, 20, 25, 26, 31; BK § 36, 41; KÇ 1; MÇ 19; HT 3;
 IB 85; Y 1, 2, 5, 15, 26, 28, 29, 38; T1 2, 4, 10) – ad, ad-san
 at² (KT § 32, 33, 37, 39, 40, şm 2, 4; BK c 12, şm 11; T 25, 27, 54; KÇ
 4, 15, 19; IB 23, 25, 28; 76, 100; Y 28, 32, 40, 41, 43) – at (heyvan)
 at³ (Y 28) – atmaq
 at-kü (KT § 25, 26) – şöhrət
 ata¹ (Süci) - ata, tərbiyəçi, vəzir
 ata² (MÇ 12) – adlandırmaq
 atan (IB 85) – ad çıxarmaq, şöhrətlənmək
 atı (O 4; KT c 13, cş; BK cq; Süci) – kiçik qohum
 atlat (T 25) – atlandırmaq, atlara mindirmək
 atlığ¹ (BK § 41, c 1; T 4, 24; MÇ 4; IB 2, 16, 54, 55) – atlı
 atlığ² (MÇ 17) – adlı, məşhur

ay¹ (O 12; KT şm 5; BK c 9; MÇ 9, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 25, 29, 30, 31, 35, 40, 41, 45, 46; HT 2, 5, 7, 10; IB 91, 103; Y 10, 23, 28, 29, 44, 45, 47) – ay
ay² (T 31, 32; KÇ 14; MÇ 27, 33; Y 41) – demək
ay³ (SS) – müraciət bildiren ədat
ayağ (Tl 2) – hörmət, fəxr
ayak (IB 62, 63) – qədəh
aygücü (T 10, 21, 29, 49) – məsləhətçi, vəzir
ayın¹ (IB 29) – qorxmaq, çəkinmək
ayın² (IB 29) – dua
ayıt¹ (BK ş 41; T 34; MÇ 20) – demək, söyləmək, əmr etmək
ayıt² (BK ş 41) – cəzalandırmaq
ayığ (KT c 3, 5, 7; T 34; IB 9, 16, 28, 34, 55, 86, 100) – pis, bəd (ayığ bilig – bəd əməl)
aylığ (IB 2) – aylıq
az¹ (O 6, 7; KT c 10, ş 16, 20, 29, 40; BK 32; IB 89) – az
az² (KT ş 19, 38, şm 2, 3; BK ş 26, şm 12; T 23, 24; MÇ 23) – türk qəbiləsinin adı
az bodun (KT şm 3) – az xalqı
az³ (O 11; KT ş 19; KÇ 20) – azmaq, yanılmaq, xəyanət etmək
az⁴ (KT şm 5) – at adı
Aza tutuk (KT ş 38) – şəxs adı
azça (T 43) – azca, azacıq
Azğanaz (IA 1) – şəxs adı
azı (Y 10, 11, 44) – azmaq, yanılmaq, səhv etmək
azığ (IB 10) – azı dişi, qılınc dişi, köpək dişi
Az yağız (KT 5, 8) – at adı
azkıya (KT ş 34; T 9) – azacıq
Azman ak (KT şm 5, 6) – at adı
azu (KT c 10) – mägər (ədat)
azuk (KT ş 39) – ərzaq, azuqə

B

ba (T 27, 41; IB 19, 41, 50; Y 32) – bağlamaq
bağ (Y 1, 5, 14, 27, 38, 41, 49, 52) – bağ, hissə, dəstə, bölük, qəbilə
bağa (O 5; T 6; Süci; Y 10) – bağa (titul, rütbə)

Bağır¹ (Y 51) – Bağır (şəxs adı)
bağır² (Y 26) – mis
bağış (İB 28) – bağ, ip, kəndir, buğum
bakır (Y 26) – pul
balbal (O 3; KT ş 16, 25; BK c 7, 9; Y 34, 36) – balbal (daşdan yonulmuş kodub heykəl)
balıq (O 9; KT ş 12, şm 4, 8; BK ş 28, 30; T 18, 19) – şəhər
balıkdakı (KT ş 12) – şəhərdəki
ban (Y 3, 10) – bağlamaq
baña (T 31; Y 10) – mənə
bañarı (T 34) – mənə, mənə tərəf
bar¹ (O 10; KT c 9, ş 29; T 10, 14, 26, 30; Süci; Turfan; IB 28, 49, 89; Y 28, 30, 40, 43) – var, mövcud, mövcudluq, dövlət
bar² (O 3, 11, 12; KT c 7, 8, 9, 10, ş 16, 23, 24, 28, 34, 39, şm 1, 8, c; BK ş 32, 35, 40, 41, c 1, 10; T 24, 26, 27; KÇ 16, 20; MÇ 2, 11, 14, 16, 28, 29, 30, 31, 41, 42, 44; IA 1; HT 1, 7, 10; Süci; IB 7, 8, 17, 23, 26, 40, 44, 46, 47, 51, 52, 58, 63, 65, 67, 68, 71, 75, 84, 91; Y 10, 11, 16, 18, 38, 29, 30, 39; Tl 3) – getmək
barça (MÇ 38) – olduğu qədər, hamısı
bağırma (O 11; KT ş 24) – gedış, hərəkət, səfər
barım (KT şm 1, c; BK ş 24, c 3; MÇ 15; Y 10, 11, 41) – əmlak, var-dövlət
bark (KT şm 13; BK ş 32, 34, 37, c 14, 15, şm 13, c; MÇ 14, 24) – sərdabə, saray, türbə
bars (KT ş 20; MÇ 19; IB 15, 44, 74, 103; Y 11, 28) – bars, bəbir, qar pələngi
Bars kan (St 1) – şəxs adı
Bars Uruju (St 1) – şəxs adı
bas (KT ş 22, 35, 37, şm 8; BK 27, 32; T 27, 38; MÇ 24; O 1, 9) – basmaq, hücum etmək, məğlub etmək
basık (Y 40) – oyuq, batıq
basın (T 39, 53; IB 70) – basılmaq, məğlub olmaq
basıt (T 34) – basım etmək
başlığ (T 46) – başı, başçılıq
basım (BK ş 29; MÇ 28, 31, 36, 37, 41) – basım (qəbilə adı)
baş (KT ş 33, şm 1, 6; T 26; MÇ 6, 7, 20, 21, 23, 25, 26, 29; IB 13, 15; Y 16, 41; Tl 6) – baş

başad (BK c8) – başçılıq etmək, rəhbərlik etmək
 Başğu (KT § 37) – şəxs adı
 başla (KT § 16, 25, şm 8, 11; BK § 33, c 13, 14; Turfan; Y 32, 40) – başlamaq, başçılıq etmək, qorumaq
 başlıq (KT § 2, 15, 18; BK şm 10; IB 12) – başlı, məğrur, baş əyməyəni, tabe olmayan
 bat¹ (O 7; Y 10) – pis, yağı
 bat² (Y 10) – tez, iti, sürətli
 bat³ (BK şm 11; MÇ 13) – batmaq
 batım (KT § 35; BK § 26) – batım; sünjüg batımı – süngü batan qədər
 batsık (KT c 2) – batış, batan; kün batsık – günbatan, qərb
 batsıkdakı (KT şm 12) – qərbdəki
 batur (Y 29) – bahadır, qəhrəman, igid
 bay (KT c 10, § 16, 29; Süci; IB 40; Y 39, 58) – varlı, zəngin
 Baybalıq (MÇ 44) – şəhər adı
 Bayırku (KT § 35, 36) – yer adı
 Bayna Cañun (Y 7) – şəxs adı
 baz (KT § 2, 15, 30) – məğlub etmək, tabe etmək
 Baz kağan (KT § 14, 16) – şəxs adı
 Beçə Apa (St 1) – şəxs adı
 bel (IB 56; Y 3, 10) – bel
 belgü (MÇ 20, 21; Turfan) – nişan, nişanə
 belqülüg (Turfan) – əlamətli, nişanlı, bildirən, göstərən
 beltir (MÇ 21, 34) – çayın qolu, qırağı, sahili
 ben (T 1, 4, 5, 7, 10, 11, 15, 21, 30, 31, 34, 37, 47, 50, 52, 55, 58, 59; MÇ 27, 28, 30, 39, 49; Y 2, 3, 6, 9, 10, 11, 13, 15, 16, 19, 20, 22, 24, 25, 37, 45, 48, 49, 50, 52) – mən
 beñgü (KT c 8, 11, 12, 13; BK şm 15; Y 33, 36, 39, 58) – əbədi, daimi, abidə
 beñigü (Y 21, 27, 28) – əbədi, abidə
 Beñlügök (T 44) – yer adı
 beñü (Y 9, 13, 14, 30, 52) – əbədi, abidə
 ber (O 5, 6, 10, 11; BK c 7; T 2, 6, 52; KÇ 1; IA 2; IB 72, 74; Y 30, 58) – vermək
 Berçəkər (KT § 12) – xalq və ölkə adı (peçeneq qəbiləsi)
 bes (KÇ 17) – beş

bes yetmiş (O 4) – altmış beş
 Besbalıq (BK § 28; KÇ 11; HT 1, 2, 7) – şəhər adı
 Bes Keçin (BK cş) – şəxs adı
 beş (Y 65) – beş
 beş kırk (Y 25) – otuz beş
 beş tümən (BK § 28) – əlli min
 beş yegirmi (IB 103; Y 11, 45) – on beş
 bədiz¹ (KT c 11, 12; BK şm 114, cç; KÇ 24; Y 32) – bəzək, naxış
 bədiz² (KT c 11, şm 13; BK cç; KÇ 24; IA 2) – tikmək, bəzəmək, naxış vurmaq
 bədizçi (KT c 11, 12) – bəzək vuran, naxış vuran
 bədizlə (IB 43) – bəzəmək, bəzək vurmaq
 bəğ (O 5, 6, 7, 9, 10; KT c 1, 2, 11, § 3, 6, 7, 8, 19, 20, 22, 24, 34, şm 11, cç; BK § 1, 2, 33, c 13, 14, 15, şm 12, 13; T 36, 42, 43; KÇ 6; MÇ 22, 32; HT 6, 9; IB 7, 9; Y 1, 5, 10, 16, 22, 24, 42, 48, 52, 53; TI 3) bəy
 bəgdəmək (Turfan) – cənnət, behişt
 bəgli-bodunlıq (KT § 6) – bəyli-xalqlı
 bəqlik (KT § 7, 24; IB 88; Y 26) – bəylik, bəyliyə layiq, bəy olmalı
 bəgni (St 4) – çaxır, şərab
 Bələ Tuğma (Y 15) – şəxs adı
 bənz (Y 26) – bənz, üz
 bəntəz (KÇ 27) – tək
 bəri (T 11, 14, 17; MÇ 15) – bəri, sağ
 bəridəki (T 17) – bəridəki, sağdakı, cənubdakı
 bəridənyən (T 11) – bəridən, bəri tərəfdən, cənubdan
 bərigərü (BK şm 11) – sağa, bəriyə, cənuba
 bəriyə (O 2; KT § 14; T 14, 17; Y 10) – bəriyə, sağa, cənuba
 bi (IB 7) – madyan
 biç (IB 7) – biçmək, kəsmək
 biçin (KT şm s) – meymun
 bidgüçi (MÇ 27) – avanqard, qoşunun irəlində gedən hissəsi
 bil (KT c 7, 11, 12, § 18, 21, 24, 34; BK § 33, şm 15; T 6, 24; KÇ 28; MÇ 38; IB 1, 3, 5, 7, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 22, 26, 28, 30, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 41, 43, 45, 46, 48, 49, 50, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 62, 64, 65, 68, 69, 70, 72, 74, 76, 77, 79, 80, 82, 84, 86, 87, 89, 91, 93, 94, 95, 96, 98, 100, 101; Y 4, 25, 32) – bilmək

bilig (KT c 5, 7; T 6, 7; KÇ 28) – bilik
 Bilig Könjül səğün (St 4) – şəxs adı
 biligsiz (KTş 5) – biliksiz, ağılsız
 biliş (Y 32) – tanınmaq, bilinmək
 bilgə (O 4, 10, 11, 12; KTc 1, 6, ş 3, 23; BKc 33; T 1, 5, 6, 15, 17, 29, 31, 34, 47, 50, 58, 61, 62; KÇ 7, 8, 14, 17, 19, 22, 24; MÇ 1, 5, 11, 17, 47; Y 13, 24, 32, 48) – bilici, bilikli, müdrik, hakim
 bilgəlik (St 3) – müdriklik
 Bilgə Çikşi (St. 1) – şəxs adı
 Bilgə Çigsən (Y 13) – şəxs adı
 Bilgə kağan (KTc 1, ş 23, q; BKş 1, c 13, q) – şəxs adı
 Bilgə Tamğaçı (KT şm 13) – şəxs adı
 Bilgə Tirig (Y 53) – şəxs adı
 bin (KTş 32, 33, 36, 37, 40, şm 2, 3, 5, 6, 8, 9; T 57; KÇ 15, 19; Y 41) – minmək
 Bindur (St. 1) – şəxs adı
 bintür (T 25) – mindirmək, ata mindirmək
 biş (BKc 1; T 14, 16, 18; MÇ 42, 48; Y 3, 42) – min
 bişə (MÇ 42) – minlik qoşun, alay
 bir¹ (KTc 6, ş 32, 33, 36, şm 2, 4, 5, 7, 12; BKş 30, 31, 40, c 1, 8, 9; T 23, 24, 33; MÇ 17, 25, 31, 32, 33, 35, 42, 45; HT 6; IB 37, 48, 56; Y 10, 15, 32, 43, 45) – bir
 bir² (KTc 5, 7, ş 1, 8, 9, 10, 12, 14, 20, 21, 25, 30, şm 9, q; BKş 29, 31, c 10, 11, şm 9, 10; T 15, 38; MÇ 4, 14, 17, 19, 26, 33, 43, 44; HT 4; Süci, Y 28) – vermək
 biri (KTc 1, 2, 3, 6, ş 28; BK ş 36, 40, şm 11; T 7) – bəri, sağ, cənub
 bir kırk (KTşm 2) – otuz bir
 bir otuz (KTş 32) – iyirmi bir
 birik (KTc 1, ş 27) – birləşmək, qovuşmaq, qoşulmaq
 biriki (KTc 1, ş 27) – birləşmiş, qovuşmuş, qoşulmuş
 bir tümən (KTşm 12) – on min
 bir yegirmi (MÇ 32) – on bir
 bir yegirminç (MÇ 25, 35) – on birinci
 bis yetmiş (Y 15) – altmış beş
 bis¹ (IB 7) – madyan
 bis² (KTş 31; BKc 11; MÇ 18, 27, 33) – beş
 bisinç (KT şm 7; BKc 9, 10; MÇ 15, 16, 21, 29) – beşinci

bis yigirmi (MÇ 18, 27,) – on beş
 bisük (KTc 6) – nəsil, nümayəndə
 biş¹ (KTş 18, şm 4; Y 3) – beş
 biş² (IB 81) – bişmək, yetişmək
 biş otuz (KTs 18, şm 4) – iyirmi beş
 biti (KTc 13, cş, cç; BK sm 15; KÇ 28; MÇ 39; IB 104; Y 24, 42) – yazmaq
 bitig (KTc 13, şm 13, cş; BKcç; KÇ 28; MÇ 21, 29; IB 101; Y 37, 57) – yazı
 bitig taş (KTc 13, şm 13) – abidə, yazılı taş, yazılı abidə
 bitigli (Y 24) – yazılı
 bitit (T 58) – yazdırmaq
 bitgəçi (St 3) – katib, mirzə, yazan
 biz (O 7; KTş 19, 20, 39, 40; BKş 32; T 8, 13, 16, 18, 20, 29, 30, 40, 44; HT 1, 5; Y 28, 32, 36, 48) – biz (şəxs əvəzliyi, şəxs sonluğu)
 biç (BKc 12) – biçmək, kəsmək
 buş (MÇ 21, 23) – min
 buşa (MÇ 21, 23, 36; Y 5) – minlik qoşun, alay
 buşa başı (MÇ 6) – minbaşı
 bod (T 4, 60; MÇ 22, 40) – boy, qəbilə, tayfa
 bodun (O 2, 3, 8, 9, 11; KTc 1, 2, 4, 5, 6, 8, 10, 11, ş 1, 2, 3, 4, 6, 7, 9, 10, 11, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 27, 29, 30, 35, 38, 39, 40; şm 1, 2, 3, 4, 7, 11, 12; BKş 1, 2, 24, 25, 26, 27, 29, 30, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, c 4, 7, 10, 12, 15, şm 9, 11, 12, 13; T 1, 2, 3, 8, 9, 11, 17, 21, 22, 28, 30, 42, 43, 46, 54, 56, 60, 61, 62; KÇ 4, 6, 14; MÇ 1, 5, 8, 10, 12, 14, 17, 18, 19, 26, 32, 33, 34, 43, 47; IB 81; Y 1, 3, 5, 10, 11, 19, 27, 29, 33, 42, 43, 45, 47, 49) – xalq
 bodunluğ (KTş 6) – xalqlı
 bodrak (Y 14) – dağınıq, harın
 boğaz (T 8) – boğaz
 boğazlan (T 26) – boğazlanmaq, asılmaq
 bol (O 1, 3, 5, 6, 10; KTc 1, ş 4, 5, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 19, 20, 21, 24, 25, 26, 30, 34, 39, şm 1, 2, 3, 4, 9, 10, 11; BK ş 29, 30, 31, 32, 36, 37, 40, q 3; T 2, 3, 4, 7, 13, 14, 18, 20, 31, 56; KÇ 2, 3, 9, 23; MÇ 1, 9, 10, 27, 30, 41; HT 1, 2, 3, 7; Süci; Turfan; IB 36, 37, 39, 41, 48, 49, 57, 61, 72, 74, 80, 82, 92, 100; Y 6, 15, 29, 45, 53) – olmaq
 Bolçu (KTş 37; BKş 28; T 35; MÇ 25) – yer adı

boluğ (IB 25) – varlıq, mövcudluq; doğuluş, yaranış
 bolun (KÇ 5) – əsir
 bor (KTş 37; BKş 27) – çaxır, şərab
 borça (KTş 37) – çaxır kimi, şərab kimi
 borğu (Xovd somon) – boru, şeypur
 borğucu (Xovd-Somon) – şeypurçu
 bosanç (IB 80) – qəm, kədər
 bosuşluğ (busuşluğ) (IB 79) – qəmli, kədərli
 boş (IB 44) – boş
 boşan (MÇ 19) – boşanmaq, azad olmaq, sərbəst olmaq
 boşğur (KTc 7, ş 13) – öyrətmək, yol göstərmək
 boyla (Süci; BKc 14; T 6; MÇ 4) – rütbə
 Boyla Bağa Tarkan (BK 14, T 6; MÇ 4; Süci) – şəxs adı
 Boyla Kutluğ Yarğan (Süci) – şəxs adı
 boz¹ (KTş 32, 33, 37; KÇ 4; IB 81) – boz (rəng)
 boz² (O 9; BKş 24, 25, 27, 34, 37, 39; HT 3) – pozmaq, dağıtmaq
 bozağa (IB 61) – buzov
 böd (KTc 11; BKş 2) – taxt
 bödük (O 6) – böyük
 bök¹ (Y 3, 7, 8, 10, 11, 14, 15, 16, 21, 22, 23, 27, 29, 32, 42, 44, 45, 47, 48, 54, 57) – doymaq
 bök² (bük) (IB 14) – bucaq, künc
 Bökli çöl (KTş 4, 8) – yer adı
 bögü (T 34, 50) – qəhrəman
 Bögü kağan (T 34, 50) – şəxs adı
 Bölon (KTşm 12) – şəxs adı, rütbə adı (Tibetdə)
 böri (KTş 12; Y 11, 18) – qurd, canavar
 bu (O 5; KT c 1, 2, 4, 10, 13, cş, cç; BK ş 36, şm 12, 13, 15; T 12, 23, 32, 54, 57; KÇ 22, 23, 25; IB 89, 101; Y 7, 27, 28, 38) – bu
 Buçur (St 1) – şəxs adı
 budluluğ (IB 8) – buruntoraqlı
 Buğa (Y 50) – şəxs adı
 buğra (IB 30) – erkək dəvə, nər
 buğrahq (IB 8) – erkək dəvəlik
 buka (T 5) – buğa, öküz
 bukali (T 5) – buğalı, buğası olan
 Bukağ tutuk (BK c 10) – şəxs adı

Bukarak (KT şm 12) – Buxara (şəhər və ölkə adı)
 bukarası (IB 37) – buxarı
 bukun (Y 43) – xalq
 bul (KT ş 31; T 23; IB 23, 35, 47, 64; Y 10) – tapmaq, qazanmaq, almaq
 bulğa (KÇ 11; MÇ 28) – bulamaq, qarışdırmaq, qarışıqlıq salmaq
 bulğak (KT şm 4; BK ş 29) – qarışıqlıq, qiyam, üsyan
 bulğanç (T 22) – qarşিদurma, qiyam, üsyan
 bulit (IB 81) – bulud
 bulitliğ (IB 8) – buludlu, dumanlı
 Buluk (BK ş 10) – yer adı
 buluğ (O 1; KT ş 1, 29; BK ş 9; IB 18, 42; Y 31) – tərəf, cəhət
 buluğdakı (KT ş 2; BK ş 2) – tərəfdəki
 buluğtaki (IB 42) – tərəfdəki
 Bumin kağan (O 1; KT ş 1) – Bumin xaqan, Yamı kağan, İl kağan
 bunça (KT c 4, ş 4, 10, 14, 30, şm 9, cş; BK c 10, 14, şm 9, cç; KÇ 12, 27, 28; MÇ 39) – bunca, bu qədər, belə, beləcə
 bunta (KT c 10, 11, ş 20; Y 49) – bunda, burada, bu zaman
 buñ (buñı, buñu) (KT c 3, 8; BK şm 12, 14; T 57; Y 6, 7, 10, 11, 18, 25, 43, 44, 53, 54) – qəm, dərd, kədər, çətinlik
 Buña Çiksin (Y 13) – şəxs adı
 buñad (T 26) – qəmlənmək, kədərlənmək
 buñsız (buñsız) (BK ş 29, şm 12, 14) – dərdsiz, qəmsiz, qayğısız
 buñsız (KT c 5; T 48; Y 26) – hədsiz, bol-bol, çox
 Buntatu (T 19) – yer adı
 Burğa (MÇ 15) – yer adı
 Burğa ğuru (IB 103) – abbatlıq adı
 busuşluğ (IB 79) – qəmli
 butula (IB 8) – balalamaq, erkək bala doğmaq
 buyuruk (KT c 1, ş 3, 5, 19, 38; BK c 14; Süci) – buyuruqru
 buz (KT ş 31, 34) – pozmaq, dağıtmaq, məğlub etmək
 bük¹ (bök) (Y 3, 7, 15) – doymaq
 bük² (KT ş 4, 8; BK ş 5) – ağaclıq, meşəlik
 bükə (KÇ 17) – igid, qəhrəman, cəsur
 Bükədük (MÇ 13) – yer adı
 büntüç (T 57) – avara, sərsəri
 büt (Y 26) – inanmaq, bitmək (?)

Ç

çab (T 7; KÇ 17) – şan-şöhrət
 çablı (Y 48) – şanlı, şöhrətli
 Çab Şatun (Y 30) – şəxs adı
 Çaça Anjar Koğra (Y 2) – şəxs adı
 Çan şənün (KT şm 13) – şəxs adı
 çəlig (Y 10) – dolaşmaq
 çərig (KÇ 9; MÇ 15; Y 10) – qoşun
 çik bodun (BK § 26, MÇ 19, 22, 23, 26; St 1) – çik xalqı (indiki Tuva xalqı)
 Çiksi (St 1) – şəxs adı
 çit (Y 34) – sərhəd
 çığ (Tl 8) – çıxmaq
 çığay (KT c 10, § 29, cq) – yoxsul
 çımdan (çımtan) (BK c 11; IB 6) – səndəl ağacı
 çımtan (BK c 11, IB 6) – səndəl ağacı
 sıt (MÇ 20, 21, 26) – üzlük, obelisk
 Çocuk Böri şənün (Y 12) – şəxs adı
 Çoğay (Çügay) (KT c 6, § 16; BK § 30; T7) – yer adı
 çoluğ (çoluk) (KÇ 5) – ailə
 çor¹ (çur) (O 4; KT § 32; BK c 13; KÇ 2, 3, 5, 6) – hərbi rütbə
 Çor² (Tl 4) – şəxs adı
 Çorak (BK cs) – yer adı
 çöl (T 23) – çöl
 çölgü (T 23) – çöldəki
 çölgü (KT § 4) – çöllü
 çub (BK § 24) – hissə, qəbilə
 Çuğay kuz (T 7) – yer adı
 Çügay yış (KT c6) – yer adı (Çuğay meşəli dağları)
 çuk (IB 35) – qadınların baş geyimində lələk
 çur (KT § 32; BK c 13) – hərbi rütbə
 Çuş başı (KT şm 5) – yer adı

D

də (KT şm 11) – də

E

eb (O 10; KT şm 1, 8; BK § 32, 34, 37, şm 14; T 30; KÇ 3, 20; MÇ 14, 24, 28, 29, 31, 34; IB 8, 13, 85; Y 54, 56; Tl 2) – ev
 eb-bar (KT şm 1) – ev, var-dövlət
 eb-eşig (Tl çubuğu) – ev-eşik
 ebir (T 26, 28; Tl 2) – dolanmaq, dövr etmək
 eblə (Süci) – evləndirmək, ərə vermək
 eçi (O 1; KT § 5; BK şm 9) – yaşlı qohum, əmi, dayı, böyük qardaş
 eçin (Y 2) – hörmət etmək
 eçü (O 1, 4; KT § 1, 5, 6, 13, 16, 17, 19, 21, 24, 26, 31, şm 3; BK şm 9; Y 16, 27, 28, 32, 52) – böyük qohum, əmi, dayı
 eçü-apa (O 1; KT § 1) – əcdad
 Edcü Saşun Tirə (St 1) – şəxs adı
 ediz (KT şm 5, 6) – xalq adı
 edgü (O 6; KT c 2, 6, 7, § 23, 24, 39; BK c 12, şm 14; T 34; KÇ 3; HT 10; IB 1, 3, 5, 9, 11, 12, 16, 22, 26, 28, 30, 32, 35, 39, 41, 43, 45, 46, 48, 52, 54, 57, 60, 62, 64, 72, 76, 80, 82, 84, 86, 87, 89, 91, 92, 94, 96, 98, 100, 101) – yaxşı
 edgüti (KT c 2; T 34; IB 19, 29, 30, 63; Y 11, 13, 15, 24, 26, 41, 42) – yaxşıca
 edük (Y 10) – başmaq, ayaqqabı
 egid (BK şm 13; T 62) – yüksəltmək, ucaltmaq
 eki (O 10; KT § 1, 2, 16, 27, 28, 38, şm 2, 8, 11; BK § 32, 34, 38, 41; T 10, 14, 16, 18, 40; KÇ 26; MÇ 2, 17, 18, 19, 33, 42, 44; IA 1; Y 16, 31, 42) – iki
 eki əlig (Y 21) – qırx iki
 eki yegirmi (KT § 28) – on iki
 ekin (KT § 1; BK § 32) – ikisinin
 ekinti (KT § 39, şm 5; BK § 34, c 1; T 39; MÇ 9, 19, 43, 46) – ikinci
 eki otuz (BK § 25; HT 9) – iyirmi iki
 eki-üç (BK § 41; T 14) – iki-üç
 el (O 1, 4; KT c 3, § 4; BK § 34; KÇ 22, 34; MÇ 2, 34; HT 3; IB 42; Y 1, 3, 7, 8, 10, 11, 13, 14, 16, 19, 24, 25, 28, 29, 32, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 44, 46, 49, 52, 53, 55, 57; Tl 2) – el, xalq, ölkə, dövlət
 elçi (Y 1, 24) – elçi, səfir
 Elçi çor (Y 14) – şəxs adı

Eletmiş (O 4) – şəxs adı
 Eləgül (St 1) – şəxs adı
 ellig (KT § 29, 9) – elli
 elsirə (KT § 13) – elsiz, dövlətsiz etmək, elini dağıtmaq
 elsirət (KT § 13, 15, 18) – elsiz, dövlətsiz etdirmək
 elt (KT § 23; T 32) – aparmaq, sürüb aparmaq, zorla aparmaq
 eltəbər (KT § 3; BK 37, 38, 40; KÇ 21; HT 9) – rütbə adı
 El Tuğan tutuk (Y 1) – şəxs adı
 en (Y 38) – enmək
 er (ir) (O 3, 6, 7, 9, 10, 12; KT c 4, 5, 6, 7, 11, 13; § 2, 3, 4, 5, 9, 10, 12, 14, 17, 18, 21, 22, 23, 39, § 1, 2, 4, 7, 9, 10, cş; BK § 25, 29, 31, 32, 33; T 1, 4, 5, 6, 8, 10, 13, 14, 16, 18, 19, 21, 24, 43, 44, 47, 53, 57, 59, 60; KÇ 4, 9, 17, 18, 22; MÇ 2, 17, 22, 24; IA 1; HT 4, 5; Süci; IB 9, 10, 60, 85; Y 1, 6, 7, 9, 10, 13, 15, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 32, 33, 48, 50) – naqis fel
 er-bar (BK § 29) – sərbəst, azad yaşamaq
 erig (KT c 13) – görümlü, dayanmalı (yer), dayanacaq
 erikli (KT § 1; BK § 29; T 8, 13; MÇ 13; IB 85) – etməli, edilmiş
 erinç (O 10; KT § 3, 5, 11, 24, 26; BK § 35; T 2, 3, 38; Y 24, 32) – yəqin, güman ki, mümkün, olmalı
 Erkin (KÇ 21) – şəxs adı
 erklig (BK § 12; IA 2; IB 17, 102) – güclü, qüdrətli
 erksiz (Toy) – gücsüz, qüvvətsiz
 Ertis (Ertiş) (KT § 37; BK § 27; T 35, 37; MÇ 25) – İrtiş çayı
 ertür (KT § 1; BK c 10, § 10) – etdirmək, düzəltməmək, təşkil etdirmək
 es (eş) (T 7, 48; KÇ 7, 17, 21; Y 26) – dost, yoldaş
 eşid (KT c 1, 2, 10, § 12, 22; BK § 11; T 12, 15, 17, 22, 23, 30, 33, 35, 36, 42; Y 39) – eşitmək, dinləmək
 eşidü bir (T 15) – eşitmək
 Esin (Y 29) – şəxs adı
 eş¹ (Y 2, 3, 11, 18, 41, 42, 43, 51) – dost, yoldaş
 eş² (IB 2) – eşmək, eşələmək, sürünmək
 eşid (IB 83, 93, 103) – eşitmək
 eşidiçi (IB 103) – dinləyici
 eşig~eşüg (Talas çubuğu, Turfan divar yazısı) – eşik
 eşin (Y 41) – minmək, sürmək

eşükə (Y 42) – sarımaq, bükmək, dolamaq
 et (MÇ 1; IB 73; Y 57) – etmək
 eti (KT § 11; BK c 15) – daha
 etig (Y 47) – yaradan, yaratıcı
 etil (Y 41) – edilmək, çıxarılmaq, qovulmaq
 Etrük (Y 50) – şəxs adı

Ə

ək (BK § 11) – əkmək
 əgəç (Y 41, 48) – böyük bacı, xala
 əgət (Y 41) – qulluqçu qadın
 əgir (KT § 6, 7; BK § 31; Y 53) – çevirmək, əyib-yıxmaq, əyirmək
 əgirtəb (T 48; Y 11, 41, 46) – hürküclü dəvə (S.Y.Malov: xalça)
 əgməc (Y 41) – arvad, qarı, qohum
 Əgük katun (Y 3) – şəxs adı
 əkə (KT § 9; Y 12) – böyük bacı
 əkin (BK § 11) – əkin
 əkinlik (BK § 11) – əkinlik
 ələ (Y 45) – ələmək, səpələmək, dağıtmaq, azaltmaq
 əlig¹ (KT § 32, 38; KÇ 6) – əl, qol
 əlig² (KT § 8; BK c 7; T 42; MÇ 4; Y 3, 9, 10, 15) – əlli
 əlig³ (IB 97) – əlik, vəhşi, əhliləşdirilməmiş heyvan
 əmgə (BK § 13) – əzab çəkmək
 əmgək (KT § 19) – əzab, əziyyət, zəhmət
 əmgət (BK § 13) – əzab vermək, incitmək
 əmig (IB 36) – məmə, əmcək
 əmsi (IB 40) – əmmək
 ən (KT § 32, § 4; BK § 30; MÇ 9) – ən (ədat)
 ən ilk (KT § 4; MÇ 30) – ən ilk, ən əvvəl, birinci
 ən ilki (KT § 32; MÇ 9) – birinci, ən əvvəl
 ənj (IB 47) – ov, ovlamalı heyvan
 ənjlə (IB 74) – ovlamaq
 ər (O 3, y 6; KT § 11, 12, 31, 34, 36, 39, 40, § 1, 2, 5, 7, 8, 9; BK § 1, 37, c 7; T 23, 25, 32, 42; KÇ 15, 20, 21; MÇ 16, 18, 22, 23, 24, 25, 27, 28; IA 1; HT 4, 5; Süci; IB 9, 11, 17, 40, 43, 45, 52, 53, 71, 79, 84; Y 2, 5, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 22, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 38, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 50, 57; Tl 1, 2) – ər, igid, döyüşçü, kişi

ər başı (Y 47) – sərkərdə, qoşun başçısı
 ərđəm – (KÇ 4, 12; Turfan; Y 5, 10, 11, 13, 24, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 40, 53, 57; IB 15) – cəsərət, ləyaqət, ədəb, mərd
 ərđəmlik (IB 15; Y 43) – ləyaqətli, cəsərətli, ədəbli
 ərən (O 5; BK c 11; Y 10, 26, 29, 42; Tl 4) – ərən, igid, cəsur
 Ərən Uluğ (Y 29) – şəxs adı
 ərığ¹ (KT c 13) – möhkəm şey, əşya
 ərığ² (Y 32) – bacarıqlı, çalışqan
 ərک (Y 10, 29) – güc, qüdrət, nüfuz, ərک
 ərکlik (BK § 14, şm 12; KT q; IB 17; Y 28) – güclü, qüdrətli, nüfuzlu
 Ər-kamış (MÇ 25) – yer adı
 ərksiz (Toy.) – gücsüz, qüdrətsiz
 əsən (IB 21, 41, 63; Y 38) – sağ, salamat
 əsnə (IB 15) – əsnəmək
 əsnəgən (IB 15) – xallı
 əsri (IB 6, 60, 61, 75) – iki rəngli, alabəzək
 əş (IB 2) – sürüb getmək
 əşən (Y 24) – minmək, sürmək
 ərteğ (BK c 14, 15, şm 9, 10) – saymaq, hörmət etmək
 əzənç (Y 18) – adət, dəb
 Əzgənə (Y 37) – şəxs adı
 Əzgənti Kadaz (KT şm 7; BK § 31) – yer adı

G

gü (KT c 11) – axı (ədat)

Ğ

ğü (KT c 10) – ədat

İ

iç¹ (KT c 12; BK c 14, şm 13, 14; MÇ 23; IB 97; Y 29, 37, 39, 48) – iç, daxil
 iç² (IB 26) – içmək
 içi (Y 6, 17, 23, 32) – böyük qardaş
 içik (KT § 10, 38; BK § 37; T 2, 3, 28; MÇ 17, 19, 20, 34, 44) – tabe olmaq, təslim olmaq
 içili (KT § 6) – böyük qardaşlı

içigir (içgir) (BK § 26; MÇ 28) – tabe etmək, daxil etmək, birləşdirmək
 içrə (KT § 26; T 34) – içəri, daxili, içərisinə, daxilinə
 içrəki (KT c 2, 12; BK § 28, şm 14; Y 11, 37) – içindəki, daxilindəki
 İçüy (MÇ 29) – yer adı
 id (O 2) – göndərmək, yola salmaq
 idi (KT c 4, § 3, 19, 20; T 11, 47, 60; IB 101) – sahib, yiyə
 İdil (Y 36) – çay adı (indiki: Volqa)
 idisiz (KT § 19, 20; BK § 17) – sahibsiz, yiyəsiz, hökmdarsız
 idiş (IB 62, 63; Tl 6) – qab, qədəh, bardaq
 ig (T 6) – əymək, dövrəyə almaq
 igid¹ (KT c 10; BK şm 8) – səhv, yalan, xəta
 igid² (KT c 9, 10, 16, § 23, 28, 29, cş; BK § 35, şm 13; T 62; KÇ 25) – yüksəltmək, yüksəlmək, dirçəlmək
 igil (MÇ 14) – xalq adı
 iki (BK § 33; MÇ 17, 43; IB 2, 37; Y 29, 31, 43, 49) – iki
 iki biğ (T 16, 18) – iki min
 iki əlig (Y 15) – qırx iki
 ikinti (KT § 33, şm 5; T 39) – ikinci
 iki otuz (BK § 25; HT 9) – iyirmi iki
 iki-üç biğ (T 14) – iki-üç min
 il (KT c 3, 4, 8, 10, § 1, 3, 6, 8, 9, 22, 23, 25, 31, 36, 38, şm 3, 6; BK § 27, 28, 30, 34, 36; T 1, 55, 56, 58; MÇ 1; HT 5; Y 26, 27, 28, 39, 30, 32) – el, xalq, ölkə, dövlət
 İlbilgə (KT § 11) – şəxs (qadın) adı
 İl-çor (Y 32) – şəxs adı
 ilgərü (KT c 2, 3, § 2, 8, 12, 17, 21, 23, 28; BK § 37, şm 11; MÇ 20) – irəli, şərç
 ilət (KT § 23; BK § 19) – aparmaq, danışmaq
 ilig (Y 26) – əlli
 ilin (IB 95) – batmaq, ilişmək
 ilki (KT § 32; BK § 32, c 1; Y 18) – ilk, birinci
 illə (KT § 6) – el yaratmaq, dövlət qurmaq
 illig (KT § 9, 15, 18) – elli, eli olan, müstəqil
 ilsirət (KT § 15, 18) – elsiz etmək, elini dağıtmaq
 ilt (Y 28, 29) – aparmaq, daşımaq
 İltəris (KT § 11; T 7, 48, 50, 54, 59, 61) – İltəris (şəxs adı)
 in (KT § 12; T 26) – enmək

inçə (Toy) – belə, bu cür
 İnəl kağan (T 31, 45) – şəxs adı
 ingək (T 25; IB 60) – inək
 ingən (IB 8; Y 28) – dəvə, dişi dəvə
 ini (O 4, 11; KT § 4, 5, 6, 21, 26, 27, 30, 31, şm 10, c 1; KÇ 24; İA 1;
 Süci, Y 18, 26, 28, 30, 32; Tl 1, 5) – kiçik qardaş
 inili (KT § 6) – kiçik qardaşlı
 inilük (BK § 33) – kiçiklik
 iniyigün (KT c 1, şm 11) – kiçik qohum
 İnöz İnənçü (HT 1, 7) – şəxs adı
 ir¹ (O 7; BK c 15) – naqis fəl
 ir² (HT 4) – ər, igid, döyüşçü
 ir³ (MÇ 8) – girmək, izləmək
 ir⁴ (T 44, 45) – çatmaq, çatdırmaq, qovmaq
 irkək (IB 36, 61) – erkək
 İrkin (BK c 14) – şəxs adı
 İrlün (MÇ 32) – yer adı
 irtür (KT § 40) – etdirmək, düzəltməmək
 is¹ (O 5, 6, 10, 11; KT § 8, 9, 30,q; T 52; MÇ 17) – iş, əmək
 is² (MÇ 7, 23, 24, 25) – dost, yoldaş
 isid (Y 24) – eşitmək
 isigti (KT c 5; BK şm 11) – içki
 isik (Y 43) – isti
 İsik Satun (IB 104) – şəxs adı
 isrik (Y 29) – sərxoş, keffi
 İstəmi (KT § 1) – şəxs adı
 İsiyi Likəñ (KT şm 12) – şəxs adı
 iş¹ (Turfan; Y 48) – iş, əmək
 iş² (Y 16; Tl 1) – dost, yoldaş
 işit (St 3) – eşitmək
 it¹ (KT c 3, § 1, 3, 13, 16, 19, 21, 22, 39; BK § 2, c 15, şm 9, 12; T 43;
 KÇ 9, 14, 15, 16; MÇ 39; Tl 1) – etmək, düzəltmək, tərtib etmək,
 təşkil etmək
 it² (Y 28) – itələmək
 it-bert (Tl 5) – hədiyyə, bəxşiş
 itguçi (KT şm 13) – edən, bənnə, tikən
 iti (KT § 10) – təşkilat, dövlət quruluşu

itit (MÇ 20, 34) – etdirmək, düzəltməmək
 izgil (KT şm 3, 4) – xalq adı

I

i¹ (T 26) – kol
 i² (KT c 12) – göndərmək
 id (O 2, KT c 8, 12, § 6, 7; BK § 33, 35,40, şm 14; T 9, 33, 34, 42, 52;
 IB 29; KÇ 19; MÇ 6,16,22,23,24,27,42; Y 10; Tl 10) – göndərmək,
 atmaq, yola salmaq
 I bar baş (T 26) – yer adı
 içə (Y 11) – qohumluq bildirən sözdür
 içgin (O 1, 2; KT § 6, 13; IB 34) – dağılmaq, ayrılmaq, tərk etmək
 ıduk (KT § 10, 23, şm 1; BK § 35; T 38; MÇ 21, 28; Y 42) – müqəddəs
 lduk bas (BK § 25; T 38; MÇ 9) – yer adı
 ıdukluk (IB 61) – müqəddəslik
 ıdukut (BK § 25) – rütbə adı
 ıgaç (BK c 11; T 25; IB 6, 9, 86) – ağac, bitki
 ığar (KT § 29, cş) – digər, ağır, gərəkli
 ığla (Y 28) – aqlamaq
 ıl (Y 45) – almaq, əldə etmək, qazanmaq
 ınağaru (MÇ 10) – görə, yana
 Inal ögə (Y 47, 49) – şəxs adı
 Inal Uruñu (St 1) – şəxs adı
 inanç¹ (Y 32) – inanılmış, etibarlı
 inanç² (KT q; Y 32) – rütbə adı
 Inançu alp (Y 29) – şəxs adı
 Inançu Bilgə (Y 26) – şəxs adı
 Inançu Çiksi (Y 24) – şəxs adı
 Inançu Çor (KT § 13) – şəxs adı
 Inan Uğraç (Y 22) – şəxs adı
 inçip (Tl 6) – belə, beləliklə
 irak (KT c 5, 7) – uzaq, iraq
 ırk (IB 8, 9, 10) – fal, bəxt
 Isbara (MÇ 26) – şəxs adı
 işbara (O 4; KT § 33; KÇ 2, 8, 22; MÇ 26) – rütbə adı
 Isbara Tamğan (O 4) – şəxs adı
 Isbara Tamğan Çor (O 4) – şəxs adı

Isbara Yamtar (KT § 33) – şəxs adı
it¹ (BK c 10) – it
it² (KT § 40) – göndərmək, yollamaq
iyu (Y 13, 57) – heyhat

K (ka)

kab¹ (T 12) – qapmaq, birləşdirmək
kab² (HT 9) – qab, kisə
kabak (Y 26) – qızlıq, bakirəlik
kaban¹ (SS 25) – qab
Kaban² (HT) – şəxs adı
kabıs (T 12, 20, 21; MÇ 22) – birləşmək, ittifaqa girmək
kabiş (MÇ 28, 45) – birləşmək, ittifaqa girmək
kaç¹ (O 9; MÇ 13; Y 12) – qaçmaq
kaç² (T 20, 21, 29) – neçə, nə qədər
kaçan (SS 11) – haçan
kaçın (T 20, 21, 29) – aralanmaq, təcrid olunmaq, qaçınmaq
kaçış (O 1) – qaçışmaq
kadaş (Y 3, 10, 11, 13, 16, 17, 18, 21, 29, 42, 44, 45, 48, 49, 50, 51, 55)
– dost, silahdaş
Kadaz (BK § 31) – yer adı
kadm (Y 17) – qayın
kadır (Y 19, 27) – güclü, müdhiş, qorxunc
Kadırkan (KT § 2, 21; BK § 39) – yer adı
kağadaş (Y 41) – qohum (?), yoldaş (?)
kağan (O 1, 2, 4, 10, 11, 12; KT c 1, 3, 9, 11, 12, § 1, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 11,
12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 23, 24, 25, 26, 30, 31, 32, 35, 36, 38,
şm 3, 12, 13; BK § 1, 2, 27, 28, 35, 36, 39, 41, c 10, 13, şm 9, 13,
14; T 5, 6, 7, 9, 10, 12, 15, 18, 19, 20, 21, 24, 26, 28, 29, 30, 33,
34, 45, 48, 50, 51, 53, 54, 56, 58, 59, 60, 61, 62; KÇ 3, 22, 24;
MÇ 1, 5, 12, 42) – xaçan, hökmdar, şah, padşah
kağanla (O 2; KT § 7) – xaçanlı olmaq, xaçanı olmaq
kağunhğ (KT § 15, 18, 29) – xaçanlı, xaçanı olan, müstəqil
kağansıra (KT § 13) – xaçansız olmaq, xaçanını itirmək
kağansırat (KT § 15, 18) – xaçansız etmək, xaçanını öldürmək

kal (KT c 9, § 16, 20, 30, şm 9; T 4, 13, 19; MÇ 15, 22, 40, 48; IA 1;
Turfan; IB 14, 18, 25, 57, 69; Y 8, 32, 45; TI 1, 3, 4) – qalmaq
kahl¹ (T 30) – qalıq
kahl² (IB 53, 67) – qalxmaq, uçmaq, havaya qalxmaq
kahl³ (IB 53) – qalmaq yeri
kalin¹ (T 13; Y 28) – qalın, yoğun
kalin² (Y 47) – çoxlu, saysız-hesabsız
kalin³ (Süci) – cehiz (haqqı)
kalınsız (Süci) – cehizsiz
kalısız (T 30, 33) – qalıqsız
kalyur (O 11) – qızışmaq, hirsələnmək, əsəbiləşmək
kamağ (IB 39, 97) – hamısı, bütün, tamam
kamaş (KT şm 7; BK § 30) – qamaşmaq, burxulmaq, zəifləmək, əsmək
kamıç (IB 18) – çömçə, qaşığı
kamiğ (IB 39) – hamı, hər şey
kamil (IB 17) – yuvarlanmaq, çevrilmək
kamuş (IB 15, 57) – qamış
kamşa (IB 24, 38, 56, 58) – qımıldanmaq, hərəkət etmək
kamuğ (KT § 8) – hamı, hamısı, bütün
kamuk (O 9; T 12) – hamı, hamısı, bütün
kan¹ (KT § 24; T 52; IB 36) – qan
kan² (O 1, 12; T 2, 3, 28, MÇ 7, 9, 23, 42; Süci; IB 41, 51, 89, 90; Y 3,
10, 11, 13, 24, 25, 29, 31, 32, 38, 42, 44, 48, 51, 52, 53, 54) – xan
kanat (IB 53) – qanad
kanatlığ (IB 4) – qanadlı
kanca (IB 53) – neçə, necə
kañğı (IB 87, 88) – xanzadə, xan oğlu.
kanı (KT § 9) – hamı
Kanita Aza (Y 48) – şəxs adı
kanlan (T 2) – xanlanmaq, xanı olmaq, müstəqil olmaq
kanluk (IB 97) – xanlıq
kanta (IB 36) – harada
kantan (KT § 23) – haradan
kantayın (T 33) – necə, nə cür
kañ (O 5, 8; KT § 5, 11, 12, 14, 15, 16, 21, 25, 26, 30; BK § 1, c 10, 13,
14, 15, q; MÇ 5, 12; Y 6, 8, 30, 32, 42) – ata
kañsız (Y 6, 8) – atasız

kap (IB 66) – qapmaq
 kapağan¹ (O 4) – qapağan, fateh
 Kapağan² (T 51, 60, 61) – şəxs adı
 kapağ (KT § 2, 8, 17, 39, c 4; T 45, 46) – qapı
 kar (KT § 35; BK § 27; T 25) – qar
 kara¹ (BK c 12, şm 11; T 52; IB 4, 32, 65, 73, 78, 81, 97; Y 11, 26, 45) –
 qara, tünd
 kara² (O 9; KT § 8, 38, 39, 40, cç; MÇ 12, 14, 17; Turfan; Y 3, 10, 19,
 32) – qara camaat, kütlə
 kara³ (T34) – baxmaq
 Kara bars (Tl 1) – şəxs adı
 Kara buluk (MÇ 22, 35) – yer adı
 Kara çor (Tl 2) – şəxs adı
 Kara kun (Y 30, 38) – şəxs adı
 Kara köl (KT şm 2) – yer adı
 Kara kum (T 7; MÇ 8) – yer adı
 Kara cənir (Y 24) – yer adı
 Kara yaş (Y 5) – şəxs adı
 Kara yazmaz (Y 5) – şəxs adı
 kara yol (IB 76) – tale
 Kara yotalık (MÇ 27) – yer adı
 karağ (BK § 37) – əl, qol, qolun qarışı
 karağu (T 34, 53; MÇ 25) – gözetçi, qaraul
 karı¹ (T 56; IB 56) – qoca
 karı² (KÇ 3) – qocalmaq
 karın (IB 10) – qarın
 karluk (KT şm 1, 2; BK § 29, 40; KÇ 18, 20, 21; MÇ 25, 27, 29, 31, 40,
 41) – xalq adı
 qarşı (IB 29) qarşı, hissə
 Kasuy (MÇ 19) – yer adı
 kaş (KT şm 11; Y 26) – qaş
 kat¹ (T 35; MÇ 7) – qatmaq, əlavə etmək
 kat² (IB 14, 77) – qat
 kata (Y 31) – dəfə, kərə
 katı (MÇ 18) – qatı, möhkəm
 katığ (KT c 2, şm 11; IB 100) – qatı, möhkəm
 katıgdı (KT c 2; IB 19, 50) – möhkəmcə, yaxşıca

katığlan (Süci; Y 10, 11, 45) – möhkəmlənmək, bərkimək
 katıl (MÇ 7, 32) – qarışmaq, qatılmaq
 katlan (Y 42) – qatlanmaq, dözmək, möhkəmlənmək, bərkimək
 katun (KT § 25, 31, şm 9; T 31; MÇ 47; Y 3, 12; Tl 1, 4, 5) – xatun,
 xaqanın arvadı
 kaya (IB 59, 75, 78, 99; Y 38, 39) – qaya
 Kazan (Y 16) – şəxs adı
 kazğan (O 12; KT § 9, 16, 22, 26, 27, 30, 31; BK § 33, 34, 36, c 10, şm
 12, 13; T 54, 55, 59, 61; KÇ 24, 25; Y 11, 26, 27, 32) –
 qazanmaq, əldə etmək, yaratmaq
 kazğanç (IB 45) – qazanc
 Kazlık köl (MÇ 26) – yer adı
 kışak (MÇ 4) – xalq adı (qırçaqlar, poloveslər, kumanlar)
 kış¹ (KT c 6) – qıymaq, müdafiə etmək, qoşulmaq
 kış² (KT c 6, § 8; BK § 4) – aparmaq, irəlilətmək, irəli aparmaq
 kıl (O 10; KT c 10, § 2, 15, 16, 27, 29, 30; BK c 47, şm 9; MÇ 14, 16,
 43; Y 6, 28) – etmək, eləmək, qılmaq
 kılıç (IB 13; St 1) – qılnc
 kılıçla (KT şm 5) – qılncılamaq
 kılın (O 4; KT § 1, 5; T 1; MÇ 12) – edilmək, yaradılmaq, tərbiyələnmək
 kılınç (MÇ 12) – xasiyyət, əxlaq
 kılınçlıq (Toy.) – xasiyyətli, axlaqlı
 kır (IB 97) – qırmaq
 kırğağlığ (BK şm 11) – qıraqlı, köbəli
 kırk (KT § 15, şm 1, 2; BK § 31; Y 16, 54, 55) – qırx
 kırk artıki yiti (KT § 15, şm 11) – qırx yeddi
 kırkız (KT § 4, 14, 17, 20, 25, 35, 36, şm 13; BK s 26; T 20, 27, 28; MÇ
 22, 23; Süci; Y 24) – xalq adı (qırğızlar)
 kıs (O 1, 3; T 5, 6) – qısmaq, sıxışdırmaq, tikmək, qoymaq
 kısğa (MÇ 23) – qısa, gödək
 kışlat (BK § 37) – qısa etmək, qısaltmaq
 kış (BK c 2) – qış
 kışla (KT şm 8; BK § 31; MÇ 19) – qışlamaq
 kışlağ (IB 79, 87) – qışlaq
 kıy (Y 28) – qıymaq, doğramaq
 Kıyağan uruğu (St 1; Tl 10) – şəxs adı
 kıyın (T 32; MÇ 14) – cəza, tənbeh

kızı¹ (KT § 24; BK şm 9, 10; T 48; MÇ 15, 42, 43; Süci; Y 16) – qız
 kızı² (T 40) – qızmaq
 kız kadaş (Y 47) – rəfiqə, qız dostu
 kız oğul (Y 22) – qız, qadın cinsindən olan övlad
 kızğak (Y 3) – qız
 kızıl (T 52; Turfan) – qırmızı, qızıl
 ko (BK c 12; MÇ 14, 30) – qoymaq, salmaq
 kobar (KT c 10, § 12; MÇ 5) – çoxaltmaq, toplamaq
 kobı (IB 55) – boş, qurtarmış, sərbəst
 kobrun (T 4; KÇ 27) – toplamaq, yığışmaq, çoxalmaq
 Koçu (St 1) – Koçu şəhəri
 kod (BK § 37; T 2, 27; MÇ 14, 16, 31; IB 14, 63) – qoymaq, tərk etmək,
 aralanmaq
 kodı¹ (IB 77) – geri
 kodı² (BK § 37; T 27; IB 77) – alt, aşağı
 kodı³ (T 27; BK § 37) – tərəf (qoşma)
 kodı tabışğan (IB 66) – ada dovşanı
 koğu (IB 53) – qu quşu
 kokı (BK c 11) – qoxu, ətir
 kokılık (BK c 11) – ətirli, qoxulu
 kol¹ (Toy.) – qol, əl
 kol² (MÇ 15) – çay
 kol³ (IB 71) – yalvarmaq, rica etmək
 kolula (Toy.) – and içmək, əmin etmək
 komursğa (IB 56) – qarışqa
 kon (KT c 5, 7, § 2; BK § 39,40; T 17; IB 95, 99) – qonmaq, yerləşmək,
 məskunlaşmaq
 kontur (KT § 21, 38; IB 51) – qondurmaq, yerləşdirmək, məskunlaşdırmaq
 konul (O 9) – yerləşdirmək, məskunlaşdırmaq
 konuş (III Orxon) – yerləşmək, məskunlaşmaq
 konuz (Turfan) – cücü, böcək
 kop¹ (KT c 2, 3, 9,10, § 2,14, 30, 33, 38, şm 1; BK § 28, şm 14; T 16,
 36,42, 46; Turfan; IB 21, 22, 45; Y 22) – bütün, hamı, tamam
 kop² (IB 65) – qopmaq, aralanmaq
 kopın (T 16) – tamam, bütövlükdə, hamısı
 korğ (O 7; T 41, III Orxon; IB 3, 29) – qorxmaq
 kork (O 6, 7; T 41; IB 3, 29) – qorxmaq

Koşu balık (St 1) – Koşu şəhəri
 kot (?) – qoymaq
 kubran (T 4) – toplaşmaq, birləşmək
 kudruk (IB 76) – quyruq
 kudursuk (IB 24) – quyruq (?)
 kuduz (T 48; MÇ 15) – qadın, dul qadın
 kul (KT § 7, 20, 21, 24; MÇ 13, 33; St 4; Y 32, 43, 44; TI 5) – qul
 Kul apa (St 1) – şəxs adı
 kula (TI 2) – kürən
 kulad (KT § 13) – qul olmaq, qul etmək
 kulkak (BK c 12, şm 11) – qulaq
 kullığ (KT § 21; BK § 18) – qullu, qulu olan, qul sahibi
 kulun (IB 36) – qulun, day, dayça
 kulunla (IB 7) – qulunlamaq, balalamaq, doğmaq
 kum (T 7) – qum
 Kun səjün (T 9) – şəxs adı
 kunçuy (KT § 20, şm 9; IB 9; Y 1, 3, 6, 7, 8, 10, 11, 13, 16, 22, 25, 27,
 29, 45, 46, 57, 58) – xanım; xanın, bəyin, xaqanın arvadı
 kur (BK § 36, 40) – ləyaqət, kişilik
 kurğan (KT şm 8; BK § 31) – kurqan
 kurdan (T 14) – xalq və yer adı
 kurı (kurıgaru) (KT c 2, 3, § 8, 12, 17, 21, 24, şm 12, q; BK şm 11; T 14,
 17; MÇ 11) – geri, geriyə, qərb, qərbə
 kurikan (KT § 4, 14) – xalq adı (üç kurikan)
 kurıya (T 14, 17) – geriyə, qərbə
 kurıyakı (T 17) – geridəki, qərbdəki
 kurt (IB 18; Turfan) – qurd, soxulcan
 kurtğa (IB 18) – qoca, yaşlı
 kuruğçak (IB 13) – qursaq
 kuş (IB 6, 20, 53, 65, 66, 67, 78, 94) – quş
 kuşça (Y 28) – quş kimi
 kuşla (IB 65; Y 48) – quşlamaq, quş ovlamaq, quş vurmaq
 Kuşlağak (KT şm 5) – yer adı
 kuşlağı (IB 65) – ovçu
 kuşluğ (IB 86) – quşlu, quşu olan, quş sahibi
 Kuşu tutuk (KT şm 1) – şəxs adı
 Kuşuy karabaş (HT 10) – şəxs adı

kut (KT c 9, § 29, 31; BK § 35; MÇ 42; HT 4, 5,7; IB 3, 21, 71; III Orxon) – bəxt, səadət, xoşbəxtlik
 kutay (KT c 5; BK § 11) – ipək, qumaş
 kutlığ¹ (HT 1, 2, 3; Süci; Tl 9) – xoşbəxt, bəxtəvər, bəxtli
 Kutlığ² (St 1; Tl 9) – şəxs adı
 Kutlığ Çikşi (Y 19) – şəxs adı
 kutuz (MÇ 15) – qız-gəlin
 Kutuz uruğu (St 1) – şəxs adı
 kuy (Y 3, 6, 7, 8, 10, 13, 14, 16, 18, 22, 26, 27, 29, 45, 46, 47, 54; Tl 5) – ev, saray
 kuzğun (IB 19, 83) – quzğun

K (ke)

keç (KT c 4, § 37, 39; BK § 26, 30, c 5; T 16, 25, 27, 35, 38, 44; KÇ 16, 25, 27; MÇ 36) – keçmək, addamaq
 keçə (MÇ 13) – gecə
 keçig (KÇ 20) – keçid
 keçigsiz (T 35) – keçidsiz, bərəsiz
 keçür (MÇ 36) – keçirmək, adlatmaq
 Keçin (KÇ 10) – yer adı
 kedim (KÇ 4) – geyim, yəhər, çul
 Kedim uruğu (St 1) – şəxs adı
 kedimlig (KT § 33; MÇ 33) – geyimli, zirehli, yəhərli
 ked (KT c 5) – qisas, düşməklilik
 kel (T 8, 12, 14, 15, 22, 28, 29, 32, 33, 34, 37, 38, 39, 40, 43, 46) – gəlmək
 kem¹ (Turfan) – kum
 Kem² (BK § 26; MÇ 19, 25) – Yenisey çayı
 kerı (O 11; KÇ 16) – geri
 kerü (KÇ 16) – geri, arxa
 keş (Y 3, 10, 25, 48) – kəmər, qurşaq, ox qabı
 Keşdim (Y 24) – yer adı
 keyik (T 8; Y 28, 44) – dağ keçisi, keyik
 Keyrə (MÇ 6, 7, 18) – yer adı
 kəkük (IB 35) – qu quşu
 kəg (KT § 3) – qisas, düşmənlilik, qisasçı, düşmən

Kəglinç tarkan (HT 5) – şəxs adı
 kəl (O 9, 10; KT § 4, 20, 23, 31, 37, § 7, 12, 13; BK § 27, 28, 31, 32, 34, 39, 41, c 8, 11; KÇ 21, 24, 26; MÇ 14, 15, 16, 17, 18, 22, 25, 26, 27, 33, 40, 43; Süci; IB 11, 12, 16, 46, 48, 51, 52, 63, 80, 85, 86, 90, 91; Y 30,37) – gəlmək
 kəlin (Y 3) – gəlin
 kəlinün (KT § 9) – gəlinlər, qız-gəlin, arvad-uşaq
 kəlmiş (T 38) – gələn, görünən, üzə çıxan
 kəltəçi (T 13) – gələsi, gələcək
 kəltür (T 54) – gətirmək, müşayiət etmək
 kəlür (KT c 11; § 1, 12; BK c 12, § 14; T 17, 36, 48, 53, 54; MÇ 15, 27, 49; Y 28, 29) – gətirmək
 Kənsik (St 1) – şəxs adı
 kəntü (KT § 4; MÇ 14, 22; Turfan; IB 102) – öz
 kənjərəs (KT § 39) – xalq adı (kəngərlər)
 kənjrən (IB 34) – xəfif səs çıxarmaq
 Kənjü tarkan (KT § 21) – yer adı
 kərəkü (IB 27) – çadır
 kərgək (KT § 4, 30, § 10; KÇ 23) – məhv, ölüm, qurban, yox olma
 kərgəksiz¹ (KT § 12) – hədsiz, bitib tükənməz
 kərgəksiz² (BK c 11) – gərəksiz, lazımsız, gərəklil olmayan, lazım olmayan
 Kərgün (MÇ 16) – yer adı
 kəs (IB 13) – kəsmək
 kəz (?) – gəzmək
 ki¹ (MÇ 21; IB 89) – geri, qərb
 ki² (Y 15) – getmək
 kiçə (MÇ 13) – gecə
 kiçig (KT c 3; BK § 41) – kiçik
 kidiz (MÇ 15, 21) – arxa, ard
 kidür (KT § 23; KÇ 20) – yerinə yetirmək, əməl etmək
 kil – bax: kəl
 kim (KT § 9, 22) – kim
 kişür (kişür) (KT § 6) – savaşıdırmaq, nifaq salmaq, ara vurmaq
 kir (O 12; KT § 38; BK § 38; KÇ 23; MÇ 11, 19, 32, 34; Y 25, 29) – girmək, daxil olmaq
 kirü (KT § 2; III Orxon) – geri, qərb
 kis¹ – bax: kəs

kis² (BK c 12, şm 11) – samur
 kisi (KT c 6, 7, ş 1, 39, şm 10; BK ş 28, 41; T 4, 10, 33, 60; KÇ 5, 8, 22) – adam, insan, kişi
 kisrə (O 1, 2; KT c 5, ş 4, 5, 28, 34, 39; BK c 13, şm 14; T 6; KÇ 19; MÇ 10, 12; HT 5; III Orxon) – sonra
 kiş (Y 48) – samur, qara samur
 kişə (IB 58) – düyünləmək, bağlamaq
 kişi (KT c 7; BK ş 28; Turfan; IB 2, 3, 21, 43, 44, 82, 84, 93; Y 6, 18, 24, 27) – adam, insan, kişi
 kit (Y 15) – getmək
 kivan (Turfan) – Saturn
 kiyik (IB 21, 47, 68, 74, 92, 96, 97) – geyik, dağ keçisi
 kiz – bax: kəz
 köbürgə (BK q) – körpü
 köçür (IB 51) – köçürmək
 Kögmən (KT ş 17, 20, 35; BK ş 27; T 23, 28) – yer adı
 kögmək (Y 11) – ceýran, maral kimi bir heyvan
 kögür¹ (St 1) – kükrəmək, yaymaq
 Kögür² (MÇ 8) – yer adı
 Kögşin (Y 48) – şəxs adı
 kök (KT ş 1, 3; BK ş 2, c 12; Turfan; Y 10, 45, 53) – göy, mavi; kök
 tenri – mavi göy
 Kök amaş tutuk (Y 5) – şəxs adı
 Kök öñ (T 15) – yer (çay) adı
 kök türk (KT ş 3) – xalq adı
 köl¹ (KT ş 34, şm 2; MÇ 18, 26, 27, 30; IB 34) – göl
 köl² (IB 38) – bağlamaq, qoşulmaq
 kölüg (T 15) – mal-qara, yük heyvanı
 Kömür tağ (MÇ 8) – yer adı
 köni (BK ş 30) – həsəd
 köñək (IB 87, 88) – nov
 köñül (KT c 12, şm 11; BK şm 14; T 15, 32; III Orxon) – ürək, könül
 köñlünçə (T 15, 32) – könlüncə
 köñültəki (KT c 12) – ürəkdəki, könlüdəki
 köp – bax: kop
 köpük (IB 31) – köpük

kör¹ (KT c 11, 12, ş 19, şm 10; O 7; BK ş 2, şm 11, 14; T 7, 26; KÇ 3; MÇ 23, 27; Süci; IB 25, 26; Y 26, 32) – görmək, baxmaq
 kör² (KT c 2, ş 8, 19, 30; BK ş 30; T 1) – tabe olmaq
 körgü (KT ş 23; BK ş 19) – itaət, tabe olmaq
 körüg (T 8, 9, 29, 33) – casus, xəbərçi, kəşfiyyatçı
 körüglig (IB 27) – pəncərə
 körüklüg (IB 27, 99) – gözəl, görkəmli
 kört (Y 10) – gözəl, qəşəng
 Körtlə (Y 2) – şəxs adı
 körüş (IB 22) – görüşmək
 kötür (KT ş 25) – götürmək, qaldırmaq
 köz (KT şm 10; BK şm 11, 2; III Orxon) – göz
 közət (KT q) – gözləmək, gözətləmək
 közlə (IB 99) – gözləmək
 közünü (IB 33; Y 26) – güzgü
 közünük (IB 27) – güzgü
 közünc (Y 28) – şan, şöhrət, şərəf
 kü (KT c 11, ş 12, 25, 26; BK ş 36; T 32, KÇ 12; Süci) – səs, küy, şan, şöhrət
 küç (O 5, 10, 11; KT ş 8, 9, 12, 30, q; BK ş 32, 34; T 52; MÇ 17; Y 28, 32) – güc, qüvvə; iş-küc – əmək, zəhmət
 Küç bars (Y 14) – şəxs adı
 Küç kara (St 1) – şəxs adı
 küçlik (O 12; T 20; III Orxon; IB 5, 32, 93; Y 19) – güclü, qüvvətli
 küçlük (O 12; IB 5, 32, 93) – güclü, qüvvətli
 Küç Ögə (T 1 8) – şəxs adı
 Küç Uyı (Y 26) – şəxs adı
 küdəgü (Y 3) – kürəkən
 kük¹ (T 16, 21, 30) – güman bildirən ədat
 kük² (KÇ 4) – ad-san qazanmaq, məşhurlaşmaq
 Kül bilgə kağan (MÇ 5) – şəxs adı
 Kül Çikşi (St 1) – şəxs adı
 Kül (küli) çor (çur) (BK c 13; KÇ 2, 3, 5, 6, 8, 10, 11, 14, 15, 17, 18, 19, 22, 24; HT 1) – şəxs adı
 Kül tigin (KT ş 26, 27, 30, 31, 32, 34, 40; şm 1, 2, 3, 5, 7, 8, 10, cə, q) – şəxs adı
 Kül tudun (İA 1) – şəxs adı

külig (O 6; KT § 4; BK § 1; III Orxon; Y 3, 10, 17, 24) – şanlı, şöhrətli, məşhur
 Külüg apa (Y 20) – şəxs adı
 Külüg çor (Y 7) – şəxs adı
 Külüg sarğun (St 1) – şəxs adı
 Külüg tirig (Y 44) – şəxs adı
 Külüg toğan (Y 44) – şəxs adı
 Külüg tutuk (Y 6) – şəxs adı
 Külüg Uruğu (St 1) – şəxs adı
 Külüg yigə (Y 47) – şəxs adı
 Kümül ögə (Y 45) – şəxs adı
 kümüs (BK c 11; T 48) – gümüş
 kümüş (KT c 5, şm 12, cq; Y 11, 45; Tl 9) – gümüş
 kün (Y 3, 11) – xalq adı (?)
 kün (O 2; KT c 2, şm 12, cş; BK § 30, cş, cq; T 27, 39, 46; MÇ 1 3, 21, 31; İA 1; IB 36, 39, 80; Y 7, 10, 11, 44, 58) – gün, günəş, gündüz
 kün batsık (O 2; KT c 2; BK şm 11; Süci) – günbatan, qərb
 күнəş (IB 88) – günəş
 kün ortusuqaru (KT c 2) – gün ortasına, cənub
 kün toqsık (O 2; KT c 2, § 4, 8, şm 12; BK şm 11; Süci) – gündoğan, şərqi
 Künç tutuk (Y 35) – şəxs adı
 күni (Y 6, 44, 45, 47) – rəfiqə, dost; sonra gələn
 Küni tirig (Y 6) – şəxs adı
 күntüz (KT § 27; T 12, 52) – gündüz
 күң (KT § 7, 20, 21, 24, şm 9; MÇ 33; Y 42) – kəviz, karavaş, qul qadın; müqayisə et: күnü – ikinci arvad
 күңəd (KT § 13) – qul etmək, kəviz etmək, qaravaş etmək
 күңlig (KT § 21) – kəvizli, qaravaşlı, kəvizi, qaravaşı olan
 күp (St 1, 4) – küpə, qab
 күr (KT § 6) – kür, qorxulu, sarsılmaz
 Kürəbir uruğu sarğun (St 1) – şəxs adı
 күri (HS) – ağırlıq, həcm ölçü vahidi
 күrlig (KT § 6) – hiyləgərlik, casusluq
 күt (MÇ 17) – güdmək, gözləmək
 күz (MÇ 20, HT 10) – payız

küzkü (Ay) – güzgü
 күzün (IB 33) – güzgü
 күzünüg (IB 27) – pəncərə

L

lağzın (BK c 10; MÇ 11; İA 1) – donuz; lağzın yıl – donuz ili
 Likən (KT şm 12) – şəxs adı
 Lisün tay səñün (BK c 11) – şəxs adı
 lüi (lü) (O 12) – əjdaha; lüi yıl – əjdaha ili

M

mağ¹ (BK c 15) – tərif
 mağ² (Turfan) – ay
 mağa (IB 74, 75) – heyvan
 Mağı kurğan (KT şm 8; BK § 31) – yer adı
 Markaç tamğaçı (KT şm 13) – şəxs adı
 manistan (IB 103) – monastır, məbəd, saray
 maña (baña) (KT c 2, § 30; BK § 28, 36, c 11) – mənə
 mar (Süci; Y 2) – müəllim, ustad
 mən (KT c 11, § 27; BK § 29, 33, 36, c 3, 9, şm 12, 14, cq; MC 24, 33; IB 1, 2, 3, 4, , 6, 12, 15, 30, 32, 60, 63, 68, 73, 78, 79, 86, 93, 96, 98, 99; Y 10, 28, 29, 32) – mən (birinci şəxs əvəzliyi və şəxs sonluğu)
 mən (IB 47) – qida
 mənçü (bənçü) (Y 39) – əbədi, abidə
 mənçi (IB 80) – nəşə, səadət
 mənçilik (IB 9, 96) – şən, nəşəli
 mənçülə (IB 1, 6, 42, 79, 87) – nəşələnmək, əylənmək, zövq almaq
 min (IB 24) – minmək
 miñ (biñ, mır, biñ) (St 1) – min
 mi (T 5) – *mi, mi, mu, mü* ədatı
 munçuk (Turfan) – muncuq
 muñluğ (buñluğ) (IB 34) – qəmli, dərddli, kədərli
 münrə (IB 93) – böyürmək
 münüz (Y 42) – buyuz

N

nağrd (Turfan) – Venera, Zöhrə (planet)
 nə (KT § 9; BK § 28; T 14, 32, 38, 39, 57; Turfan) – nə, hansı
 nəçük (IB 69) – necə, nə cür
 nəgüdə (IB 36) – nədən, nə üçün
 nəkə (T 38, 39) – niyə, nə üçün, nədən
 nəlüg (IB 88) – nədən, nə üçün, hansı səbəbdən
 nəj (KT c 8, § 20; T 20, 21, 29, 56) – heç, heç bir, hər nə, hər hansı, nə isə
 nəj nəj (KT c 11; BK § 8) – hər hansı, hər nə
 Nəj sənün (KT § 12) – şəxs adı
 nə təg (IB 27, 28) – nə kimi, necə, nə təki
 nom (Toy.) – ehkam

O

oba (Tl 2) – oba, oymaq, tayfa, qəbilə
 obut (T 37) – abır, həya, utancaqlıq
 odğur (IB 31) – oyatmaq, ayağa qaldırmaq
 oğlan (KT c 1, § 11; Süci; IB 43, 101; Y 1, 3, 16, 18, 26, 29, 32, 42, 45, 47, 51; Tl 2, 4, 8, 10) – oğlan, mühafizə dəstəsinin üzvü
 oğraklat (T 25) – düşərgə saldırmaq, düşərgə tikdirmək
 oğrı (IB 24) – oğru
 oğul (O 4, 11; KT c 12, § 1, 5, 7, 21, 24, § 10, 12, 13; BK § 24, 38, c 2, § 12, 15; T 44, 46; KÇ 5, 13, 21, 22, 26; MÇ 19, 42; IA 1; Süci; IB 3, 20, 21, 44, 45, 68, 84, 89; Y 3, 7, 11, 13, 14, 18, 20, 22, 26, 29, 30, 31, 32, 43, 44; Tl 3, 5, 8) – oğul, övlad
 Oğul Bars (Tl 1) – şəxs adı
 Oğul Tarkan (KT § 12) – şəxs adı
 oğuş (KTc 1, 6, § 7; BK § 31) – tayfa, qəbilə
 oğuz (O 5, 6; KT c 2, § 28, § 4, 6, 7, 8, 13; BK § 1, 29, 32, 34, 35, 38; T 7, 8, 9, 10, 12, 14, 15, 16, 22, 49, 62; KÇ 16; MÇ 3, 5, 13, 15, 22, 32, 47) – oğuz (xalq adı)
 ok¹ (KT c 8, § 33) – ox (silah)
 ok² (KT c 12, § 19; BK § 15; T 19; MÇ 22; Y 43) – tayfa, qəbilə; on
 ok bodun – on qəbiləli xalq
 ok³ (T 42, 52; Turfan) – məhz, lan, da, də (ədat)
 okı (BK § 27) – çağırmaq
 okın¹ (T 16) – bütün, hamısı

okın² (KT § 33) – oxla
 oksız (KT § 3) – oxsuz, bölgüsüz, vahid
 ol¹ (KT c 3, § 24, 36; T 29; Y 24) – o (şəxs əvəzliyi)
 ol² (O 1; KT c 7, 8, § 16, 21, 25, 32, 33, 34, 36, 38, § 2, 4, 8; BK § 25, 27, 38; T 10, 12, 20, 22, 24, 27, 30, 33, 35, 36, 42, 46, 47; MÇ 18, 20; Turfan; IB 78) – o (işarə əvəzliyi)
 ol³ (IB 1, 3, 5, 9, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 22, 24, 26, 27, 28, 30, 32, 34, 37, 38, 39, 41, 43, 45, 46, 48, 49, 50, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 62, 64, 65, 68, 69, 70, 72, 76, 77, 80, 82, 84, 87, 88, 91, 92, 94, 95, 96, 98, 100, 101, 102; T 22, 34; Turfan) – «o» şəxs əvəzliyinin xəbərlilik şəkilçisi vəzifəsində işlənən variantı
 olur (KT c 1, 3, 4, 8, 9, § 1, 3, 5, 16, 17, 25, 26, 27, cş; BK § 2, 36, § 9, cç; T 7, 8, 9, 12, 18, 22, 31, 32, 34, 51, 52, 62; KÇ 14, 24; MÇ 2, 3, 4, 22, 42; IB 1, 6, 41, 88, 95; Y 18) – oturmaq, yerləşmək, məskunlaşmaq
 olursık (T 12, 22) – rahatlıq, dinclik, oturma
 olurt (KT § 26, q) – oturtmaq, taxta çıxarmaq
 on¹ (KT c 12, § 19, 30, 31, 32, § 7; BK § 15; T 19, 26, 36; MÇ 3, 16, 31; Süci; Y 24, 26, 28, 29, 30, 54) – on (rəqəm)
 on² (IB 25) – rəngi solmaq, ağarmaq
 onınc (BK c 10; MÇ 41; HT 7) – onuncu
 on ok bodun (KT s 19, § 13; T 19, 30, 42, 43; MÇ 11) – xalq adı (on ox xalqı)
 on tumən (T 36) – yüz min
 on uyğur (MÇ 3) – xalq adı
 On tutuk (KT § 31, 32; BK § 25) – şəxs adı
 opa (Tl 6) – daş topası
 opla (KT § 32, 36, § 2, 4, 5; KÇ 10, 11, 15, 19, 23) – hoppanmaq, atılmaq, hücum etmək
 opul (KÇ 19, 23) – çevirmək, hərlənmək, fırlatmaq
 ordu (KT § 8, 9) – orda, düşərgə, qərargah
 Orız (Urız) (Y 48) – şəxs adı
 Orkun balık (MÇ 34) – yer adı
 Orkun ügüz (MÇ 3) – yer (çay) adı
 ortu (ortusınaru) (KT c 2; BK § 11; IB 36, 74) – orta, ortasına
 os (oş) (Tl 3) – daxil, içəri
 ot¹ (KT § 27, 37; BK § 27) – od, atəş

ot² (IB 26, 82) – ot (bitki)
 otağ (Y 46) – otaq, ev, çadır
 otça (KT § 37) – od kimi
 otsuz (IB 68) – otsuz, ot bitməyən
 otuz (KT § 4, 14, 32, şm 1, 2; BK § 26, 28, 34, c 2, 9, 10; MÇ 4, 29, 31; Y 27, 32, 45, 49; T1 2, 4, 7, 10) – otuz
 otuz artukı bir (BK § 28, 29, c 9) – otuz bir
 otuz artukı tört (BK § 34) – otuz dörd
 otuz artukı səkkiz (BK c 2) – otuz səkkiz
 otuz artukı tokuz (BK c 2) – otuz doqquz
 otuz artukı üç (BK § 34) – otuz üç
 otuz tatar (KT § 14) – xalq adı
 oyma (IB 43) – oyunçu, qumarbaz
 oyuğ (IB 43) – oyun, qumar
 oz¹ (BK § 28; IB 18, 26, 61, 78, 75) – xilas olmaq, qurtulmaq, azad olmaq
 oz² (KT şm 7; BK § 28) – dağıtmaq
 Ozmuş tigin (MÇ 9) – şəxs adı

Ö

ö (KT c 8; IB 23) – duymaq, düşünmək, anlamaq
 öbkələ (IB 90) – hirsələnmək, acıqlanmaq, övkələmək
 öçəş (Toy.) – öcəşmək, dolaşmaq, yarışmaq
 öçük (Y 36) – örtük
 öd¹ (KT c 1, § 21, 40, şm 10) – vaxt, zaman
 öd² (BK § 29) – öd, öd kisəsi
 öd³ (IB 33) – öyüd vermək, nəsihət vermək
 öd⁴ (İA 2) – anlamaq, başa düşmək
 öd⁵ (KT şm 10) – tale, bəxt
 Ödə bört tutuk (St 4) – şəxs adı
 ödsək (BK § 34) – müvəqqəti, keçici, sürətli
 öduk (KÇ 28) – öyüd, nəsihət
 ödür (Y 32) – digər, başqa
 ödüş (BK cş) – gecə-gündüz, sutka, gün
 ög¹ (KT § 11, 31, şm 9; IB 53, 89, 90; Y 28, 29, 47) – ana
 ög² (KT § 23, 25; BK § 41, c 15) – öymək, tərifləmək
 Ögdəm İnal (Y 38) – şəxs adı

ögə (Süci; Y 26, 45; T1 8, 10) – müdrük, ağıllı
 ögin (Y 26) – kədərləmək
 ögir (IB 22, 45, 47, 51, 54, 64, 75, 93) – sevinmək, məmnun olmaq
 ögləş (ögləs) (T 20) – məsləhətləşmək, sözü bir yerə qoymaq
 ögrənç (ögrünç) (IB 54; III Orxon) – sevinc
 ögrünçlik (IB 85) – sevinçli, sevincək
 ögsiz (KT şm 9; Y 45) – anasız, yetim
 ögsiz ak (KT şm 9) – at adı
 ögür¹ (IB 86) – tövlə, sürü
 ögür² (BK § 2; Y 32) – tərifləmək, düşündürmək
 ögüş¹ (ügüş) (IB 67) – yırtılmaq, batmaq (bir şeyə)
 ögüş² (IB 67) – aşınmaq
 ök (T 6, 11, 16, 50, 52) – da, də (ədat)
 ökün (KT s 40; BK § 38) – peşman olmaq, fikrindən dönmək
 ökünç (Y 4, 28) – öyünmə, inam
 öküş (üküş) (KT c 10, 16, 29; BK § 31; IB 54; Y 3, 39) – çox
 öküz (IB 37, 56; Y 10, 48) – öküz
 öl (O 7; KT c 6, 7, 8, 9, § 19, 20, 27, 28, 29, 32, 33, şm 4, 6, 10, q; BK § 2, 33, 37; T 3, 6, 17; MÇ 17; Süci; IB 61, 87, 88; Y 10, 23, 26, 27, 31, 37, 39, 41, 48) – ölmək, vəfat etmək
 öləli (KT şm 10) – ölməli, ölümə məhkum, ölmək üçün
 ölüg (O 11; KT şm 9; KÇ 23; İA 1, 2; Y 26) – ölü
 ölügli (KT şm 10) – ölümlü, ölümə məhkum
 ölüm (IB 26, 75) – ölüm
 ölü (KT § 10, 36, 38, 40, şm 1, 2, 7, 8; BK § 26, 27, 28, 29, c 1, 3, 8, 9; T 3, 10, 11, 21, 30, 42; KÇ 5; Y 11, 42, 44, 58, 59) – öldürmək, məhv etmək
 ölü (T 13) – öldürmək
 ömələ (IB 7) – iməkləmək
 ön (IB 97; Y 42) – çıxmaq, getmək, çatmaq, bitmək (ot, bitki)
 öntür (T 35) – çıxartmaq, bitirmək
 ön¹ (KT § 4; BK § 5, c 13; T 4, 7, 10, 11, 14, 17, 20, 25, 29; O 2; MÇ 6, 7, 11; IB 7) – ön, şərq
 ön² (IB 7) – günəşli (yer, ölkə)
 öndən (öndin) (T 29; MÇ 6, 35) – öndən, irəlidən, şərqdən
 önj (IB 53) – ayrı, başqa

önrə (O 2; KT § 4; BK c 13; T 7, 10, 14, 17, 20; MÇ 6, 31) – irəli, önə tərəf, irəliyə tərəf, əvvəl
 önrəki (T 17, 25) – öndəki
 öpdük (IB 32) – şanapipik, hor-hor quşu
 örgi¹ (MÇ 20, 21, 34; IB 1) – hörgü, saray, qərargah
 örgi² (MÇ 34, 35) – hörmək, tikmək, inşa etmək
 örgin¹ (MÇ 20, 21) – saray
 örgin² (IB 1) – taxt
 Örpən (BK § 26) – yer adı
 ört (T 40) – od atəş
 örtçə (T 40) – od kimi, odca
 örtən (IB 14) – alov; alovlanmaq, yanmaq
 örünj (BK § 11; MÇ 10; T 48; IB 6, 8, 30, 60, 61; Y 11, 45) – ağ, parlaq, bəyaz
 öt¹ (IB 90) – öyüd, nəsihət
 öt² (IB 23) – ötmək, keçmək
 ötlə (O 11) – öyüd vermək, nəsihət vermək
 ötrü (T 12, 16; MÇ 29) – ötrü, üçün
 Ötükən yış (KT c 3, 4, 8, § 23; T 17; MÇ 2, 23, 28, 42) – yer adı
 ötük (BK § 39; IB 29) – xahiş, arzu, dua
 ötükçi (St 3) – məsləhətçi
 ötüləg (BK § 34) – öteri, keçici
 ötün (O 8; T 12, 14, 15, 18, 24; IB 83) – müraciət etmək, xahiş etmək, məsləhətləşmək
 ötünç (T 15) – xahiş, müraciət
 ötütük (T 15) – xahiş edilən
 öy (KT c 5) – öyrətmək, təlqin etmək
 öz¹ (KT c 9, § 3, 6, 17, 20, 25, 27, 30, 38, § 10; BK § 34, 36, c 11, 15, sm 9, 14, q; T 6, 13, 15, 17, 24, 34, 52, 55, 56, 59; KÇ 21, 23; MÇ 6; III Orxon; Turfan; IB 13, 51, 70, 85; Y 7, 10, 26, 28, 42, 57; TI 1, 8) – öz, ayıq-sayıq, xüsusi, cins
 öz² (Y 42) – öz (təyin əvəzliyi)
 öz³ (IB 72) – ömür
 öz⁴ (Y 26) – dərə, vadi
 Öz Apa tutuk (St 4) – şəxs adı
 Öz Bilgə (MÇ 47) – şəxs adı
 Öz Bilgə Çansı (Y 31) – şəxs adı

Öz Yiğın Alp Turan (Y 5) – şəxs adı
 özgə (TI 2) – özgə
 özlək (özlük) (BK c 12, § 11; KÇ 4, 15; IB 25; Y 28) – xüsusi, şəxsi, özünə məxsus, cins

P

pağarlı (Turfan) – səyyarə, planet, ulduz
 piçin (TI 2) – meymun
 purum (KT § 4) – xalq, dövlət adı (yaxşı olardı: apa urum – böyük Roma, yəni Bizans, Vizantiya).

S

sab (KT c 1, 2, 5, 6, 7, 9, 10, 12; BK c 13, § 14; T 9, 12, 22, 29, 30, 33, 34, 35, 36, 42; IB 6, 12; Turfan) – söz, nitq, xəbər
 sabçı¹ (IB 16) – xəbərçi, xəbər gətirən
 sabçı² (IB 85) – natiq
 Sabık basar (Y 32) – şəxs adı
 saç¹ (BK 12; Y 26) – saç, tel
 saç² (IB 31) – saçmaq
 sad (şad) (O 6, 8; T 41) – şad (rütbə adı)
 sağdıç (TI 2) – dost, köməkçi, yoldaş
 sağır (IB 97) – tələ; çayır (?)
 sakın (O 10; KT § 10, 11; BK § 2, 33, 35, q; T 5, 6, 22, 24; MÇ 11, 46; IB 63, 90) – düşünmək, çəkinmək, fikirləşmək, ehtiyatlı olmaq; kədərəlmək
 Sakış (MÇ 16) – yer adı
 sal (MÇ 25) – sal, bərə
 salla (MÇ 25) – salla getmək, sivişmək
 sana (T 27) – saymaq, sanamaq; sanağalı – saymaq üçün, sanamaq üçün
 sanç (KT § 36, § 2, 5, 6, 8; BK § 26, 29, 30, 31, 32, 33, 37; IB 51) – sançmaq, dəlmək, deşmək; öldürmək, məğlub etmək
 sansız (BK c 12; Süci) – sansız, saysız, saysız-hesabsız
 Santuñ (Şantuñ) (T 18, 19) – yer adı
 sanjun (St 1, 4; Y 18) – rütbə adı (general)
 Sanjun bodb (Y 24) – şəxs adı
 sarığ (BK § 11; T 18; Turfan; IB 16) – sarı
 Sarığcır (St 1) – şəxs adı

seb (IB 5) – sevmək
 sebin (BK § 2; IB 22, 46, 51, 54, 64, 75) – sevinmək
 seçlən (Y 45) – seçilmək
 serig (Y 41) – sarı
 səkiz (BK § 28; MÇ 13, 15, 42, 47; Y 10, 11, 13, 26, 29, 42) – səkkiz
 səkizinç (MÇ 17, 18, 30, 40) – səkkizinci
 səkiz kırk (Y 24, 29) – otuz səkkiz
 səkiz oğuz (MÇ 15) – xalq adı
 səkiz on (KÇ 3) – səksən
 səkiz tümən (BK § 26) – səksən min
 səkiz yetmiş (Y 41) – altmış səkkiz
 səkiz yigirmi (yegirmi) (St 4) – on səkkiz
 Sələnjə (BK § 37; MÇ 2, 15, 16, 44) – yer (çay) adı; Selenga çayı
 Səm (T 9) – şəxs adı
 səmir (səmir) (IB 23) – kökəlmək, kökəltmək
 səmiz (T 5, 6; IB 100) – kök, yağlı
 sən (Tl 8) – sən (şəxs əvəzliyi)
 sənjün (KT § 32, sm 12; BK c 8, 9) – sənün (çincə: general)
 səp (IB 73) – səpmək
 səs ~ şəş (Altay güzgüsü) – (nəyi isə) açmaq, (nədənsə) azad olmaq,
 (paltarı) soyunmaq
 silig (KT § 7, 24) – xanım, əsilzadə; bakirə
 sin (sən) (T 10) – sən
 çini (T 10) – səni
 çijil (KT § 20; Tl 2) – kiçik bacı
 çir (T 3, 11, 60, 61, 62) – xalq adı; türk sir bodun – türk sir xalqı
 siz (MÇ 22; Y 1, 3, 5, 9, 10, 11, 14, 15, 16, 19, 21, 25, 26, 27, 31, 41,
 42, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 51, 53, 55, 56; Tl 1, 2, 4, 5) – siz
 sı¹ (KT c 11, § 36; BK şm 14; KÇ 20, 21) – sındırmaq, yerə salmaq
 sı² (T 19) – sınmaq, sındırmaq, dağılmaq, təslim olmaq
 sığ (Turfan) – dayaz
 sığıt (Kt şm 11) – sıtqı, ağı, ağlama, ağlaşma
 sığıt (KT § 4; BK § 5) – ağlamaq, ağı demək
 sığıtçı (KT § 4, şm 11) – ağıçı, ağı deyən
 sığın (BK q; IB 92) – sığın, maral
 sık (MÇ 16) – sıxmaq, sıxışdırmaq
 sım (IB 10) – sınmaq, qırılmaq

sınık (IB 73) – sınıq, qırıq, sınımış, qırılmış
 sınjar (BK § 32; T 40; MÇ 15, 18, 19; Y 41) – yarı, yarım, yarısı
 soğd (KT şm 12) – xalq adı
 soğdak (KT § 31, 39; T 46) – xalq adı
 Sokak (MÇ 35) – yer adı
 sokuş¹ (IB 2, 24, 40, 53, 71, 75) – qarşılaşmaq, girişmək
 sokuş² (IB 10, 23) – savaq, vuruş; savaşmaq, vuruşmaq
 soña (Y 28) – sona, ördək
 Soña yış (KT § 35; BK § 27) – yer adı (Sona meşəli dağları)
 soruğ (Süci) – səs-soraq, xəbər, soraq, söhbət; kü-soruğ – şan-şöhrət
 sök¹ (KT § 35; BK § 27; T 25) – sökmək; yaratmaq
 sök² (KT § 2, 15, 18; BK şm 10) – çökmək, dizi üstə düşmək
 sökür (KT § 2, 15, 18; BK şm 10) – çökdürmək, diz çökdürmək
 söz (MÇ 44; IB 11, 16) – söz
 sözləş (KT § 26) – danışmaq, məsləhətləşmək
 sub (O 12; KT şm 13; T 24, 27, 38; MÇ 2; Turfan; IB 25, 26; Y 11) – su,
 çay
 subça (KT § 24) – suca, su kimi
 subıjari (BK § 40) – suyuna tərəf
 subsız (IB 69) – susuz
 suçulun (IB 66) – açılmaq, çıxmaq, düşmək
 Suğçu balık (St 1) – yer adı
 suk¹ (sok) (IB 50) – soxmaq, sancmaq
 suk² (T 46) – həvəs, ehtiras, istək
 suk³ (T 46) – soğda hökmdarı
 suk⁴ (IB 50) – yerləşdirmək, batırmaq
 suk⁵ (BK § 38) – düz, doğru
 suruğ (soruğ) (Süci) – soraq, səs-soraq, şöhrət, şan
 sü (O 9; KT § 2, 12, 28, 31, 32, 34, 37, 39, şm 5, 6, 7, 8; BK § 25, 26,
 27, 28, 29, 31, 32, 34, 37, 39; c 1; T 16, 18, 25, 28, 29, 30, 31, 33,
 35, 43; KÇ 10, 16, 20, 22; MÇ 5, 7, 17, 23, 25, 31, 33, 49; IB 51, 52,
 84, 97; HT 2, 3, 5; Y 10, 16, 39, 43, 57; Tl 8) – qoşun, ordu
 sü başı (T 31) – qoşun başı, sərkərdə
 süçid (KT c 5, 6) – şirin, dadlı
 Sücür (St 1) – şəxs adı

sülə (O 7; KT c 3, 4, § 2, 8, 12, 15, 17, 18, 28, 31, 35, 39; BK § 24, 25, 26, 28 32, 33, 38, 39, 40, 41, c 2, 8; T 16, 18, 20, 21, 23, 28, 43, 44; HT 10) – qoşun çəkmək, qoşun yürütmək, hücum etmək
 sülət (T 18, 48, 53; HT 10) – qoşun çəkdirmək, hücum etmək
 süngü¹ (KT § 24) – sümük
 süngü² (KT § 35; BK § 26; T 28) – süngü
 süngügin (T 28) – süngü ilə
 süngüglig (KT § 23) – süngülü, silahlı
 sünjüş¹ (sünjüs) (KT § 40, §m 2; KÇ 9, 10, 11, 16, 17, 20; MÇ 9, 16) – döyüş, vuruş, savaş
 sünjüş² (sünjüs) (KT § 15, 20, 31, §m 1; T 16, 28, 40, 41, 49; KÇ 10, 11, 12, 15, 16, 17, 18, 22; MÇ 13, 15, 16, 18, 29) – döyüşmək, vuruşmaq, savaşmaq
 sür (KT § 23; KÇ 20; MÇ 26) – sürmək, qovmaq, aparmaq; sürə elt (KT § 23) – sürüb aparmaq; sürə kəl (MC 26) – sürüb götürmək

Ş

şad (KT c1, §14, 17, §m 11; BK § 28, c 9, 13, 14, 15; T 5, 31; MÇ 19; Y2) – şad (rütbə adı)
 şad-apıt (KT c1) – şadlar, apalar
 Şalcı (KT § 22) – şəxs adı
 santuñ (KT c 3, §m 17) – yer (yayla, meşə) adı
 şaş (MÇ 33) – şaşmaq, çaşmaq, özünü itirmək
 şəg (şəg) (T8) – leş (?), yem (?), sayıq (?)
 Şıp (başı) (MÇ 15, 16) – yer adı
 Şoğur (Y 42) – yer adı
 Şubuş Inal (Y45) – şəxs adı

T

ta (KT §5) – da, də (ədat)
 tab (Y 5) – tapmaq, əldə etmək, qazanmaq
 tabar¹ (MÇ 29) – mal, davar
 Tabar² (KT § 38) – yer adı
 tabğaç (O 2, 9, 12; KT c 4, 5, 12, § 4, 6, 7, 8, 14, 28, 31, §m 12, 13; BK § 35, 36, 38, 39, c 1, 14; §m 12, 14; T 1, 2, 7, 9, 10, 11, 12, 19, 40; KÇ 12; MÇ 32, 42; HT 10, 11) – Çin, mabğaç (xalq və ölkə adı)
 tabıku (IB 48, 49) – tubulğa, tıvılğa (ağac, kol)

tabışğan (T 8; MÇ 20; IB 66, 67) – dovşan
 tabışğan (MC 20) – dovşan
 Taçam (O 12, y 1, 3, 7; HT 9; Y 32) – şəxs adı
 Tadık (KT § 32) – şəxs adı
 Tadığın çor (KÇ 26) – şəxs adı
 tağ (KT § 12, 14; BK c 7, 8, q; T 44, 47; MÇ 27; IB 17, 25, 79, 96; Y 41) – dağ
 tağça (KT § 24) – dağca, dağ kimi
 tağdakı (KT § 12) – dağdakı
 tağık (KT § 12) – dağa qalxmaq, dırmaşmaq
 takı (IB 4, 50) – daha, da, də, dəxi
 takığu (MÇ 10, 43) – toyuq
 Talakım (MÇ 32) – yer adı
 talçığ (T1 4) – etibarlı, inanılmış
 talım (IB 4, 59, 65, 78) – yırtıcı, yırtıcı quş
 talula (IB 29) – seçmək
 taluy (KT c 3; T 18 19; IB 4) – dəniz
 tam (KT c §) – divar, dam
 Taman tarkan (BK c 14) – şəxs adı
 Tamağ (KT §m 1; BK § 29) – yer adı (Tamağ İduk baş)
 tamğa (Y 51) – damğa, möhür
 tamğacı (KT sm 12) – möhürdar, möhür saxlayan
 tamğalığ (St 3) – damğalı, möhürlü
 Tamğan (O 4; İA 1) – şəxs adı
 tamka (Y 26, 41) – damğa, möhür
 tan¹ (T 35; IB 38) – dan, şəfəq, səhər tezdən
 tan² (IB 4) – bədən, vücut, tən
 tanukluğ (St 3) – şahidlik
 tanla (IB 98) – dan yeri sökülmək, səhər açılmaq, şəfəq tökülmək
 tarjut (BK § 24) – xalq adı
 tap (Süci; IB 4; Y 13, 16, 47, 54) – sitayiş etmək, tapınmaq, tapmaq, xidmət etmək
 tapa (KT § 28, 31, 35, 36, 39; BK § 32, 40, c 2; KÇ 20; MÇ 19, 22, 23, 25, 28, 30, 34) – qarşı, tərəf, doğru
 tapığ (MÇ 44) – qismət, pay; girov
 tapla (BK s 35; IB 4) – tapınmaq, sitayiş etmək, xidmət etmək

tarduş (tardus) (KT § 13, 17, şm 13; BK c 13; T 31, 41; KÇ 14; MÇ 19; HT 1) – xalq adı
 tarıǵ (IB 81) – taxıl, əkin
 tarkan (O 4; KT şm 12, q; BK c 13; T 6, 34; İA 1; HT 3; Süci; Y 30, 53) – rütbə adı
 Tarkan carjun (Y 32) – şəxs adı
 tarkanç (T 22) – üsyankar, qiyamçı, asi
 tarkat (KT c 1; MÇ 26) – tarkanlar
 tarkınç (T 22) – üsyankar, üsyançı, qiyamçı, asi
 tarlaǵ (Y 12) – tarla
 tartışmaq (III Orxon) – dartışmaq, çəkişmək
 tas¹ (MÇ 21) – daş
 tas² (T 13; TI 3, 10) – çöl, bayır, dıǵarı
 tasık (T 30, 33) – çıxmaq, ayrılmaq, bayıra/xaricə çıxmaq
 taş¹ (O 1; KT c 10, 11, 12, 13; şm 1, cq; BK c 15, sm 13, 14, 15, q; T 4: Turfan; Y 24, 48, 49) – daş, abidə daşı
 taş² (KT c 12, şm 11; BK şm 14; MÇ 28; Y 45) – dıǵarı, bayır, xaric
 taşıǵır (MÇ 22) – daşdırmaq, çıxartdırmaq
 taşık (KT § 11, şm 8; BK § 32; MÇ 17, 22, 32) – dıǵarı (bayıra) çıxmaq, terk etmək, tabe olmamaq
 taşra (KT § 11, 26) – bayıra, bayırda, dıǵarıya
 taşru (Y 41) – dıǵarı, bayır, dıǵarıya
 tat (KT c 12; BK şm 15) – tat, yadelli, türk olmayan xalq
 tatabı (KT § 4, 14, 28, şm 11; BK § 39, c 2, 7, 8; KÇ 17) – xalq adı
 tatar (KĞ § 4; MÇ 13, 15, 18, 20, 28, 47) – xalq adı
 tay (Y 10) – tay, tay-tuş
 Tay bilgə tutuk (MÇ 11, 17) – şəxs adı
 Tayǵan köl (MÇ 27) – yer (göl) adı
 tayǵun (KT c 5) – körpə, uşaq
 Tay ögə (St 1) – şəxs adı
 Tay sarjun (st 4) – şəxs adı
 tegin (KT c 13; BK § 14, cq; MÇ 2) – şahzadə, xaqanın oǵlu
 tenri (O 3, 10, 11, 12; KT c 1, 9; § 1, 10, 11, 12, 15, 22, 25, 29, şm 4, cq; BK § 1, 29, 33, 34, 35; c 13, şm 12; T 2, 3, 6, 16, 38, 40, 53; İA 2; HT 3; III Oxon; IB 2, 21, 25, 31, 57, 66, 73, 79, 83, 93; Y 3, 7, 10, 13, 14, 16, 32, 36, 44, 45, 47, 51, 53, 57) – tanrı, allah, göy, müqəddəs

tenrikən (O 5, 6, 8; III Orxon) – tanrıyabənzər, tanrının kölgəsi, tanrının yerdəki nümayəndəsi, tanrı elçisi
 tenrilik (IB 18) – tanrılı, allahlı, allah adamı, dindar
 teyin¹ (tiyin) (O 8) – deyə, deyin
 teyin² (tiyin) (BK c 12, şm 12) – dələ
 tezic¹ (T 45; KÇ 16) – ərəb, (ümumiyyətlə): müsəlman
 tezic² (Y 44) – sürətli, sürətlə
 təbə (IB 8, 70) – dəvə
 təbliǵ (KT § 6) – hiylə, hiyləgərlik
 təǵ¹ (KT şm 10; BK c 13; T 8, 13; KÇ 9; Y 26) – tək, dək, kimi (qoşma)
 təǵ² (O 9, 10, 11; KT c 3, § 5, 12, 30, 32, 33, 36, 37, 40, şm 2, 3, 4, 5, 6, 8; BK § 1, 28, 30, cq; T 11, 14, 18, 35, 39, 46, 47; KÇ 10, 15, 17, 23; Süci; Turfan; IB 31, 91; Y 10, 26, 28, 31, 48) – dəymək, çatmaq, yetişmək, hücum etmək
 təǵdük (KT § 36) – döyüş
 təǵi¹ (O 2; KT c 3, 4, 6, 12, § 2, 8, 17, 21, 39; BK şm 1, 5; KÇ 16; MÇ 15, 16, 21) – təki, kimi, şədər, -dək (qoşma)
 təǵi² (KT şm 5) – çatma, dəymə, çatmış
 təǵir (T 26) – aşmaq, dövrə vurmaq, hərlənmək
 təǵirə (T 8; MÇ 2) – ətraf, dairə
 təǵmə (Y 10) – dəymə, vuruş, döyüş
 təǵrə (T 8; MÇ 2) – dairə, çevrə, ətraf
 təǵür (T 19, 47) – çatdırmaq, yetirmək, yetişdirmək, toqquşdurmaq
 təǵzin (Y 31) – dolaşmaq, dövr etmək, gəzmək
 Təkəş (İA 1) – şəxs adı
 təl (KT § 22) – gəlmək, deşmək
 təlin (KT § 22) – dəlinmək, deşilmək
 Təmir kaǵın (KT c 4, § 2, 8, 17, 39; T 44, 46; KÇ 16) – yer adı (Dəmir qapı)
 tən¹ (Y 26) – tək, dənə, say
 tən² (Y 32) – taqət, qüdrət, güc
 Tənlilik apa (St 1) – şəxs adı
 tər¹ (T 52) – tər
 tər² (Y 42) – dərmək, yığmaq, toplamaq
 təril (T 3, 28; IB 42) – toplamaq, toplaşmaq, yığışmaq
 tərıt (IB 77) – tərilmək

tərkün (Y 10) – rütbə adı
 tərklə (IB 11) – tərk etmək, tələsmək
 tərtrü (IB 58) – tərs, tərsinə
 təyən (BK c 12, şm 12) – dələ, sincab
 təz (KT § 34; BK § 37, 38, 40; T 38, 43; MÇ 11, 34, 38) – qaçmaq
 Təzə (KÇ 18) – yer adı
 təzgin (Y 29, 32, 53) – gəzmək, dolaşmaq, səyahət etmək
 təzkin (IB 35) – gəzmə, dolaşma, səyahət
 ti (O 3, 7, 8; KT şm 11; BK § 32, 40, 41; T 2, 5, 10, 11, 21, 23, 25, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 39; MÇ 14, 17, 22, 23, 25, 27, 28, 44; IB 3, 33, 61, 63, 72) – demək, söyləmək
 tig (Turfan) – sarı, sarımtıl
 tigin (KT şm 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 10, şm ş, cş, cq, q, § 26, 27, 30, 31; BK § 31, cq; KÇ 24) – şahzadə, xaqanın oğlu
 tigrət (IB 76) – kişnəmək, səs çıxarmaq
 tik (KT § 16, 25; BK c 9, 11; Y 28, 30, 48, 49) – tikmək, inşa etmək;
 tikə bir - tikdirmək
 tilə (T 23; IB 36) – diləmək, istəmək
 tilkü (IB 70) – tülkü
 Tinəsi oğlu (T 44, 46) – şəxs adı
 tıjlə (tıjla) (KT c 2; IB 90) – dinləmək, qulaq asmaq
 tir¹ (KT § 12; MÇ 5) – dərmək, toplamaq, yığmaq
 tir² (Turfan) – Merkuri (planet)
 tirig (KT § 29, şm 9, cş; MÇ 40) – diri, canlı
 tirigrü (KT § 29) – diriliyə
 tiril¹ (KT c 10, § 12; BK § 31, 34, 36, 39, c 1; MÇ 13, 36) – dirilmək,
 dirçəlmək
 tiril² (T 33, 36; MÇ 27, 36; IB 18) – toplanmaq, yığılmaq, toplaşmaq
 tirkış (KT c 8) – karvan; arkuş-tirkış – karvan, qafilə
 titir (IB 30) – dişi dəvə
 tiyin¹ (BK şm 12) – dələ
 tiyin² (O 3, 5, 6, 7, 8, 10, 11; KT § 12, 19, 20, 25, 27, 28, 39; BK § 33, 39; T 6, 17, 23, 24, 34, 39, 40) – deyə, deyin
 tiz (KT § 15, 18; BK şm 10; IB 33) – diz
 tizlig (KT § 2, 15, 18; BK şm 10) – dizli, dizi olan
 tığ (IB 76) – sarımtıl
 tıl (T 32, 36; MÇ 24) – dil, əsir

tıjla (IB 90) – dinləmək, qulaq asmaq
 tırnak (IB 67) – dirnaq
 tıtın (IB 67) – çəkilmək, dayanmaq
 to (KT c 8) – doymaq, tox olmaq
 tod (KT c 8) – doymaq, tox olmaq
 toğ (KT § 35, 37; BK şm 11; IB 39, 80; Y 26, 39, 48) – doğmaq,
 qalxmaq, çıxmaq (günəş)
 toğan (IB 6, 65, 66, 67, 98) – şahin (quş)
 Toğla ügüz (BK § 30; T 15) – yer (çay) adı
 Toğlığ (Y 54) – şəxs adı
 toğrak (IB 99) – qovaq ağacı
 toğsık (KT c 2; Süci) – gündoğan, doğuş, şərç
 toğu (KT şm 4; BK § 30) – gündoğan, doğuş, şərç
 Toğu balık (KT şm 4; BK § 30) – yer (şəhər) adı
 toğur (MÇ 13, 29) – doğurmaq, doğmaq
 toğuru (MÇ 29) – doğru, tərəf
 Toğurğu (MÇ 36) – yer adı
 tok (KT c 8; T 8) – tox
 tokar (T 45) – xalq adı (tozarlar)
 Tok böğüt (Y 10) – şəxs adı
 tokı (KT şm 6; BK § 31, c 8, şm 14; MÇ 9, 18, 20, 26, 29, 42) – toxun-
 maq, vurmaq, hücum etmək, döymək, tikmək
 tokıt (O 9; KT c 12, 13; BK şm 5; MÇ 20, 21) – toxutdurmaq, toqquş-
 maq, toqquşdurmaq, qırdırmaq
 tokta (BK § 2) – toxtamaq, sakitləşmək
 tokuz (O 6; KT c 2, 3, § 14, şm 4, 6; BK § 34; MÇ 3, 5, 15, 16, 22, 47;
 IB 77, 92; Y 10, 30, 32, 44, 47, 51, 54) – doqquz
 tokuz altmış (Y 48) – əlli doqquz
 tokuz əlig (Y 48) – qırx doqquz
 tokuzinç (HT 2; Y 10) – doqquzuncu
 tokuz on (IB 44) – doxsan
 tokuz Ərsən (KT c 3) – yer adı
 tokuz kırk (Y 10, 23) – otuz doqquz
 tokuz oğuz (O 6; KT § 14, şm 4; BK § 1, 29, 35; T 9; KÇ 16; MÇ 3, 5,
 22) – xalq adı
 tokuz otuz (MÇ 16; St 1) – iyirmi doqquz
 tokuz tatar (BK § 34; MÇ 13, 15; Y 17) – xalq adı

tokuz yegirmi (BK c 9; Y 45) – on doqquz
 tolqat (BK § 13) – dolamaq, hərlətmək, fırlamaq
 ton¹ (III Orxon; Y 41, 56) – don, paltar, geyim
 ton² (IB 88) – donmaq
 tonlığ (KT § 29) – donlu, paltarlı, geyimli
 tonsız (KT § 26) – donsuz, paltarsız, çıpaq, geyimsiz
 Tonyukuk (T 1, 5, 6, 15, 17, 31, 34, 47, 59, 61; KÇ 1, 2) – şəxs adı
 Tonyukuk boyla bağa tarkan (BK c 14) – şəxs adı
 Tonja tigin (KT § 31) – şəxs adı
 Tonra (tonra səm) (KT şm 7; BK § 31; T 9) – qəbilə və şəxs adı
 toquz (IB 10, 11) – donuz
 top (IB 77) – bağlamaq
 topla (T 13) – toplamaq
 Torğul (İA 1) – şəxs adı
 torığ (KT § 33) – ağ, boz, kəhər (at)
 toçık (KT c 8) – toxluq, tox olmaq
 Toyğun eltəbər (KT şm 1) – şəxs adı
 Toyukuk (T 1, 5, 6, 15, 17, 31, 34, 37, 47, 58, 59, 61) – şəxs adı
 toz (IB 20, 95) – toz
 tög (IB 17) – bağlamaq
 tögünlüg (T 54) – damğalı
 tök (T 52) – tökmək, tökülmək, axmaq
 Tök Böğü (Y 10) – şəxs adı
 tölis (töliş) (KT § 13; BK c 13; MÇ 1, 19) – xalq adı
 Töliş bilgə (Y 48) – şəxs adı
 töpə (KT § 11) – təpə, baş
 Tör apa (Y 11) – şəxs adı
 tört (O 1; KT § 1, 29; BK § 2, 30, 38, c 8, şm 9, cq; KÇ 11; MÇ 19; Y 10, 20, 29, 31, 46, 50) – dörd
 törtinç (KT şm 6; BK § 31; MÇ 15) – dördüncü
 tört yegirmi (MÇ 19) – on dörd
 törü¹ (KT § 1, 3, 8, 13, 16, 22, 30, 31; BK § 2, 36; III Orxon; Y 10) – qanun, qayda-qanun, adət-ənənə
 törü² (törə) (KT şm 10; BK şm 9, 10; Y 3) – törəmək, doğulmaq
 törün (BK şm 9, 10) – toy, düyün, qonaqlıq
 tözlük (Turfan) – köklü, əsaslı
 tu (T 23) – tutmaq, doldurmaq, tıxamaq, qarşısını kəsmək

Tuçayan (TI 2) – şəxs adı
 tudun (İA 1) – rütbə adı
 Tudun çiksi (İA 1) – şəxs adı
 Tudun yamtar (BK § 40) – şəxs adı
 tuğ¹ (MÇ 8, 17, 33, 42, 45, 46) – bayraq
 tuğ² (T 26) – tiğ, qar yığını
 tuğlığ (MÇ 8, 46) – bayraqlı
 tuğrağ (Xovd-somon) – nişan, damğa
 tulı (TI 1, 3) – dul, ərşiz qadın
 tuman (IB 20) – duman
 tur (KT c 9; MÇ 30; IB 20, 24, 25, 38, 42, 56, 57, 79, 87, 96; Y 48) – durmaq, yaşamaq, qalmaq
 turğut (IB 31) – durğuzmaq, qaldırmaq
 turuğ¹ (KT § 39, T 5, 6, 24; MÇ 14; IB 23, 24) – dayanacaq, məskən, yer
 turuk² (turuğ) (KT § 39; T 5, 6, 24; MÇ 14; IB 23, 24) – arıq, zəif
 turuyaya (turunyaya) (IB 94) – durna (quş)
 tusum (Y 44) – xeyir, fayda
 tuş (MÇ 25) – tuş, qarşı
 tut (KT c 4, 10, § 1, 3, 7, 11, 19, 32, 38, şm 3; BK c 9; T 13, 41; KÇ 6, 12; MÇ 13, 14, 16, 24, 42; Turfan; IB 5, 24, 97; Y 32, 45) – tutmaq, qəbul etmək, təşkil etmək, yaratmaq
 tutsık (KT c 4, 10; BK c 8) – vəsiyyət
 tutız (KT § 38) – tutdurmaq, yaxalamaq
 tutuğ (IB 43; Y 32) – girov, girova qoyulmuş
 tutuk (KT § 31, 32; MÇ 23, 26, 35; Süci, Y 16, 24, 25, 48) – rütbə adı
 tutun (T 25) – tutum, boy; ığaç tutumu – ağac boyda, ağac uzunluğunda
 tuy (T 38; MÇ 10; IB 95) – duymaq, anlamaq, eşitmək
 tuyuğluğ (IB 7) – nallı, dırnaqlı
 tüg (IB 76) – düyünləmək, düymək, bağlamaq
 tügül (KT c 6) – deyil
 tügünük (IB 27) – baca, duxarı
 tük (MÇ 38) – pozmaq, dağıtmaq, tükətmək
 tükə (IB 4) – tükənmək, qurtarmaq
 tükəl (IB 21, 41, 63) – tam, bütöv
 tükət (KT c 1; BK şm 1; T 52) – tükətmək, qurtarmaq, bitirmək, son qoymaq
 tükəti (KT c 1; Y 11) – tamam, tükənənədək, tükənənə qədər

tümən (KT § 31; BK c 1, 8, §m 12; T 36; KÇ 10; MÇ 21, 46, 48, 49) –
 on min, on minlik qoşun hissəsi
 tün (KT c 2, § 27; BK cş; T 12, 22, 26, 35, 42, 51; MÇ 13; IB 36) – gecə
 tün ortusu (KT c 6; BK §m 11; IB 36) – gecə yarısı, cənub
 Tün yazı (KT c 6) – yer adı (Tün çölü)
 Tüngər tağ (BK c 7, 8) – yer adı
 tünli-künli (BK cş) – gecəli-gündüzlü, gecə-gündüz
 tünür (Y 11) – qohum-əqrəba
 tüpüt (KT c 3, §m 12; Y 29) – ölkə və xalq adı
 Türgi yarğın (KT § 34) – yer adı
 türgis (türgiş) (KT § 18, 36, 37, 38, 40, §m 13; BK § 27, §m 9; T 21, 28,
 29, 30, 40; HT 3, 5; Y 38) – xalq adı
 türk (O 2, 3; KT c 1, 3, 7, 8, 10, 11, § 1, 3, 6, 7, 8, 10, 11, 13, 16, 18, 21,
 22, 25, 27, 34, §m 6, cş; BK § 1, 2, 30, 33, 36, 38, c 10, 13, 15, §m
 12, 13; T 1, 2, 3, 9, 11, 17, 18, 20, 22, 46, 54, 58, 60, 62; KÇ 4, 6;
 MÇ 4, 8, 10, 32, 47; Y 32, 57) – türk (xalq və ölkə adı)
 türliq (Turfan) – dürlü, müxtəlif, cürbəcür
 türt (IB 85) – dürtmək
 tüs¹ (IB 4) – mənzerə, görünüş
 tüs² (tüş) (KT §m 4; T 16, 30; MÇ 19, 26, 29, 31, 37, 40, 41, 43) –
 düşmək, yıxılmaq, yerləşmək
 tüsür (tüşür) (T 27) – düşürmək, endirmək
 tüş (IB 70, 99) – düşmək, enmək
 tüşnək (IB 94) – dost, yoldaş
 tüşür (Y 38, 57) – düşürmək, endirmək
 tüz (KT § 3) – düz, doğru, sədaqətli
 Tüz bay küç bars (Y 17) – şəxs adı
 tüzəl (KT c 5; BK §m 3) – düzəltmək, tənzim etmək, qaydaya salmaq
 Tüzmis (tüzmiş) (St 1) – şəxs adı
 tüzsis (KT § 6) – düz olmayan, əyri; sədaqətsiz

U

u¹ (KT § 35; BK 3 27; T 27) – yuxu, rəya
 u² (KT § 10, 37; T 11; Turfan; IB 24, 38, 42, 56, 58, 69, 95, 100, 101; İA
 1; Y 46) – bacarmaq
 uç¹ (T 40; Turfan) – uc, qanad, cinah

uç² (KT § 16, 24, 30, §m 1, cş; BK c 10, q; MÇ 12; IB 20, 95; Y 28) –
 uçmaq, ölmək; uça bar – ölmək
 uçmağlı (IB 55) – uclu, zirvəli
 uçuk (T 8) – quş, ov quşu; qartal
 uçuz (T 13) – ucuz, asan
 ud (KT § 22; T 55; MÇ 14, 15, 16, 18, 30; IB 38, 39, Tl 8) – təqib
 etmək, qovmaq, qoşulmaq, izləmək
 udaçı (Y 28) – qüdrətli
 Udar sənün (KT § 12) – şəxs adı
 udi (KT § 27; T 12, 22, 51; IB 31) – yatmaq, uyumaq, yuxulamaq
 udısık (T 22) – yuxu, uyuma, yatma
 udiş¹ (KT § 36, §m 2; T 15) – izləmək, bir-birinin arxasınca getmək
 udiş² (Y 32) – uduş, qələbə, qalib
 udişru (KT § 36, §m 2) – döyüşdə, döyüş zamanı, təqib edərək
 udız (T 5, 15; KÇ 13) – ardınca aparmaq, idarə etmək
 udlık (KT § 36) – omba, bud
 udu (T 55) – ardınca, izləyərək, onun kimi
 uduğ (T 55) – ardınca, izləyərək, onun kimi
 Udu (Tl 1) – şəxs adı
 Udur Çikşi (Y 25) – şəxs adı
 uğrunta (Y 10) – uğrunda
 uğur (III Orxon) – uğur, dövlət
 uğus (KT c 1, 6, §m 7; BK § 31) – tayfa, qəbilə
 uk (BK § 28) – anlamaq, başa düşmək, tabe olmaq
 ula (IB 73; Tl 3, 4, 9) – bağlamaq, qoşmaq, qoşulmaq, ardınca getmək
 ulayu (KT c 1, §m 9, 11; BK c 13, 14; KÇ 24; Tl 4) – izləyən, ardıcıl,
 qoşulan, başqa
 ulğa (Y 7, 29, 47) – böyümək, yaşa dolmaq
 ulğart (T 53) – böyütmək, çoxaltmaq, yüksəltmək
 ulıs (KT §m 12) – ulus, el, oba
 uluğ (KT § 28, 40; BK § 34, c 9, §m 9, 10; T 5, 56; KÇ 3; Süci; III
 Orxon; IB 14, 77; Y 38) – ulu, böyük, iri
 Uluğ irkin (KT § 34) – şəxs adı
 Ulun şad (Y 14) – şəxs adı
 ulus (KT §m 12) – ulus, el, oba
 Umar (Tl 5) – şəxs adı
 Umay (KT § 31; T 38) – ilahə, tanrı, allah

Umay bəg (Y 28) – şəxs adı
 una (T 35; IB 57) – razı olmaq, razılaşmaq
 Unaçan çor (St 2) – şəxs adı
 unç (T 24) – əmin, inam, əminlik
 unit (St 3) – unutmaq
 ur (KT c 10, 11, § 33, 36; BK şm 14; T 34; KÇ 21; IB 43, 50, 53, 59, St 3) – vurmaq, həkk etmək, yazmaq
 Urğu (BK § 30) – yer adı
 urı (KT § 7, 24; MÇ 42; Süci; IB 59; Y 47, 48) – kişi cinsindən olan övlad, oğul; urı oğul – oğul (müq: et: kiz oğul – qız)
 Urı bəg (Y 26) – şəxs adı
 urılan (IB 9) – oğlan doğmaq, oğlu olmaq; nəsil vermək
 urmızt (Turfan) – Yupiter (planet)
 urtur (KT c 10) – vurdurmaq, nəqş etdirmək, həkk etdirmək
 uruğ (KT § 10) – qəbilə, boy, nəsil, soy
 uruğsırat (KT § 10) – nəslə kəsmək, məhv etmək
 uruğ (Y 32) – bayraq
 Unuğu (St 1, Y 10) – şəxs adı
 uruğ bası (Y 32) – buyruqdar, bayraq daşıyan
 Uruğu canjun (St 1) – şəxs adı
 us (Tl 3) – quyruq, at quyruğu
 usıç (IB 43) – təhlükəli
 Usm buntatu (T 9) – yer adı
 uruş (O 10) – vuruş, döyüş, savaş, vuruşma
 ut (Turfan; IB 44; Y 28) – udmaq, qalib gəlmək, qazanmaq
 utru (MÇ 27; IB 2, 23, 65) – qarşı, doğru, tərəf
 utuz (IB 44) – uduzmaq, itirmək
 uy (Y 10) – nüfuzlu olmaq
 uya (Y 16; Tl 2) – qardaş, qohum
 uyal (Tl 2) – tayfa, qəbilə
 uyar (Y 10, 42) – qüdrət, nüfuz, hörmət
 uyarlığ (İA 1) – qüdrətli, nüfuzlu
 uyğur (BK § 37; MÇ 3; Süci; III Orxon; Y 7) – xalq adı
 uz¹ (BK cş) – usta, sənətkar
 uz² (BK cç) – şəkil, rəsm
 Uz bilgə çansı (Y 31) – şəxs adı
 uzun (T 52; IB 72) – uzun

uzuntonluğ (IB 33, 62) – uzundonlu, rahib

Ü

ü (KT c 6, 10) – bölmək; yığmaq, birləşdirmək
 üç (KT § 4; BK § 32, 41, c 8; T 14, 20, 33; KÇ 15; MÇ 7, 8, 11, 28, 40, 45, 46; Süci; Y 11, 28, 31, 32, 47) – üç
 Üç birkü (MÇ 7, 18) – yer adı
 üçəgü (T 12, 21) – üçlükdə, üç-üç
 üç əlig (Y 22) – qırx üç
 Üçin külig tirig (Y 3) – şəxs adı
 üç karluk (MÇ 11) – xalq adı
 üç kurikan (KT § 4) – xalq adı
 üç oğus (BK s 32) – xalq adı
 üç otuz (T 19; MÇ 45) – iyirmi üç
 üç tuğlığ bodun (MÇ 8) – üç bayraqlı xalq
 üçün (üçün) (O 10; KT c 9, § 3, 6, 12, 15, 19, 23, 24, 27, 29, şm 4, q; BK § 1, 28, 30, 32, 33, 34, c 6, 9, şm 9, 10; T 3, 6, 40, 47, 48, 49, 55, 61; KÇ 7, 12, 25, 27; MÇ 17; İA 1; Y 10, 11, 13, 15, 17, 20, 24, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 35, 41, 42, 43, 46, 47, 48, 49, 53, 57) – üçün
 üçünç (KT § 30, şm 6; BK § 30; IB 9, 21) – üçüncü
 üçürkü (IB 77) – kilim, xalça
 ük (BK c 8; Y 17) – varlanmaq
 ükül (T 32) – çoxalmaq, artmaq
 üküs (üküş) (O 7; KT c 6, 7; T 7, 30, 40; MÇ 16) – çox
 üküş (üküş) (KT c 10, § 16, 29; BK § 31; IB 54; Y 3, 29) – çox
 ügə (ögə) (Süci) – ağıllı, müdrik, təcrübəli
 ügüz (KT § 17, 37, 39; BK § 27; T 16, 18, 19, 35, 37, 44; MÇ 3, 8, 25) – çay
 ülə (KT c 6, 7, 10) – bölmək, hissələrə ayırmaq, parçalamaq
 ülkən (Y 24) – böyük, yüksək
 ülüg (KT § 29; T 4; IB 61, 102) – pay, hissə, bölük, qismət
 ün (Y 25) – səs, ün
 üntür (T 35) – açılmaq, sökülmək; tan üntür – dan yeri sökülmək
 ürk (MÇ 31, IB 40) – hürkmək, qaçmaq
 ürküt (IB 33) – hürkütmək
 ürün (BK şm 11; MÇ 10; T 48; IB 6, 8, 30, 60, 61) – ağ, bəyaz
 üz (T 13, 14) – üzmək, qoparmaq

üzə (O 3, 12; KT § 1, 10, 16, 17, 22, 26; BK § 2, 35, şm 10, q; T 9, 20, 25; MÇ 3; Turfan; IB 1, 6, 10, 20, 25, 31, 39, 81, 83, 93, 99) – üstə, üzərində, yuxarıda
üzük (IB 73) – üzülmüş, yırtıq, qırıq
Üziüt uğdı (Y 24) – şəxs adı

Y

yaba (Y 34) – isti
Yabaş tokaş (MÇ 21) – yer adı
Yabaş tutuk (St 4) – şəxs adı
yabğu (O 4; KT § 14; BK § 28; MÇ 12, 19) – rütbə adı
yabız (O 7; KT § 26; BK § 32; IB 17, 37, 68, 69; St 4; Y 55) – pis, yava
yablak – (KT c 7, § 5, 23, 24, 26, 39, şm 7, 11; BK § 30; MÇ 11, 17; IB 11, 13, 14, 24, 34, 38, 50, 55, 56, 59, 65, 70, 77, 95, 101) – pis, yava
yabrıt (BK § 31) – meydan oxumaq, zəfər yürüşü etmək
yadağ (BK § 32, c1; KT § 28, 32; T 1, 25; MÇ 33) – piyada
yadrat (IB 77) – yerə salmaq, əldən buraxmaq
yağ (IB 81) – yağmaq, yağış yağmaq
yağak (IB 86) – kök, yarpaq
yağaklıq (IB 99) – köklü, yarpaqlı
yağrı (O 5, 6, 10; KT § 2, 9, 10, 12, 14, 15, 34, 39; şm 1, 2, 4, 8; BK § 26, 29, 30; T 8, 19, 20, 53; KÇ 23; MÇ 30; Y 19, 25, 26, 27, 32, 35, 45) – yağ, düşmənlər
yağrı (KÇ 5, 18; MÇ 18, 19, 30; Y 28, 49) – yağlı olmaq, düşmənlər olmaq
yağrıçı (T 50) – bələdçi, sərkərdə, qoşunu yürüşə aparən şəxs
yağıt (MÇ 22, 28) – yağlı olmaq, düşmənlər olmaq
yağıl (T 5) – yığılmaq, yığılmaq, toplanmaq
yağıla (Y 15) – vuruşmaq, hücum etmək, düşmənlərə qarşı getmək
yağısız (KT § 30) – yağsız, düşmənlər
yağız (KT § 1) – qonur, tünd boz
Yağlakar kan (Süci) – şəxs adı
yağlıq (IB 18) – yağlı
yağmış (T 5) – qoşulan, yaxınlaşan, köməkçi
Yağmış tutuk (St 1) – şəxs adı
yağrı (IB 24) – zəhərlənmək
yağru (KT c 5, 7) – yaxın, yaxına

yağuk (KT c 7) – yaxın
yağut (KT c 5; BK şm 4) – yaxınlaşdırmaq, cəlb etmək
yak (MÇ 8) – yaxın (?)
yaka (MÇ 20, 26) – ibadət, ibadət mərasimi, ibadət yeri
yakala (MÇ 20, 26) – ibadət etmək, tapınmaq, hüdud müəyyənləşdir-
mək
yalabaç (BK § 39; IB 16; Y 29, 30) – elçi, səfir
yalbar (IB 30, 83) – yalvarmaq
yalğa (IB 88) – yalamaq
yalın (IB 59, 75) – yalın, yalçın, sərt
Yalıq (KT § 28, 29) – şəxs adı
yalma (KT § 33) – hərbi geyim, zireh
yalnuş (KÇ 23, IB 59) – yalnız, yalqız, tək
Yalsaka bəg (HT 6) – şəxs adı
yamğılıq (O 4) – hamısı, cəmi, bütün
Yamtar (KT § 33; BK § 40) – şəxs adı
yan¹ (T 26; MÇ 1) – yan, böyür
yan² (T 28, 29, 37; MÇ 6) – qayıtmaq, geri dönmək
yana (KT § 10 21, 28, 38, 40; T 2, 23; KÇ 19, 20; MÇ 5, 7, 17, 19, 31, 34, 40, 42, 45) – yenə, yenidən, təkrar
yancı (Y 47) – sərkərdə
yandar (yandır) (KT § 11) – yandırmaq, odlamaq
yandur (T 45) – qaytarmaq, geri döndərmək
yantık (T 26) – döş, yamac, dağın ətəyi
yantur (KT şm 11; T 45) – qaytarmaq, göndərmək
yaşak (BK c 12) – yanaq
yaşıl (MÇ 9, 13, 15, 17, 18, 22, 40, 41, 43) – yeni, təzə
yaşıl (O 11; KT c 6, 10, § 19, 20, 23; BK § 35; T 26; MÇ 44; III Orxon; St 3) – yanılmaq, səhv etmək, yolunu azmaq, əleyhinə çıxmaq
yaşra (IB 34) – səslənmək, səs çıxarmaq
yaşus (Y 16) – yalqız
yap (IB 41) – yarmaq, etmək, düzəltmək
yapıt (MÇ 44) – düzəltmək, yaratmaq
yar¹ (IB 59) – yarmaq
yar² (IB 45) – uğurlu olmaq, işi gətirmək
Yar uğuz (MÇ 8) – çay adı
yara (T 23; MÇ 22; IB 8, 9, 46, 61; Y 39) – yaramaq, yaratmaq

yarak (KT § 33) – yaraq, silah, tədarük
 yaraklıq (KT § 23, 32; T 54) – yaraqlı, silahlı
 yarat (KT § 10, 13, 20, şm 13; BK § 1, c 13, şm 9, 14; III Orxon; St 3) –
 yaratmaq, təşkil etmək, düzəltmək
 yaratıt (MÇ 8) – yaratdırmaq, düzəltməmək
 yaratur (KT c 12; MÇ 20, 21, 22) – yaratdırmaq, düzəltməmək, inşa
 etməmək
 yarğan (KT q; Süci) – rütbə adı
 yarğun (IB 96) – yer adı
 yarıq (yaruk) (St 1) – işıq, parıltı
 yarıl (IB 10) – yarılmaq
 yarın (IB 1, 2, 34) – sabah, səhər erkən
 yarınça (IB 59) – silah, mizraq
 Yarıs yazı (T 33, 36; MÇ 45) – yer adı
 Yarış yazı (MÇ 31) – yer adı
 yarlıq (Turfan; St 1) – əmr, fərman, göstəriş
 yarlıka (O 6; KT c 9, § 15, 29; BK § 33, şm 9, 10; T 16, 40, 53; HT 3;
 Turfan; Y 32) – fərman vermək, buyurmaq
 yartağ (MÇ 42) – parlaq, uğurlu
 yartımlıq (St 4) – yardımçı, köməkçi
 yaru (IB 32, 39) – işıdamaq, parlamaq, işıqlanmaq
 yaruk (MÇ 13; IB 39) – işıq, şəfəq, gün
 Yaruk tigin (Y 15) – şəxs adı
 yas (T 51) – yaş
 yasa (KT şm 10; KÇ 3) – yaşamaq, tənzim etmək
 yası (MÇ 21) – yastı, düz, hamar
 yasıç (IB 59) – mizraq, qamçı, şallaq
 yaş¹ (KT şm 11) – yaş, göz yaşı
 yaş² (KT § 30, 31, 32, 35, şm 1; BK § 24, 25, 26, 28, 29, 31, 34, 38, c 2;
 KÇ 18; MÇ 4; Y 3, 6, 10, 11, 15, 16, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 29, 32,
 37, 41, 44, 45, 47, 49, 54) – yaş, adamın yaşı
 yaş³ (IB 26, 82; Y 28, 41) – gənc, cavan, təzə, yaşıl
 yaşa (KT şm 2; Y 36) – yaşamaq
 Yaş ak baş (Y 2) – şəxs adı
 yaşıl (IB 78; Turfan) – yaşıl
 Yaşıl üğüz (KT § 17) – çay adı
 yay¹ (BK § 39, q; MÇ 20) – yay (fəsil)

yay² (O 1, 9; KT § 23, 34; BK § 31; T 16, 39, 41) – yaymaq, dağıtmaq,
 səpələmək
 yayla (MÇ 20, 21, 26, 42; IB 96, 99) – yaylamaq, yayı keçirmək,
 yaylağa çıxmaq
 yaylağ (IB 78, 86, 96) – yaylaq
 yaz¹ (KT şm 8; BK § 31, c2) – yaz (fəsil)
 yaz² (MÇ 44) – günahkar olmaq, yanılmaq, aldanmaq, tora düşmək
 yazı (KT c 7, § 17, 33, 36; T1 6) – yazı, çöl
 yazı kıl (MÇ 16) – cəzalandırmaq, yaymaq, dağıtmaq, pərən-pərən
 salmaq
 yazığ (IB 76) – sərbəst, azad
 yazın (BK § 16, 17) – səhv etmək, günah işlətmək
 yazuk (MÇ 14) – günah, suç, təqsir
 yazukla (BK § 36) – günah etmək, suçlu olmaq, qəbahət etmək
 yazukluq (MÇ 14) – günahkar, təqsirli
 yeg (KT § 29; T 37; Y 29) – yaxşı
 yegəd (BK § 36) – yüksəltmək, yaxşılaşdırmaq
 yegən (MÇ 47; Y 48) – qardaş oğlu
 yegin (BK c 10) – yaxşılıq, icalıq, böyüklük
 Yegin çor (KÇ 21, 26) – şəxs adı
 yegirmi (KT § 15; MÇ 18, 19, 25, 27, 32, 33, 45; HT 1) – iyirmi
 yegirminç (MÇ 25) – iyirminci
 yegrən (KÇ 15, 21) – kürən
 yel (T 26, 27) – yel; sürətlə getmək, qaçmaq, yellənmək; yelü kör –
 sürətlə getmək
 Yelgək (İA 1) – şəxs adı
 yelmə (T 34, 52; MÇ 18, 24) – hücum
 yemliq (Y 3) – yemlik, qurbanlıq
 yer (yir) (KT c 4, 13, § 3, 5, 19; BK 29, 35, 36, 40, şm 10, 15; T 11, 17,
 24, 26, 38, 47, 56; KÇ 6, 13; MÇ 14, 23, 30, 33, 46; IB 23, 25, 31,
 38, 74, 85; Y 3, 7, 10, 11, 24, 26, 28, 34, 36, 41, 45, 48, 51) – yer
 Yer bayırku (KT § 34) – yer adı
 yer-sub (BK § 35; Y 15) – vətən, ölkə
 yerçi (yirçi) (T 23, 26; St 1) – bələdçi, yerə bələd olan adam
 yeril (Y 40) – yadlaşmaq (?)
 yerlə (Y 24, 28) – yerləşdirmək, məskunlaşdırmaq
 yerükü (T 46) – yerdəki, yerdə qalan

yet¹ (MÇ 13, 15, 17, 32) – yetmək, çatmaq, məhv olmaq
 yet² (T 25) – yedəkləmək, yedəyə almaq
 yeti (O 5; KT § 11, 13; BK c 1; T 4, 49; KÇ 16, 18; Y 11, 26, 41, 48) –
 yeddi
 yeti biş (BK c 1; Y 26) – yeddi min
 yeti otuz (KT § 26; T 51; Y 47) – otuz yeddi
 yeti yegirmi (KT § 11; BK § 24; T 49; Y 26) – on yeddi
 yeti yetmiş (Y 11) – altmış yeddi
 yeti yüz (KT § 13; T 4) – yeddi yüz
 yetinç (O 12; HT 5, 10) – yeddinci
 yetmiş (O 4) – yetmiş
 yetmiş (KT § 12; Y 42, 49) – yetmiş
 yetür (KT § 7) – sona çatdırmaq, məhv etmək
 yəbçi (Altay güzgüsü) – al qırmızı
 yəgin (Süci) – qardaş oğlu, nəvə (?)
 Yəgin çor (KÇ 21, 26) – şəxs adı
 Yəgin silig bəg (KT § 33) – şəxs adı
 yəgrən (Altay güzgüsü) – narıncı
 yəlmə (T 34, 52; MÇ 6, 12) – kəşfiyyatçı, qoşunun ön hissəsi, avanqard
 yəmə (KT c 10, § 3, 5, 19; BK § 13; T 16, 22, 27, 44, 50, 55, 56, 60; MÇ
 22; III Orxon; Turfan; St 4) – yenə
 yi (T 8; IB 5, 26, 56, 70) – yemək
 yiçə (KT § 16; MÇ 14, 17) – yenə, təkrar
 yidinik (BK § 1) – indiki (?), sədaqətli (?)
 yig (KT c 4; III Orxon; Y 24) – yaxşı
 yigirmi (KT cş) – iyirmi
 yil (IB 24) – əmcək, məmə (?)
 yinçgə (KT c 3, § 39; T 44; KÇ 16) – incə, nazik
 yinçü (KT c 3, § 39; T 44; KÇ 16) – inci
 Yinçi ügüz (Kİ § 39; T 44; KÇ 16) – çay adı
 yir (bax: yer)
 yir-sub (KT c 4, 8, 9, § 10, 19, 20, 22, 24, 27; HT 9; Süci) – vətən, ölkə
 Yit baş (MÇ 45) – yer adı
 yit (O 1, 3; KT § 7, 27; MÇ 17) – yetmək, sona yetmək, məhv olmaq,
 ölmək
 yiti (KT § 30, §m 1; Süci; Turfan) – yeddi
 yiti otuz (KT §m 1; BK c 10, cş) – iyirmi yeddi

yiti yegirmi (KT §m 1; BK c 10) – on yeddi
 yitigli (IB 85) – yetginlik
 yitinç (KT §m 5) – yeddinci
 yiz (KT § 33) – üz, sifət
 yıdıt (IB 91) – iylənmək, çürümək
 yığ (O 1, 9, 10; T 43) – yığmaq, toplamaq
 yığla – (İA 2) – ağlamaq
 yıl (O 12; KT § 8, 36, §m 1, 4; BK § 30, c 9, 10; MÇ 3, 4, 9, 10, 11, 19,
 20, 41, 43; İA 1; HT 2, 7, 10; IB 21, 32, 103; Y 9, 10 45) – il
 yılan (HT 7; IB 12) – ilan
 yılki (BK § 24, 38, 39, c 3; KÇ 25; MÇ 14, 15; Süci; IB 72, 82; Y 10,
 11, 26, 46) – ilxi
 yıllık (MÇ 21) – illik
 yılpağut (BK § 31) – rütbə adı
 yılsıg (KT § 26) – varlı, zəngin, imkanlı
 Yılan kol (MÇ 15) – çay adı
 yumşaq (KT c 5, 6) – yumşaq, incə, zərif
 yıpar (BK c 11) – müşk
 yıra (O 2, 5; KT c 1, 2, 4, § 14, 28; BK §m 11; T 7, 11, 14) – sol, şimal
 yıradantayan (T 11) – soldan, şimaldan
 yırağaru (KT § 28, c 2; BK § 23, §m 2, 11) – sola, şimala
 yırayakı (T 17) – soldakı, şimaldakı
 yıs (T 15, 20, 28, 35, 37) – meşəli dağ, yayla, orman
 yış (O 2; KT c 3, 4, 8, § 2, 21, 23, 35, 36; BK § 7, 27; MÇ 21; IB 25; Y
 16) – meşəli dağ, yayla, orman
 yıta (Y 3, 10, 11, 17, 18, 26, 27, 28, 32, 43, 44, 45, 47, 48) – əfsus, hayıf
 yobal (T 26) – əzab çəkmək, sürünmək, yumbalanmaq
 yoğ (O 12; KT §m 7, 11, §m 5; BK c 10, 11; İA 1) – dəfn, dəfn etmək
 Yığa (O 4) – şəxs adı
 yoğan (yoğun) (T 14) – yoğun, qalın
 yoğaru (BK c 5) – yuxarı
 yoğçı (KT § 4, §m 11; BK § 5) – yasa, dəfn mərasiminə başçılıq edən
 yoğla (KÇ 24, 27; Y 42) – dəfn etmək, basdırmaq
 yoğlat (T 31) – dəfn etdirmək, basdırmaq
 Yoğra yarış (MÇ 31) – yer adı
 yoğun (yogan) (T 14) – yoğun
 yoğur (T 26) – yoğurmaq, ayaqlamaq, palçıq yoğurmaq

yoğuru (T 26) – ayaqlayaraq, yoğuraraq, tapdalayaraq
yok (O 1, 3; KT c 3, 4, 8, § 11, 25, 39, şm 3, 10; BK § 28, 33, 36, 40, c 4, 9; T 3, 18, 31, 47, 55, 59, 60; KÇ 3; MÇ 10, 14, 41, 43; St 3; Y 9, 10, 41, 48) – yox
yokad (KT § 10) – yox olmaq, məhv olmaq, yox etmək
yokaru (T 25) – yuxarı
yokkis (T 11, 21) – yox etmək, məhv etmək
yokkiş (KT § 32, 34) – yox etmək, məhv etmək
yokla¹ (Y 25) – yüksəlmək, ucaltmaq
yokla² (Y 32) – yox olmaq, məhv olmaq, ölmək
yol¹ (KT şm 9; T 16, 23, 24; MÇ 35; HT 6; St 1; IB 13, 25, 46, 52, 73) – yol
yol² (BK § 32; MÇ 14, 29; HT 10) – yolmaq, ütmək, sökmək, urumaq, dağıtmaq
yol³ (MÇ 11) – mənbə, qaynaq, üsul
Yola (Y 12) – şəxs adı
yolçı (Y 44) – yolçu, yoldaş
yolu (KT § 15, şm 4; BK § 28, 30, c2) – dəfə, kərə, yol
yolig¹ (BK cş) – xoşbəxt, bəxtiyar
Yolig² (KT c 13, cş, cq; BK cq) – şəxs adı (Yolig tigin)
yolsuz (T 35) – yolsuz
yoluk¹ (O 3) – yoluq, yolunmuş, əzilmiş, qurban
yoluk² (Y 10) – görüşmək, baş çəkmək
yoluka (Y 10) – qurban olmaq, qurban getmək
yont (MÇ 48, 49; IB 7, 36; Y 3, 45) – ilxı, at
yonşur (KT § 6) – ara vurmaq, dalaşdırmaq, qızısdırmaq
yorç (KT § 32) – qayın, kiçik qayın
yorı (O 5; KT c 4, 9, § 12, 35, 37, 38, 40; BK § 27, cş; T 10, 11, 23, 24, 25, 29, 35, 61; MÇ 5, 7, 9, 16, 17, 18, 19, 20, 23, 27, 30, 31, 40; HT 3, 10; IB 21, 26, 32, 60, 69, 75, 81) – yürüş etmək, getmək, hərəkət etmək
yorik (III Orxon) – gediş, hərəkət
yoruk (yürük) (Turfan) – uğurlu, müvəffəqiyyətli
yorıt (KT c 6; T 25; MÇ 17) – yürütmək, cəlb etmək, yürüş etmək
yosuk (yosuğ) (St 1) – yay qabı
yotaz (yotuz) (BK § 24, 38, c 3, 4; IB 45; Y 52, 53) – arvad, zövcə
yögərü (KT § 11, cq; BK § 2) – yuxarı

yöktür (KÇ 2) – yüksəltmək, ucaltmaq
yönə (Turfan) – çıxmaq, görünmək, zühur etmək
yörü (yürü) (bax; yorı)
yuğ (yoğ) (KT şm 7; BK § 31, c12; O 12) – dəfn, dəfn mərasimi
yuğçı (KT § 4) – ağıcı, ağı deyən, ağlayan
yuğla (KT § 4) – dəfn etmək, basdırmaq, ağlamaq
yuğlat (T 31; İA 2) – dəfn etdirmək
yuğur (T 15) – tapdalamaq, keçmək, addamaq
yukaru (KT § 11, cq; BK § 2) – yuxarı
yul (IB 25) – bulaq
Yula köl (MÇ 30) – göl adı
yultuz (Toy.) – ulduz
yurç (Y 17) – qayın
yurt (KT şm 9; T 19; IB 18; St 1) – yurd, oba
yut (BK § 31) – kütləvi mal-qara qırğını, qırğın, ölüm, bəla, bədbəxtlik
yutuz (BK § 24, 38, c 3, 4; IB 45) – arvad, həyat yoldaşı
yük (Y 28) – yük
yükün (T 28, 43; İA 1) – baş əymək, tabe olmaq, təslim olmaq, ibadət etmək
yüküntür (KT § 2, 15, 18; BK şm 10) – baş əydirmək, səcdə etdirmək, baş əyməyə məcbur etmək, tabe etmək
yügərü – bax: yögərü
yügür (KT § 24; T 52; IB 21, 23, 68) – qaçmaq, yüyürmək, axmaq, tökülmək
yügürt (T 54) – yüyürtmək, çapdırmaq
yürək (Y 44) – ürək
yürü (MÇ 16; Y 29) – yürüş etmək, gəlmək, hərəkət etmək, qaşmaq, yüyürmək; yürə kəl – yüyürək gəlmək
yürün (yörün, örün) (Turfan) – ağ, açıq rəngli
yütürük (IB 36) – yüklü, əzabkeş, əziyyətli

BAŞLIQLAR

YENİSEY ABİDƏLƏRİ

1. Uyük-Tarlıq abidəsi.....	21
2. Uyük-Arxan abidəsi.....	23
3. Uyük-Turan abidəsi.....	25
4. Ottuk-Taş abidəsi.....	29
5. Birinci Barlıq abidəsi.....	30
6. İkinci Barlıq abidəsi.....	31
7. Üçüncü Barlıq abidəsi.....	32
8. Dördüncü Barlıq abidəsi.....	34
9. Ulu Kem-Qarasu abidəsi.....	37
10. Elegeş abidəsi.....	39
11. Berqe abidəsi.....	44
12. Aldu-Bel abidəsi.....	50
13. Birinci Çaxöl abidəsi.....	53
14. İkinci Çaxöl abidəsi.....	55
15. Üçüncü Çaxöl abidəsi.....	56
16. Dördüncü Çaxöl abidəsi.....	57
17. Beşinci Çaxöl abidəsi.....	59
18. Altıncı Çaxöl abidəsi.....	60
19. Yedinci Çaxöl abidəsi.....	62
20. Səkkizinci Çaxöl abidəsi.....	63
21. Doqquzuncu Çaxöl abidəsi.....	64
22. Onuncu Çaxöl abidəsi.....	65
23. On birinci Çaxöl abidəsi.....	66
24. Kemçik-Qayabaşı abidəsi.....	70
25. Oznaçennı abidəsi.....	73
26. Açura abidəsi.....	76
27. Oya abidəsi.....	81
28. Birinci Altın-köl abidəsi.....	84
29. İkinci Altın-köl abidəsi.....	89
30. Birinci Uybat abidəsi.....	94
31. İkinci Uybat abidəsi.....	97
32. Üçüncü Uybat abidəsi.....	99
33. Dördüncü Uybat abidəsi.....	104
34. Beşinci Uybat abidəsi.....	106
35. Birinci Tuba abidəsi.....	112
36. İkinci Tuba abidəsi.....	113

37. Üçüncü Tuba abidəsi.....	114
38. Ak-Yüs abidəsi.....	116
39. Kara-Yüs abidəsi.....	118
40. Taşeba abidəsi.....	121
41. Kemçik-Çırğak abidəsi.....	122
42. Bay-Bulun abidəsi.....	127
43. Birinci Kızıl-Çıra abidəsi.....	132
44. İkinci Kızıl-Çıra abidəsi.....	135
45. Kejilik-Xobu abidəsi.....	138
46. Təle abidəsi.....	140
47. Xerbis-Baarı abidəsi.....	142
48. Abakan abidəsi.....	146
49. Birinci Tuva abidəsi.....	150
50. İkinci Tuva abidəsi.....	152
51. Üçüncü Tuva abidəsi.....	154
52. Birinci Elegest abidəsi.....	156
53. İkinci Elegest abidəsi.....	158
54. Sarqal-Aksı abidəsi.....	161
55. Birinci Kara-Bulun abidəsi.....	163
56. İkinci Kara-Bulun abidəsi.....	166
57. İyme abidəsi.....	168
58. El Bajı abidəsi.....	170
59. Kezek-Xüres abidəsi.....	172
60. Birinci Ovur abidəsi.....	173
61. İkinci Ovur abidəsi.....	174
62. İkinci Ottuk-Taş abidəsi.....	175
63. Borbak Anğ abidəsi.....	176
64. Camaqaltay abidəsi.....	177
65. Ortaa Tey abidəsi.....	179
66. Birinci Tepsey abidəsi.....	181
67. İkinci Tepsey abidəsi.....	183
68. Üçüncü Tepsey abidəsi.....	185
69. Dördüncü Tepsey abidəsi.....	186
70. Beşinci Tepsey abidəsi.....	187
71. Altıncı Tepsey abidəsi.....	188
72. Yeddinci Tepsey abidəsi.....	190
73. Səkkizinci Tepsey abidəsi.....	191
74. Doqquzuncu Tepsey abidəsi.....	193
75. Onuncu Tepsey abidəsi.....	194
76. On birinci Tepsey abidəsi.....	195

77. Turan abidəsi	196
78. Birinci Yur-Sayır abidəsi.....	197
79. İkinci Yur-Sayır abidəsi	198
80. Altmıncı Uybat abidəsi.....	201
81. Yeddinci Uybat abidəsi	203
82. Səkkizinci Uybat abidəsi	204
83. Doqquzuncu Uybat abidəsi	205
84. Ozernoy abidəsi	206
85. Fırkal abidəsi	207
86. Birinci güzgü	209
87. İkinci güzgü.....	210
88. Üçüncü güzgü.....	211
89. Dördüncü güzgü.....	212
90. Beşinci güzgü	213
91. Altıncı güzgü	215
92. Yeddinci güzgü.....	216
93. Səkkizinci güzgü.....	217
94. Doqquzuncu güzgü.....	218
95. Bayan Qol abidəsi.....	219
96. Qaya İyaş abidəsi.....	223
97. Baykal abidəsi	225
98. İkinci Oznaçennoye abidəsi	226
99. Kızıl muzeyindən bir abidə	228
100. Munisin muzeyindən kələfbənd.....	230
101. Tuqutyup abidəsi	232
102. Üçüncü Ottuk-Taş abidəsi	234
Yenisey hövzəsində tapılmış abidələrin albomu	236

TALAS ABİDƏLƏRİ

Birinci abidə	310
İkinci abidə	311
Üçüncü abidə	313
Dördüncü abidə	314
Beşinci abidə	316
Talas çubuğu	317
Səkkizinci abidə	324
Doqquzuncu abidə	325
Onuncu abidə	327
On birinci abidə	329
On ikinci abidə	331

Kulansay abidəsi	332
Qaya üstü yazılar.....	333
Daş portret abidəsi	336
Ak-təpə abidəsi	337
Kara Beyit abidəsi	338
Koysarı abidəsi.....	339
Kuru-Bakayır abidəsi.....	341

ALTAY ABİDƏLƏRİ

Çarış abidələri	347
Biy muzeyindəki abidə.....	349
Qaya köl abidələri.....	350
Biçiktu Bəm abidəsi.....	351
Güzgü üzərində yazı	353
Koş-Ağac abidəsi	355

MÜXTƏLİF ABİDƏLƏR

İki iy abidəsi	358
Bir neçə türk pulu	360
Qayış toqqası	362
Naqy-Szent-Mikloş dəfinəsi	363
Karatal abidəsi.....	374
Göytürk yazısı abidələrinin tapıldığı arealların planları.....	375
Xüsusi isimlər.....	383
1. İnsan adları	383
2. Coğrafi adlar.....	388
3. Etnonimlər	392
Lüğət	399

ƏBÜLFƏZ RƏCƏBLİ

**QƏDİM TÜRK YAZISI
ABİDƏLƏRİ**

4 cilddə

II cild

GÖYTÜRK YAZISI ABİDƏLƏRİ

II hissə

Kompüter dizaynı: Dürdanə Mirtağıqızı

Yığılmağa verilmiş 11.08.2009.

Çapa imzalanmış 02.09.2009.

Şərti çap vərəqi 29. Sifariş № 322.

Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500.

*Kitab «Nurlan» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.*

Direktor: prof. N.B.Məmmədli

E-mail: nurlan1959@rambler.ru

Tel: 497-16-32; 850-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.